

ISSN 0234-8128

Минги Кай Элбрус

- Гыттыулары Максим туугъанлы – 105 жыл.
- Дебо улу Кючюк. Айсурам бла Бийнезер.
- Бичиланы Хусей. Керти ханарла.
- Атишоланы Магоммет. Чамла.

6. 2021

НАРТ СЌЗПЕ

* * *

Къозулукъда тоюнмагъан
Къойлугъунда тоюнмаз.

* * *

Къойну шешиси* – хычинни бешиси.

* * *

Къойну юсю – жюн харекетли,
Ичи уа – бютюн берекетли.

* * *

Къолай иш эт, эринмейин,
Ишинг чола кёрюнмейин.

* * *

Къолайсыз жашаугъа да ыразы бол,
Аманласанг – къандырыр, хазыр бол.

* * *

Къолда жокъгъа жолда чапхын,
Эсде жокъну къайдан тапхын?!

* * *

Къолда байлыкъ хаухду,
Кёлде байлыкъ хакъды.

* * *

Къолну сырты бла жалкъау** ишлер,
Къол аязгъа да самаркъау тюшер.

* * *

Къол тийирилмей, жюн ийирилмеди.

* * *

Къолу ачыкъны – жолу ачыкъ.

* * *

Кёлю бичакълайды,
Къолу уа къучакълайды.

Къолунгда болса, – жууукъ да кёп.

* *Шеши* – ал иеги.

** *Жалкъау* – хомух.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (220) ноябрь – декабрь 2021 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бёзюланы Руслан
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2021

«СЕН ГАЗЕТДЕ ИШЛЕЯЛЛЫКЪСА»

Мен «Коммунизмге жол» газетни редакциясына келгенимде, танышыма тубеп, кѳууандым. Бу да мында эсе, бир болушлугѳу тиер деп ышандым. Не десенг да, бир ауукъ заманны бирге окѳугъан эдик. Ол а, хо бирда, бурулуп да кѳарамады манга. Сѳлешген а этди: «Бери бош келгенсе, сен газетде жукъгѳа жарарыкъ тѳуюлсе», – деп, жюрегими чанчдырды.

Редакторгѳа кире да турмай, кетип кѳалайым деп, коридорда артха бурулгъанымлай, аллыма бийик ѳсюмлю бир киши чыгъып кѳалды.

– Кимсе? Не айланаса? – деп сорду ол.

Ол редакторну экинчиси Гыттыулары Максим эди. Ары дери мен аны кѳрмеген эдим.

– Редакторгѳа кирсенг да, ол сени манга жиберликди, – деп, ол адам мени кабинетине кийирди.

Максим мени бла бир кесек сабыр ушакъ этди да, ызы бла малкѳар тилде автобиографиямы жаздырды. Аны окѳугъандан сора, айтханы былай болду:

– Сен газетде ишлеяллыкъса.

Ол юч сѳз мени кѳлюмю кѳтюрдюле, кѳанат битгенча болдум.

Газетни редактору Кацилары Хабу эди, излеп табылмазча ахшы адам. Аны аллына келгенимде, андан быллай сѳзле эшитдим:

– Гыттыулары Максим сени жаратханды, аны ышаныулугѳуна кертичи болургѳа кюреш, ол бизни республикада бек билимлиден бириди.

Ишни кезиуонде ангыладым Гыттыу улу керти да терен билимли болгъанын. Мени газетге жазгъан биринчи материалымы окѳуп, махтагъан да этди, аны бла бирге тапсыз жерлерин да белгиледи. Журналистикагѳа баргъан жолумда ол манга биринчи дерс эди.

Аны орус тилни терен билгенине сукъланырча эди. Максимни газетден обкомгѳа кѳалай алгъанларын эсгерирге сѳеме. Ол жыллада кезиуден кезиуге газетни ишини юсюнден обкомгѳа справка жазгъан тѳре бар эди. Справканы уа, белгилисича, орус тилде жазаргѳа керек эди. Алай эсе уа, ол жумуш аны боюнунда эди. Кезиулю справкасы обкомну биринчи секретары Тимбора Кубадиевич Мальбаховну кѳолуна тѳшгенде: «Бу кимди орус тилни былай иги билген, бир халат жибермей жазгъан?!» – деп сейирсингенди ол. Кѳп да бармай а, Максимни обкомну пропаганда эм агитация бѳлюмюне таматагѳа салгъанды.

Артда Гыттыу улу КѳМАССР-ни баш Советини Президиумуну Председатели болуп тургъанды. Партия, совет кѳулукуллада ишлегенде да, чыгъармачылыкъ ишин кѳоймагъанды. Аны назмуларыны жигитлери бары да урунган адамла эдиле: механизаторла, сабанчыла, малчыла – кѳысхасы, бош элли адамла.

Максимни назмуларына тагъылгъан жырланы бюгюн санап да жетишдираллыкъ туююлсе. Ала бизни республикада кибик, Москвада эм башха жерледе да эшитилгендиле, энтта да айтылгъанлай турадыла.

Мен бу жазгъанымда аны кесим таныгъанча эсге тюшореме. Максимни чыгъармачылыкъ ишин тинтиу бла кюрешген а сау китапха да табарыкъды материал.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

ЖАЗЫУЛАРЫНДА ЗАМАННЫ АУАЗЫ

Мен 1961 жылда 18-чи июльда «Коммунизмге жол» газетни редакциясында ишлерге тохтагъанымда, ары дери анда редакторну экинчиси болуп тургъан Гыттыулары Магомед (Максим), партияны Къабарты-Малкъар обкомунa кечген сагъаты эди. Ол заманда мен бир затха эс бургъанлай турдум: редакцияны адамлары бирге жыйылгъан сагъатларында Максимни атын терк-терк сагъынып, аны билимине, газет ишге усталыгъына, адамлыгъына уллу багъа биче эдиле. Жокъ эди анга бир тюрлю чурум тапхан адам анда.

Бир белек замандан, Максим бла тынгылы шагъырей болгъанымдан сора, аны антлы тенги, республикада аты айтылгъан журналист («Коммунизмге жол» газетни редакторуну экинчиси болуп ишлеучю) Малкъондулары Сюлеменни жашы Хамид бла бир-бирде Максимни юйюне къонакъгъа барыргъа тюшюп да турду. Тауча, орусча да аны уста, шатык селешгени, адамны кесине тынгылата билгени, уллу къуллукъланы (партияны обкомуну пропаганда бла агитация бёлюмюню таматасыны экинчиси, артдаракъда КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели болуп кеп жылны ишлеген) жюрютген адам кесин кетюрмегени, башхалагъа бийикден къарамагъаны мени сейир этдириучю эди. Тейри, жашырмай айтайым, сукъланган да эте эдим анга. Озгъан ёмюрню жетмишинчи, сексенинчи жылларында СССР-ни Ара радиосу «Родная речь» деген ат бла хар ыйыкъдан бериу къураучу эди. Бир жол ол бериуде Гыттыулары Максим селешеди. Ол зат кеплени эслеринде болур, халкъ аны фахмусуна, айтхан оюмуну теренлигине, миллет адамы орус тилде алай уста селешгенине бюсюрегени къой, сейир да этип, кепле къагъытла жазып, Максимни айтханын экинчи кере къайтартханларын унутмагъанма. Уллу къууанч эди ол манга – Максимни миллетини адамына.

Максимни республиканы газетлеринде басмаланган статьяларын, очерклерин окъугъан сагъатымда аланы баш жигитлерини ауазларын эшитгениме, сыфатлары кез аллыма келип тохтагъанларына ишексиз эдим. Бир жол Гыттыулары Максимни уллу къуллукъчу – КъМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели – Тырныаууз шахарны, аны адамларыны юслеринден орус тилде жазылгъан уллу публицистика

чыгъармасын малкъар тилге кёчюрюрге манга тышдю. Жарсыугъа, ол менде сакъланмагъанды. Анда хар сёзню, хар айтымны жаны болгъан суна эдим. Къалай уста биле эди Максим таула къоюнунда орналгъан таулу сахарны тарыхын, олсагъатдагъы жашауун, адамларыны тауларыны бийикликлери бла эришген ёхтемликлерин, ишлерине кёллери бла берилип, тыз ниетлиликни, шуёхлукъну, патриотлукъну байрагъын жаланда алгъа элтирге итингенлерин. Максимни сыфаты да кёз аллыма келип къалды олсагъатда, хар жаны бла да деменгили адам. Суратына къарадым да, бетинде бир хычыуун ышарыу эследим. Бек жаратхан затыбызны эки-юч кере къайтарып окъургъа нек суюмегенибизни мен бу затны юсюнде жангыдан ангыладым.

Максим ол публицистика очеркинде бек алгъа халкъгъа, къыралгъа тыз ниетли къуллукъ этген адамланы сыфатларын суратлагъанын энчи белгилей кетерге керекбиз былайда. Аланы этген ишлери, айтхан сёзлери, ниетлери, ахшы умутлары огъурлулукъдан толу эдиле.

Айтхылыкъ магъаданчылагъа – Социалист Урунууну Жигити Моллаланы Шарафутдиннге, Ленинни ордени бла саугъаланнган Владимир Амшоковха, аты къыралгъа айтылгъан геолог Жубулары Салихге, Ленинни ордени бла саугъаланнган къурулушчу Жаппулары Магометге молибден рудникни таматасы Жаболаны Махмутха, дагъыда кёплеге – Максим бичген багъа мени эсимде кёп заманнга сакъланырыкъды.

Поэзияда, прозада, публицистикада да Максим халкъ жашауну юсюнден адамны эсинде къалырча шартланы уста хайырлана билгенин ачыкъ кёребиз. Жарыкъ, тыз тенгешдириуле бла, суратлау сёзню магъанасын теренден ангылап, этген иши бла окъуучусуна ышаннгылы жол ачады. Жашау кертиликге тыз келген оюмлары уа кеслерине эс бурдурмай къоймайдыла. Максимни жашауда болмай къалмазлыкъ затланы кёргюзте билиуюне уа кёпле эс бургъандыла. «Литературная Россия» газетни энчи корреспонденти Вадим Дементьев 1976 жылда 27-чи февральда «Краса Земная» деген ат бла ол газетде басмалагъан статьядан (ол КПСС-ни XXV съездини делегаты Гыттыулары Исмайылны жашы Максимни юсюнден эди) бир юлгю:

«Поэт – президент автономной республики?! Традиционный вопрос, но задаётся он только одному человеку в России. Будь то на летней поляне села Михайловского или на стольных переходах Нефтяных Камней, в глухом балкарском ущелье Тызыл или проспектах Ленинграда... Действительно как можно видеть и описанные «скошенный глаз воробья», и по-деловому разбираться в хозяйственных делах своей земли?»

Гостеприимный хозяин и сам не торопится с ответом... Да и как можно ответить односложно, если за написанными книгами и за десятилетиями работы стоит вся жизнь?! Совсем недавно к нему приезжали московские радиожурналисты, записывали каждый его шаг, ходили два дня прямо по пятам. Точно и впрямь есть некий «секрет», какая-то загадка в судьбе этого удивительного человека.

...Председатель Президиума Верховного Совета КабардиноБалкарской АССР Максима Исмаиловича Геттуева, хотя сам поэт и утверждает:

«Я многое видел на свете, и многое стёрли года...», но не могло же время пройти столь бесследно, не сохранившись в памяти, не вызывая размышлений?

Так началась наша беседа с Максимом Геттуевым.

...Сын бедного крестьянина, автор более двадцати книг, Максим Геттуев всей жизнью сросся с судьбой народной. И это, как видим, не общие слова. Здесь и лежит то главное, что есть в этом человеке... на столе объёмная рукопись только что законченной поэмы «Советский Союз», которую поэт посвятил XXV съезду партии. «Советский Союз глазами горца», – уточняет М. Геттуев.

*«Живу,
Печаль и радости
С тобой, как сын, деля,
Праматерь человечества,
Кормилица – земля!»*

Литература чыгъарманы дунягъа жаратхан – дуня кесиди. Алай болургъа болур, былай болургъа болур деп, кёкге къарап жазыу этиуню мен жукъгъа да санамайма, жалгъан сёз суратлау чыгъармагъа мурдор таш болур амалы жокъду. Максимни жазыучулукъ ишге жашау кеси юйретгенди деген оюмну ачыкълар ючюн айтама ол сёзлени. Кертиди, Аллах берген фахмуду бу ишде кимни ким болгъанын ачыкълагъан.

Къырал да, халкъ да литературагъа, суратлау сёзге уллу магъана берген заманла болгъандыла. Энди деменгили къыралыбыз чачылгъанлы уа озгъан заманланы тансыкълайбыз.

Бизни миллетде окъуна литературауны угъай, ана тилни сансыз этгенле кёпден-кёп бола барадыла. Ол а бизни бек жарсытады. Аллай кезиулеримде Къарачайны бек фахмулу поэтлеринден, жырчыларындан да бирлери Хубийланы Магометни бу назму тизгинлерин кёлномден айтама да, журегиме бир кесек сабырлыкъ береме:

*Халкъгъа багъалы кёргенни –
Хар заманда кёлю токъ.
Ана тилин суюмегенни
Анам дерге эркинлиги жокъ.*

Жазыучуну иши къыйынды, алай сыйлыды. Анга кезиуонде тийишли багъа бичилмесе уа, кёпле мудах боладыла. Башда белгилегенибизча, Гыттыуланы Максим терен билимли, кёп да ишлеген поэт эди. Ёлюп кетген жазыучуларыбызны юслеринден тийишли сёз айтылмагъаны уа жарсыулу шартды. Максим отузгъа жууукъ китап чыгъаргъанды. Ол 1961 жылда басмаланган «Тюбешиуле» деген биринчи назмула жыйымдыгъындан башлап, сексенинчи жылланы ахырларында басмаланган «Атламла» деген назмула бла поэмала китабына дери литературада этген ишине ара газетле бла журналла берген багъаны бералмагъанбыз биз. Аны «Ростовчу къыз», «Муртазовода акътерекле» деген назмулары-

на кёре жазылган жырла Совет Союзну кёп жерлеринде жырлана эдиле. Жырлаган а, Пьеха, Пугачёва кибик, атлары битеу дуниягъа айтылган адамла этгендиле.

Максим 1916 жылда 25-чи октябрьде Кёнделенде туугъанды. Эл школну тауусхандан сора, Нальчикде окъугъанды. Андан сора тау тилде чыкыган газетде ишлеп тургъанды. Ол жыллада аны элlege жюрюп, кёбюсюнде жаяулай халкъны жашауундан, ишинден, жангы социалист къурулуш не халда болгъандан газет окъуучулагъа хапар бергенлей тургъанды. Андан тышында да баргъан эллеринде асламланы ишлей тургъан жерлеринде солугъан заманларына тюбеп, къырал жашауда, дуния жашауда жангылыкъланы юслеринден айтып тургъанды. Бюгюн да унутулмагъанды аны ол иши.

Гыттыулары Максим Уллу Ата журт урушда да кишилигин танытханды. Жигит офицер бир ненча кере жаралы болгъанды къаты сермешледе. Урушдан сора уа Таджикистанда «Ленинабадская правда» газетде ишлегенди. 1957 жылда туугъан журтубузгъа къайтхандан сора уа, башда айтылгъаныча, «Коммунизмге жол» газетни редакторуну экинчиси болуп тургъанды бёлек заманны.

Габаланы Асиятны 2002 жылда Нальчикде «Эльбрус» китап басмада «Малкъар жазычула» деген ат бла чыкыган жыйымдыгындан юлгю келтирирге суюме.

«Максим Исмаиловични «Совет Союз» деген поэмасы битеу союз республикалары халкъларыны тиллерине кёчюрюлгенди, орус тилге да. «Пограничник» деген журналда басмаланнганды. Малкъарлы поэтни назмулары Болгарияда, Германияда, Мексикада, Пакистанда, Латин Американы къыралларында басмаланнгандыла. Ишчи адамны сыфатын теренирекден ачыкълар ючюн, Максим, бегирикда эпика жанрлары хайырланнганды. Аны «Пчталъон», «Сюрюучюню жашы Залим», «Кёлню башында», «Кёнделен», «Назир», «Солдат жолла» деген поэмаларында жерлешлирибизни аскер жоллары, мамыр заманлада этген иш жетишимлери суратланадыла. Гыттыу улу ана тилде, орус тилде, башха тилледе да жюз жарымгъа жууукъ китап чыгъаргъанды. 1975 жылда анга Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген ат берилгенди...»

Ахматланы Ибрагим, Мокъаланы Магомед, Энейланы Ахмат, Тёппеланы Алим, Эфендиланы Тамара, В. Кузьмин, В. Тыртышный, Н. Скребов, И. Озерова, В. Клюев, Ю. Идашкин, Л. Шершевский, В. Дементьев кибик белгили адамла, Гыттыулары Максимни чыгъармачылыкъ ишине уллу багъа бичип, ким да эс бурурча магъаналы статьяла жазып басмалагъандыла.

Исмайылны жашы Максим Уллу Ата журт урушда этген жигитлиги ючюн Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени, кёп майдалла бла да саугъаланнганды. Мамыр жашауда болдургъан иш жетишимлери ючюн а «Октябрь Революцияны», «Урунууну Къызыл Байрагъы», «Халкъланы шуёхлукълары» орденлеге тийишли болгъанды.

ШАУАЛАНЫ Хасан

ЭСИМДЕДИ

Кюнча эди сени юйге киргенинг,
Манга кьюуанч, насып эди бергенинг,
Жарыкь теге ол огъурлу кёзлеринг,
Ийнакь бола жүрегиме сёзлеринг.

Инбашыма салып сыйлы кьолунгу,
Диванынга бирге алай олтурдукь.
– Къалайсыз, жашым, – деп сордунг сен, – юйде?
– Небиз да тапды, атам, – дегенимде,

Сен кьюуанып къарагъанынг бетиме
Турады энтта да мени эсимде.
Ариулукьгъа, тюзлюк жолгъа юйрете,
Айтдынг манга: «Хомух болма, – деп, – иште.

Ишден кьоркьгъан – айыпды ол таулугъа,
Урунууду кьыймат берген жашаугъа.
Игилик эт, – дединг, – дайым адамгъа,
Сакъла, – дединг, – бетинги хар заманда...»

Къая кибиб сюелгенинг къатымда,
Береди энтта да болушлукь манга.
Ол сен айтхан дерсни келдим толтура,
Тюзлюк излей, иги ишле болдура.

Айтама мен жашап тургъан жанлагъа:
– Сакь болугъуз дайым ата-анагъа,
Къыйынды бек жашау ата-анасыз.
Аппа болуп да, ёксюзме аласыз.

ГЫТТЫУЛАНЫ Максим

**ЖИБЕРИЛМЕЙ КЪАЛГЪАН
ПИСЬМОНУ ЮСЮНДЕН
БАЛЛАДА**

Кепсиз асыралып къалгъанды,
Сыртны юсюнде табылып.
Юйден узакъда жоюлгъанды,
Къара кёзлери жабылып.
Ма тюнене
Письмо жазып,
Жетишалмагъанды берирге,
Атакадан почтальон да
Онг табалмагъанды келирге.
Алайды да, жазгъан письмосу
Къалгъанды кёлек хуржунунда,
Иеси уа сакълап турур
Заманланы узунунда.
Нек тийди санга

бу сер окъ,

Ол манга тийип къалгъы эди,
Сюйгенинге жазгъан письмонг
Сол хуржунунгда къалгъан эди.
Адресни къойгъанды къан жуууп.
Къайсы жерлеге –
Билсенг а!
Элтир эдим,
Атла бла къуууп.
Айтырем сен

ким эсенг да:

Жигит эди сени сюйген!
Айтыр эдим сюйгенинге,
Ол письмосун иялмады –
Окъ тийгенди жюрегине.
Аны ючюн дерт жетдирип,
Санга келгенме, ариу къыз,
Сен урушну дефтеринден
Алырса дерс деп, ариу къыз...
Атакагъа энтта,
Мен барама,
Жетдирейим къанлы дертни!

ИГИ БЕЛГИ

Жауун жауа,
Къыз тиширыу
Жетгенди тардагы элге.
Аны сакълагъанча,
Жауун а
Къалып тебирегенди селге.
Жунчумагъанды келген къыз,
Хар кимге жарыкъ селешед.
Отну къатында жылына,
Узун эшмелерин эшед.
Танг атып,
Ачыу сынамай,
Устаз барад дерслерине.
Сакълайла классла бары
Къыз устазны кеслерине.
Къыз а,
Эслерча ышарып,
Окъуучулагъа тюбешед.
Алгъан билимин,
Къызгъанмай,
Мында къояргъа кюрешед.

* * *

Бетге ышарыу аласа,
Тюбешген такъыйкъалада.
Таймай аманны тегесе,
Кетсем,
Ызымдан терс къарап.
Сен кёзбау этип кюрешме,
Жюрегинг зардан кюйгенде...
Таза ышарыу керекди,
Таза жүрекден суйгенде.

ЖАРАЛЫ ТАШ

Къайсыннга

Тар ичинде бара кетип,
Эследим жаралы ташны.
Аны ажымлы кюйгени
Жарсыта къартны, жашны.

Жаяу жолчукъну башында
Турады кюйюп, атылып.
Кеси жарама тийгенча,
Кёреме ташха къатылып...
Уруш барып, окъла тийип,
Элек этилгенд гыйы таш.
Аны былай кёргениме,
Тынчлыкъ, сабырлыкъ да – тас.
Кёк кёкча кёрюнмейди,
Ауурду, къоргъашин кибик.
Жел а, жел?! – Бир сууукъ урад,
Кетгенча мыйыма кирип.
Озгъан сермеш эсге тюшюп,
Жоюлгъан тенглени кёрюп,
Къалгъанчама бузда юшюп,
Кёбюсю кетгенди ёлюп.
Жокку болгъан адамланы
Ургъанед топ окъ, атылып.
Уру къазылып къалгъанед,
Адам санлары чачылып.
Адамла, къаяла кибик,
Къаты болдула сермешде.
Къаяла, адамла кибик,
Кире эдиле кюрешге.
Кюрешчиле ёлген кибик,
Ёле эдиле къаяла.
Тёзе тийген отха-окъгъа,
Алагъа ушап – адамла.
...Сыннган ташла, жара алып,
Анда-мында да жаталла.
Заман озуп баргъан къадар
Лагъым жюклерин аталла.
Жаралы таш,
Ташла,
Ташла
Жерлеринден тепмейдиле.
Къайтмагъан солдатлача,
Мындан кери кетмейдиле.
Урушда ёлген жашлача,
Туралла тёшге къапланып.
Къайры барсынла жазыкъла,
Тёшледен энип, атланып?!
Къарайма келип ташлагъа,
Сылайма алгъан тапларын.

Эсге салама жангыдан
Шуёхларымы атларын...
Ким айтад таш жилимайд деп?! –
Кёз жаш агъад бу ташладан!
Таш кычырыкъ эшитиледи
Бу тауладан, агъачладан.

* * *

Атынг не болгъанын билмей,
Башханы махтагъан сунуп,
Асыры эркетме деп
Айтмасын,
Ызымдан кыуууп.
Сенден ариула бармылла?
Баям, болмаз,
Эшта, болмаз.
Сени башха ариула бла
Поэт тенгleshдирип кыоймаз.
Тенгleshдирсин, угъайым жокъ,
Эслид,
Айыра да билед.
Сенден айырма бард десе,
Ёмюрлюк агъачха киред.
Сени кыалай суйгеними,
Эсли эсе да, ол билмез.
Суймеклик жашырынлагъа,
Не итинсе да, ол кирмез.
Биреу бла да тенгleshдирмем,
Тенгleshдириуден бийиксе.
Жерде жюрюгеним кыадар –
Сен жюрегиме кирипсе.

СЕН МАНГА ЫШАРГЪЫНЧЫ...

Сен ышаргъынчы, кёрмегенме
Каштанланы чакъгъанларын.
Акъ чыракъларын туура этип,
Кыарамымы тартханларын.

Сен ышаргъынчы, кёрмегенме
Баллы гюлню жел ургъанын.
Тёшле, ёзенле гюлден толуп,
Кыууанч чакъыра тургъанын.

Сен ышаргъынчы, кәрмегенме
Таула кёкге мингенлерин.
Жютю башларын ёрге этип,
Кёк ичине сингенлерин.

Сен ышаргъынчы, кәрмегенме
Жаз башы кырдык ёсгенин.
Агъач шуулдап, кёлле толуп,
Жер къыш кийимин тешгенин.

Сен ышаргъынчы, кәрмегенме
Сыбызгъыны созулгъанын.
Чырпы жоккуланы чыкъ жуууп,
Кюн тиерге созулгъанын.

Сен ышаргъынчы, кәрмегенме
Кёкню чууакълыкъ алгъанын.
Кюн батхынчы тау къушу учуп,
Тау башха минип кългъанын.

Сен ышаргъынчы, сезмегенме
Тёрт саным гиртчи болгъанын.
Хайырлы ишни тындырырча,
Жюрек къууанчдан толгъанын.

Сени кёре, гюлю кёреме,
Къадарыма ыспас береме.

СЮЕМИСЕ, СЮЙМЕЙМИСЕ?

Сюемисе, суймеймисе?
Алыкъа билалмайма.
Сенсиз жашау жокъду манга,
Юйюме киралмайма.
Суймей эсенг,
Ачы сёлеш,
Кёлюм чыгъарча, ма алай.

* * *

Ингир аласы тёшледе –
Биченликле,
Биченликле,
Алтын сууну ичирирле

Эртгенликле,
Эртгенликле.
Биченликле,
Гюлден толуп,
Гюл тенгизде дерчадыла,
Жомакълада махталыннган
Жаннет деген жерчадыла.
Гюл тенгизде бир жүзейим,
Кюннге тюбей,
Кюнню тилей,
Чыкъ кюмюшню бир элтейим,
Кюннге тюбей,
Кюнию тилей.

* * *

Сюйгенле ушакъ этиуден
Кече узуну тоймазла.
Сюйгенле ушакъ этиуню
Сау ёмюрде да къоймазла.

* * *

Тау суу
манга отун этед,
Талыштакланы келтирип.
Алай тенгликни ташлайма,
Кёрсем суу
адам ёлтюрюп.
Юйюмде от тамызырча,
Тау суу
Энтта отун келтир.
Жолунга адам
тюшсе уа,
Жууаш бол,
Аны ёлтюрме.

* * *

Къамишмиди шууулдагъан?
Аны тауушун эшитеме...
Башым сагъышдан
толгъанды,
Бюгюн
кёп сагъыш этеме...
Суу а – таза,
Бир бек таза,

Къарасам –
таза болама,
Кёлде жюзе,
Сыфат эслей,
Жангы сагъышдан
толама.

Агъач кыйыр.
Чёплеу терек,
Кёк кырдыкда
шош атлайма.
Тюшген чапыракъны
кётюрюп,
Сагъышларымы къатлайма.

* * *

Тюз ёхчеге
этген кибик,
Жолоучуну
жауун табар.
Тюз ёхчеге
этген кибик,
Жауун бютюн
кючлю жауар.
Хауа иши –
къыз кибикди,
Терк тюрленир
халиси:
Бирде къургъакъ
къысар жерни,
Бирде
ырхы жол кесер.

Кюн бузулур,
Сан да этмез.
Жауун жауар,
Жибитир.
Буз жаудурур,
Жар аудурур,
Кёп тюрленир халиси!

* * *

Шошмуд ауазым?
Алай да болсун.
Айырма туююлд
Ол бирсиледен.
Тюрсюню жарыкъ,
Сыфаты ачыкъ,
Энчи эсленед
Ол тизгинледен.
Бир ауаз бла да
Келишмейд бирге,
Жырлайды туура
Кеси жырларын.
Сынап кёреди,
Тинтип кёреди
Къаяда этген
Ёз ырбынларын.
Тунчукъдурмайды
Башха ауазны.
Ою сабырды,
Саны гиртчиди,
Билед жалгъан иш
Узакъ бармазын.

АЛ СЁЗ

XVIII ёмюрню ахыр сюреминде – XIX ёмюрню экинчи жарымында жашагъан къарачай-малкъар (ас-алан) халкъны акъылман назмучусу, жырчысы Байрамукъланы Дебону жашы Кючюкню юсюнден 1917 жылдан башлап, озгъан ёмюрню 60-чы жылларына дери хазна сёлешинмегенди. «Хрущёвну жылыуундан» сора да, Совет власть оюлгъан 90-чы жыллагъа дери «Хасаука», «Умар» жырланы сахнагъа чыгып жырларгъа да эркинлик жокъ эди. 70 жылдан артыкъны Дебо улуну атын халкъдан букъдуруп нек кюрешгендиле? Бу соруугъа жууап излесек, быллай оюмла келедиле эсибизге:

1. Дебо улу Кючюк Хасаукада уруш этгени ючюн.
 2. Россей империягъа «къажар» баргъан «Хасаука», «Умар» деген эмда башха жырланы жазгъаны ючюн.
 3. Патчахны аскерине къуллукъгъа кирип, абычар болгъаны ючюн.
 4. Жашаууну экинчи жарымында таза диннге кесин берип, хажи да болгъаны ючюн.
 5. Дебо улу Кючюкню тукъуму Байрамукъландан болгъаны ючюн (Совет властыны заманында Кючюкню тукъуму Жатдайны, Алийни, Добайны, Къадыны д. б. атлары бла ассоциация болгъаны амалтын).
 6. Къарачай-малкъар халкъны теренден келген жазмасы, бийик даражалы адабияты болгъанын кёргюзтмез ючюн.
- Чурумла дагъыда болурла, болсада башында айтылгъан алты оюмну жууапларын осмакълап кёрейик.
- Байрамукъланы Дебону жашы Кючюкню Хасаукада уруш этгенине, халкъда жүрюген хапарны тышында да, кесини чыгъармачылыкъ ишлери (назмулары, жырлары) шагъатлыкъ этедиле. «Анам бла ушакъ» деген назмусундан талай тизгинни юлгюге келтирейик.

«Сау къал, анам, сен,
Тенглерим бла мен,
Къуугъун болуп, сауутланып,
бюгюн кетебиз.
Аллыбызда – жау,
Сыртыбызда – тау,
Сыртыбызны таугъа тиреп,
уруш этебиз.

Кёпдю жау бютюн,
Аууш – чарс, тютюн.

Топ тауушдан тебиренеди
Хасаукада жер.
Артда – бедиш, дау,
Алда – сый, махтау!
«Я Жаратхан, артха тепмез
кючню бизге бер!»

Дебо улу Кючюк бир белгисиз адам болса, Хасаукада уруш этгени унутулуп да кьаллыкь болур эди. Алай артда Дебо улу, Россейге керти адам болуп, таза кьууллукь этип кюрешсе да, белгили адамны ол урушха кьатышханы хар заманда айтылгъанлай турлукь эди. Бир кере империягъа кьажау тургъанны, артда не ашхылыкьла этип кюрешсе да, жашау жолу суратланган сагъатда, ол «къара тамгъасы» кёрюннгенлей турады. Экинчиси, Дебо улуну «Хасаука», «Умар» жырлары, назмулары ёсген тёлюлеге аман юлгю болмасынла, Россейни ичинде жашагъан миллетлени араларында шуёхлукьгъа заран салмасынла деген оюмгъа келтиргенди бир кьауумланы. Аны амалтын 1917 жылдан сора Дебо улуну аты чыгъармачылыгъы ёсген тёлюлеге белгили болгъанындан эсе, болмагъаны игиди деген оюм бла, аны «жукълатып» тургъандыла. Ючюнчюсю, Хасаука урушдан сора Дебо улу Кючюк 1829 жыл август айны 24-сю бла сентябрь айны 6-ны араларында уллу орус поэт А. С. Пушкин бла Нарсана жанында тюбешип, кёп оюм этип, Россейге башха тюрлю кёз бла къарагъан кьырал адам болуп, орус патчахны абычары болса да, Дебо улуну уллу поэт болгъанын унутургъа керек тюйюлдю. Нек? Керти поэт политикге ышанмагъанча, акъылы болгъан политик да поэтге ышанмайды. Поэтге тапхан ариуун да айтып, саугъала да берип, арлакьда тутады аны «керти» политик. Биз ангылагъаннга кёре, сёзге уста, кесини заманына кёре билимли адам империягъа махтау салса, аны сёзюне тынгылап, таулуладан кёпле бери айланырла деген умут бла бергендиле Дебо улугъа абычар чынны. Дебо улу Кючюк абычар чын бергенлерине, сабийча, алданмагъаны эски ниети амалсыздан тюрленнгени сагъынылады назмуларында. Халкъын сакълар ючюн, халкъына жарар ючюн, ол чын амалсыз керек болгъанын «Кюзгю бла ушакъ» деген назмусу ачыкь кёргюзтеди. Андан бир бёлек тизгинни келтирейик юлгюге:

«Инбашларын окъа этип Кючюкню,
Кьолуна да тутдургъалла гюлчюкню,
Кёргюзтелле бюгюн аны юлгюге...
Чыгъа барып, Кючюк къарайд кюзгюге.

Ол кюзгюден къарагъанмы Кючюкдю?
Ол кюзгюге къарагъанмы Кючюкдю?

Ол абычар кийимли уа кимсе сен?
Кюзгю, бир айт, кертиси бла кимме мен?»...

...Тёре тюлме терсни-тюзню айыргъан,
Къул болгъанма халкъгъа боллукъ хайыргъа...
Терс эсем да, алай келед кёлюме.
«Сатлыкъ» эсем, басмасынла ёлюме!»

Дебо улу Кючюкню абычар болгъанын халкъда жюриген хапарладан эшите, кесини чыгъармачылыгъында да окъуй тургъанбыз. Болсада, белгили тарыхчыбыз Батчаланы Шамильни «Карачаевцы в войнах России» деген 2005 жыл Москвада, «Репро ЦЕНТР М» деген басмада чыкыгъан китабы ол затха керти шагъатлыкъ этеди. Китапны 176-чы бетинде, «Документы о службе офицеров-карачаевцев – российской армии. Карачаевцы – офицеры российской армии (до октября 1917 г.)» деген бёлюмюнде 34 къарачай жашны атлары тизиледи да, 33-чю прапорщик Байрамуков Кучук Дебоевич (до 1800 – после 1850) деп жазылады. Къайсы архивледен алгъанын Шамиль ачыкъ жазады китабында.

Дебо улу Кючюкню патчах аскерде абычар болгъаны, Совет власть киргенден сора, коммунист идеологиягъа керек болмагъаны хакъды. Кючюкню абычарлыгъы аны чыгъармачылыкъ жолуна заран болгъанды.

Дебо улу Кючюкню чыгъармачылыгъын жукълатып кюрешгенлерини тёртюнчю чуруму, аны хажи болгъаныды. Аллахха таза ийнанган хажиле, эфендиле, жырчыла керек болмагъандыла. Дебо улу керти ийманлы адам болгъанына назмулары шагъатлыкъ этедиле. Юлгюге аладан да бирин келтирейик:

«Бисмилля, деп, башла айтыр сёзюнгю!
Китап сёзден баш этмесенг кесинги,
Бала скойюп алыр берген дерсинги,
Аллах кечер ууакъ-тюек терсинги.
Терслик этип къалмайыкъ, дей, палахха,
Сен, айт, Кючюк, махтау Уллу Аллахха.
Ля илляха илля Аллах,
Мухаммадан расулюллах!»

Бешинчи чурумгъа Дебо улу Кючюкню Байрамукъладан болгъанын айтабыз да, бу чурумну кёплюгюн, азлыгъын осмакълагъан къыйынды. Болсада кёлюбюзге былай келеди. Байрамукъладан баш тутханла, билимдиле, хажиле, жигитле кёп чыгъа келгендиле. XX ёмюрню 20-чы жылларында халкъыбызны эм белгили адамларыны бири Байрамукъланы Жатдай

болгъанды – Къарачайны Жигити. Жатдайны атын «Совет властыны жаууна чыгъарып, эм ахырында кесин да, къарындашларын да ёлтюргенлери, гитче къарындашлары Къадыны да 1943 жыл тышына кетип къалгъаны Дебо улуну атына да, чыгъармачылыгына да кёлекке тюшюрген болур. Ким биледи, бу оюмубузну да жашаргъа эркинлиги болур.

Дебо улу Кючюкню атын да, чыгъармачылыгынын да халкъны эсинден кетерип кюрешгенлерини баш чурумларыны бири уа Совет империяны миллет политикасы болгъанды. Революциягъа дери жазмалары болмагъан къарангы, гитче халкъланы дуния жарыккъы чыгъардык деген фикирни халкъланы мыйыларына сингдирсек, Совет властыха къор-къурман бола жашарла деген умут бла миллетлени эски культураларын, «тарых эслерин» кетерип кюрешгендиле. Дебо улу Кючюкню бек онглу чыгъармалары бла халкъ, ёсюп келген жаш тёлю таныш болсала, бизни къарангы халкъ болгъаныбызны кесибизге «ангылаталлыкъ» туююл эдиле. Аны амалтын Дебо улуну акъылманлыгы коммунистлеге чыртда керек болмагъанды.

Дуния литератураны эм юлгюлю чыгъармаларын айдын адамларыбыз окъур керекли къалмагъандыла. «Къарачай-малкъар халкъны «Хасаукасындан», «Умарындан» кючлю жырла да бардыла», – деп, айтырыкъла да болурла. Алай а хар инсан да жарасыны къалай ачыгъанын не уа къууанчыны ёлчесин кеси иги биледи. «Хасаука» бла «Умар» жырлада бола тургъан затланы суратларын кёзюнг бла кёресе да, жюрегинг бла ётдюресе. Ол жырла окъуучуну жарсыуларыдыла, жараларыдыла, ёхтемликлеридиле. Жигит Умар окъуучугъа бек суйген эт адамыча кёрюнеди.

«Къарачайны сакълар ючюн, ол бюгюн
Жанын берди, чауулагъа сойланып».

«Бир сууукъ окъ юзген эди кёолунгу,
Шкогунгу сол кёолунга алгъанса».

«Жаны чыгып кёобалмазын билгенлей,
Кёзлерине сюнгулени урдула».

«Хапарынги сени кёоймай ма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болгъанын?»

Къара къашлы, асыры кенг мангылай
Алтмыш алты къоргъашинден толгъанын».

Бу башында айтылгъан суратланы жюрегинги кёзлери бла кёре турсанг (Аллах, ол затдан Сен сакъла), туугъан къарнашынги жакъларгъа мадар тапмай, кычырыкъ-хахай этгенча болады жюрегинг. Къысхасыча айтыргъа, бу эки жыр хар къарачайлыма, малкъарлыма дегеннге, дуния адабиятда не уллу чыгъармадан да багъалыды деп келеди кёлюбюзге.

Жырланы суратлау кючлери, жазылган лагъымлары да тюрк тилде назмучулукъну тамамларыдыла.

«Къурч санлада бегиген ол темир жан
Терк чыкъмайды быллай тулпар жашладан.
Ётгюр сандан чартлап чыкъгъан исси къан,
Тешип, ётгюп кетед къаты ташладан».
«Сагъышладан башы туман тауладан
Шоркъа-шоркъа жилимукъла агъарла».

«Революциягъа дери «жазмасы болмагъан» халкъны бир жырчысы XIX ёмюрню 20–30-чу жылларында аллай тамам затны къалай жазалгъанды да?» – деп, сорургъа излегенле бюгюн да болурла. Ол сорууну бизни тарыхыбызны, адабият, маданият жолубузну иги билмегенле не уа билирге излемегенле сорургъа боллукъдула. Бизни бек эрттеледен жазмабыз болгъанына шагъатлыкъ этген затларыбыз бек кёпдюле. Сёз ючюн: къаяларыбызда жазылгъан рун жазмала, къарачай-малкъар халкъны нарт эпосу шагъат туююлмюдюле анга? Эрттеледен жазмасы болмагъан халкъ, Нарт эпосча аллай тамамлы назму тизгинлени жазаллыкъ туююл эди. Не уа Дебо улу Кючюкню халкъ ауузунда жюрюген ма бу «тасхалы» назмусу, мажюсю заманладан башлап, жазмабыз болгъаныны юсюнден айтмаймыды?

«Табула болсун Тейриге,
Ийленген бёрю териге,
Териде отуз белгиге!
Ала зат туююлле телиге,
Айдын адамгъа ала – май,
Къара кечеге – толгъан ай.
Кёк ташла – бала кёмеге,
Акъ желпек – сакъа кемеге,
Билек къангала – налмаздан,
Бизни сакълалла талмаздан,
Гюргени мужурасындан,
Акъсакъны къурч къамасындан!
Тейриден келген белгиле –
Дуния тахсагъа билгиле!»

Биз барыбыз да билгенден, бёрю тюрк тилли халкълада шыйых жаныуаргъа саналгъанды. Бек эрттеледе, межисуу заманлада, ант этдирселе, бёрюню сингирин къолуна алдырып, алай ант этдиргендиле. Нарт эпосда Ёрюзбек кёкден жерге тюшгенинде, бёрю сютно ичип, алай бла келишдиргенди ёпкелерин жерни хауасына. Аланы сагъыннганыбыз, къартланы айтханларына кёре, къарачай-малкъар жазма белгилени (алфавитни) бек сыйлыгъа санап, ийленген бёрю териге жазгъанды-

ла. Жазма белгилени саны 30 болгъанды. 1395–1396 жыллада Акъсакъ Темир бизни Алан кыралыбызны чачхандан сора, таулада кълалгъан кесегибиз, прогресс жолну баралмай, регресге тюшгенди. 400 жыл чакълы бирни (муслийман дин бизге иги сингнгинчи) халкыбыз жазма кълалгъылы болалмагъанды, жан кълалгъылы болгъанды. Жаза-окъуй билгенле сапыр-сапыр тауусула, сан бирле кълалгъандыла. Аны айтханым, Дебо улу Кючюк бурундан келген жазмабызны билгенни тышында да, Нарт эпос бла, кюнчыгъышны, кюнбатышны, орусну поэзиялары бла да иги таныш болгъанына мени ишегим жокъду. Нек? Алай болмаса, Дебо улу назму жазыуну жорукъларын алай уста биллик туююл эди. Башында айтханыбызгъа кере, Дебо улуну чыгъармачылыгъын халкыгъа баямлагъан не жаны бла да коммунист кыралны идеологиясына къраршы кърюннгенди. Аны амалтын Дебо улуну «Хасаука», «Умар» эм да башха жырларын кърмеген, билмеген кибик этип кюрешгендиле. Халкыны эсинден толу кетералмагъанларында уа, тюрлю-тюрлю болмагъан хапарланы халкыгъа жайып, газетледе басмалап кюрешгенлери хакъды. Бир кълалуумла: «Ол жырланы Дебо улу Кючюк жазмагъанды, Боташланы Абдурахман жазгъанды», – деп, чорт кеседиле. Бир башха кълалуум да: «Угъай, Дебо улу Кючюк да жазмагъанды, Боташ улу Абдурахман да жазмагъанды, Ёзденладан (Сыгынчыладан) биреулен жазгъанды», – деп кюрешедиле. Дагъыда бир башхала: «Ала барысы да жазмагъандыла, не Орусланы Махамет, не уа Ёртенланы Азрет жазгъанды», – деген оюмну келтиредиле. Кълалгъанла кълалай боллукъ эселе да, Дебо улу Кючюк Байрамукъладан болмай, Ёзденладан болса, эм бек мен кълалуанырыкъ эдим! Ёзденладан «Хасауканы», «Умарны» жазгъан жырчы болгъанды деп а, мени сартын мен бир кере да эшитмегенме кърартларыбыздан. Оллахий, деп айтайым, Дебо улу Кючюк Ёзденладан болгъанды деп, илинирча зат тапсам, чыртда кишиге женгишлик бермей, мен да кълалзарып, ёчешип кюреширик эдим. Алай а, амма, акъгъа акъды дерге керекбиз. Байрамукъланы Дебо улу Кючюкню уста жырчы, поэт болгъанын, «Хасаука» бла «Умарны» эмда башха назмула, жырла жазгъанын, орус патчахха кълаллукъ этген абычар болгъанын эшитгенлей тургъанма сабийликден да. Байрамукъланы Дебо улу Кючюк кълаларай-малкълар халкыны акълалман уланы болгъанына барыбыз да кълалуана билирге керекбиз. Дагъыда Дебо улу Кълаларайны биринчи кълалдысы болгъанды дейдиле. Ол айтханла бла угъай деп ёчеширча да, хоу деп, ийнанырча да туююлдо. Не ючюн? Дебо улу Кючюк Кълаларайны биринчи кълалдысы болса, архив кълалгъытлада аты кълаллыкъ болур эди. Поэзиясы да башха тюрлю боллукъ эди. Хасаука урушдан сора бёлек жыл озуп, Меккягъа барып, хажы болуп кълалйтхан эсе уа, анга угъай

деп айтырча туююлду. Жашаууну экинчи бөлүмүндө жазгъан назмулары да алайгъа келишип турадыла. Биз оюм этгенден, Дебо улу Кючюк 1828 жыл отуздан атлагъан адам болгъанды – Пушкинден таматаракъ. Аллах берген уллу фахмусу болгъан жырчы болгъанды. Аны айтханым, Дебо улуну абычар да, хажиде болгъаны бек игиди, алай ол къарачай-малкъар халкъны тарыхында уллу поэтча кълалгъанды. Алай эсе уа, аны жазгъан затларына тамгъа урмагъанлай, урдурмагъанлай барыбыз да жакъларгъа керекбиз. «Тихий Донну» Михаил Шолохов жазмагъанды, бир акъ абычар жазгъанды», – деп, Шолоховгъа тамгъа салып кюрешгенле кеп болгъандыла. Болсада, ёгюзню ургъуй кълпханлыкъгъа, хазна тынчлыкъын бузалмагъанча, Шолоховну да сыйын тюшюрюрге излегенле муратларына жеталмадыла. Мындан ары Дебо улу Кючюкню акълман, ёлюм-сюз чыгъармачылыкъыны юсюнден не кълдар кеп ёчешсек, ол кълдар жангы бетлерин ачарыкълбыз. Ким кълалай десе да, къларачай-малкъар поэзияны «жукълудан уянганы» (возрождениясы) XVIII ёмюрню экинчи жарымында башланганды дейме мен. Семенланы Кълтур Державин болгъан эсе, Дебо улу Кючюк къларачай-малкъар халкъны Пушкины болгъанды! Кючюкню бу китапда басмаланган жырлары, назмулары, айттулары айтханыма шагълат боллукъларына мени ишегим да жокълду. Дебо улуну чыгъармалары адамлыкългъа, адепге-намысха, халкълбызны сюерге, башха халкълла бла шуёлукълда жашаргъа, уллу Россей кълралыбызны сюерге юйретедиле окълуучуну. Дебо улуну жазгъанларында аны ахшы иннети бла иги танышсакъл, китапны экинчи бөлүмюне хазырланып кирип, алимлени, жазычуланы эмда башхаланы Дебо улуну юсюнден бир бирлери бла ёчешгенлерин ангыларгъа тынч боллукълду. Алай эсе, закий жырчылбызны, назмучубузну тин дуниясына атланайыкъл. Эртте-кеч болса да, Уллу Аллахны адиллиги тюзню жанына бурулуучуду.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
*Къларачай-Черкес Республиканы халкъл поэти,
педагогика илмуланы кандидаты.*

ДЕБО УЛУ КЮЧЮК

ХАСАУКА

Къычырады Дауле: «Хахай, къуугъун!
Къарачайны шохун, барын жууугъун
Чакъырыгъыз – бизге женгил жетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!

Патчахлыкъгъа къылычларын билеучю,
Керекли кюн бизден къарыу тилеучю,
Къатыбызгъа бюгюн бири келмейди,
Болушлукъгъа бир атдым от бермейди.

Къанлы патчах кёп артыкълыкъ этеди,
Маржа, жашла, патчах аскер жетеди.
Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде жашаргъа да къоймагъан.

Жау киргенди – Хасаукагъа келгенди,
Тап жолланы Амантишден билгенди.
Чанка, бийди бизни сатып къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

Ма ол бийди харам къарнын кёпдюрлюк,
Ёхтем халкъны ташсындырлыкъ, чёкдюрлюк,
Мюлк, жер аллыкъ, сёзюн терен ётдюрлюк,
Онгузланы тер къанларын текдюрлюк.

Инаралны жаны кибик тенглери,
Башхасы жокъ, этеклери-женглери.
Ол къауумду бизни ачыкъ жауубуз,
Ала бла кёпдю бизни дауубуз.

Ол инарал бизни хорлап алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Жыртып, талап, мууал этип къояред,
Жасакъ бла терибизни сояред.

Ачыудан биз къайнагъынчы, бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, кенгдегин да жокълайыкъ,
Тар ёзенде Журтубузну сакълайыкъ.

Тау аланла хазыр-хазыр чыгъыгъыз,
Жау аскерни женгил-женгил жыгъыгъыз.
Ойнатыгъыз сампалланы, къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада жолланы!»

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кёп дыгалас этгенди.
Ырхы, басып, от ёзекни жапханды,
«Ай медет!» – деп, Дауут эрнин къапханды.

Излей кетип, бир уууч от тапханды,
Лига къошар затла излеп чапханды.
Залыкъылды табып, аны эзгенди,
Кюкюртню да къошуп, отну сюзгенди.

Ёлчелеге къуюп, аны тиздиле,
Кёп мычымай, къоргъашинле жюздюле.
Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кёпню къая раннга ийдиле.

Жигерлени, жигитлени къолунда
Тау мылтыкъла эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч жоллары
Шындык-шындык ёлюкледен толдула.

Жигит таулу ёхтем-ёхтем жекиред,
Ташдан ташха, жел ургъанча секиред.
Таукел улан инаралны ёлтюрсюн,
Башын кесип, аны бизге келтирсин.

Батыр Умар гёжефсинип атлайды,
«Къоркъмагъыз!» – деп, жаугъа къаршы чартлайды.
«Жетигиз», – деп, нёгерлерин сакълайды,
Атады да алчыларын къаплайды.

Ма окъ тийди бизни жигит Умаргъа...
Аман кюнде жер салгъаненг Чубаргъа.
Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кёзлеринги жумаргъа.

От бошалып, окъ бошалып къалса да,
Таш-агъачла, отча-топча, жаудула.
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чаууллагъа аудула.

Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Инаралны баш токъмагъын аллыгъед,
Аскерибиз азды, саны толмайды.
Сауут кюч да биз суйгенча болмайды.

Тизгинлешип ёзенни ёрге жау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюп жетерсиз,
Бу къан дертни жууапларын этерсиз!»

АЙСУРАТ БЛА БИЙНЁГЕР

(Халкъны ауузунда жюрюген таурух)

Бек эрттеден, кёп эрттеден да эртте,
Суу битеулей бийлеп тургъан бу жерде,
Бир такъыйкъа заманга да бюкмей бел,
Минг жылланы туююшдюле от, суу, жел.
Жел сызгъырып, къуугъун сала дуниягъа,
Толкъун башла чанчылыша элиягъа,
Айырылмай суу бла кёкню чеклери...
«Жетерикди энди азап чекгеним», –
Деп тохтады жел, тенгиз да арыды,
Кюн кёрюндю, сыйдам тенгиз жарыды.
Жокъча къайгъы дунияны жюзюмде,
Кюн къараса, шош тенгизни юсюнде,
Кюзгюдеча, кесин кёрюп, тамаша
Бола, сора бу булжуугъа жараша,
Унутханды Аллах салгъан борчун Кюн,
Алмашмайын башладыла кече-кюн.

2

Уллу палах кючлей башлап жер жюзюн,
Уллу Аллах кюнню тенгиз кюзгюсюн
Сындырыргъа оноу этди: «Сын», – деди,
Сора тенгиз кюзгю сынып тебиреди.
Тёрт жанына быргъай толкъун сюрююню,
Эки башлы бир тау суудан кёрюндю.
Тёппелеге сууукъ желле терк тие,
Жалан башла булутладан бёрк кие,
Титиреди, къалтырады суу чача,
Къалгъан гитче таулагъа да жол ача,

Юсюне да кърарлы-бузлу тон кийди,
 Сейирсинип, төрт жанына кез ийди.
 Сынжыр таула жете эки тенгизге,
 «Эки башлы» санап кесин тенгизге,
 Мудах болду да, кесине кёл этди,
 Бийик сезим мудахлыкъны сёл этди.

3

Уллу Аллах топуракъдан жаратхан,
 Кёзбау жилин ёз сёзюне къраратхан,
 Хур намысын нафысына хорлатхан –
 Олду бизни уллу Адам атабыз...
 Аллах атабызны иегисинден
 Эттип, «сен да хур жаннетни төрюнден
 Айырылма» деген сёзю эсинден
 Кери этген бизни Хауа анабыз...
 Гюнях этип хур жаннетден кысталып,
 Экиси да, жолла жүрюп, бек талып,
 Бир Аллахны бу тамаша жерине,
 Эки башлы тауну этеклерине
 Келгендиле. Сейирсингенди тюнгюч тау...
 Ма алай бла башланганды жер жашау.

4

Туугъан жанла Адам бла Хауадан
 Ал кезиуде кери бола къаугъадан,
 Жашадыла кърарындашлыкъгъа бёлене.
 Жылдан жылгъа кёп бола да бёлюне,
 Ал төлюле кърартайдыла, кетдиле,
 Туудукъла да туууп, ёсюп кетдиле,
 Тау этекле адамладан толдула,
 Бири онглу, бири онгсуз болдула.
 Жер, мал ючюн эки юзюк туююшдю,
 Алай бла рахатлыкъгъа от туюшдю.
 Бири ары, бири бери болдула,
 Тау этекле ёлюкледен толдула.
 Къалгъанлагъа керек болду жорукъ, жол.
 «Онгуланы эм онглусу – патчах ол», –
 Дедиле да, эм кючлюню, адилни
 Сайладыла патчах этип Адилни.
 Бир кърарт чыгып жамауатдан патчахха
 Алай айтды: «Къалмаз ючюн палахха,

Жерни, малны адамлагъа тенг юлеш,
Зорчула бла, гудула бла бек кюреш!
Тохтамагъан болса, къап да, къабыр къаз!
Миллет бирден: «Къап да, къабыр къаз! Къап! Къаз!»
«Къап! Къаз!» деген эки сёзню къаяла
Къайтардыла, эшитгенча дунияла.
Андан сора артыкълыкъгъа кёр къазгъан,
Ким да болсун, адилме деп бек базгъан,
«Къап! Къаз!» деген сёзле тюше эсине,
«Къапкъазлыма!» – деп башлады кесине.
«Къапкъаз» сёзню кёпле санап къолайгъа,
Къапкъаз уя атадыла алайгъа.

5

Адил керти адил болду халкъына,
Онглу тиймей бир онгсузну хакъына,
Жашау этди кёп жылланы жамауат.
Мында чомарт болгъанлыкъгъа табийгъат,
Кюнден-кюннге адам, мал да бола кёп,
Саналырча бола башлап хар бир чёп,
Бир къауумла кенг тюзлеге кетдиле,
Уллу сууну тийресине жетдиле.
Сора барып ала сууну къатына,
Адил суу деп атадыла атына.
Кенгередиди патчахлыкъны жерлери,
Узакъ бола адамланы кёрлери.
Тёрт жанына кете барад жамауат,
Кеси ишин эте барады табийгъат.
Хар юзюк да жашау этген жерине
Кёре, сабыр башлагъанды тюрлене.
Тюрлениуню Аллах къабыл кёргенди,
Жерлерине кёре бояу бергенди.
Бири акъбет болду, бири къарабет,
Бири болду тамам бишген гыржынбет.
Бирча къызыл болсала да къанлары,
Бирча бирер болсала да жанлары,
Хар адамны тёрт болса да санлары,
Узакъ болуп Къапкъаз журтдан эллери
Тюрленеди халилери, тиллери...

Адил патчах, бу хапарны эшитип,
Кеси къалып, ол тесукъа да этип:
«Къарт да болдум, бир кёрейим халкъымы,
Бералдыммы мен борчуму, хакъымы...
Болалдыммы толу патчах антыма,
бир сорайым», – деп, ол минип атына,
Жыйып жигит алчыларын къатына,
Жолгъа чыкъды. Кёп жерледе айланды,
Хар бир жерде бирер тюрлю сыйланды.
«Мени жарым патчахларым айыпсыз
Къуллукъ эте эселе...» – деп, ол сансыз
Этип къоймай, къара халкъ бла тюбешди:
Негиз жетеди? Не жетмейд?» – деп сөлешди.
Халкъ бек суюдю, бек чыгъарды багъасын,
Бир инсан да чыгъармады къамасын.
Алай патчах онгсунмайды бир затны,
Ол излеген халкъдан бирлик муратны,
«Болуп къалыр, – дейди, – бир кюн ахыры».
Энчи, жарым патчахланы чакъырып,
Ол сорады сынагъанча соруула.
Ала аны муратларына къоруулап
Турсала да, тилеп анга ахшылыкъ,
Сёз ортада ол сезеди башхалыкъ.
Къапкъаз жерден кёчюп кетген бёлекле,
Бири болуп акъбет, бири къарабет,
Бири болуп тамам бишген гыржынбет,
Бири тюрлю тилде анга тилекле
Айтханларын онгсунмайды ичинден.
«Бара барса, келмез мени кючюмден...
Хар барысын жоругъума жыялмам,
Патчахлыкъны оюлурун тыялмам», –
Деген сагъыш келе аны эсине,
Ол биринчи кере къоркъду кесине.
«Сюе эсенг сен патчахлай турургъа,
Энди боллукъ жауларынгы урургъа
Керексе сен, алайсыз а палахха
Къаллыкъса», – дейди ич ауазы патчахха.
Кюнден-кюннге бу оюмгъа къызына,
Патчах келген жоллары бла ызына
Къайтып келед, аманатла ала ол.
Келтиргенди бир кюн аны узун жол,
Кюнчыгъышны шимал таба жерине,
Бёрютишни къаласыны төрюне

Чыкъды патчах. Аманатла, алчыла
Солуйдула, ушакълагъа ачыла...
Сескеклиди жарым патчах – Бёрютиш.
Эшитди да ол аманат хапарны,
Бек жарсытды аны боллукъ кыйын иш.
Эрнин къаба, риятлады къадарны...
Жамауатдан разылыкъны алдыла,
Бёрютиш бла патчах энчи къалдыла...

Бёрютиш:

– Сыйлы патчах, жокъду мени уланым,
Аманатха санга берип иерге.
Къызым барды, олду мени бир жаным.
Хо десем да, унамазса тиерге
Деп базама. Кимни суйсенг, аны ал...
Угъай десенг, ненча суйсенг, анча мал
Мен береме, алма къызыны къолумдан.
Жан – Аллахны, сан а – сени къолунгда.
Эт сен оноу! Мен разыма сёзюнге...
Адил патчах Бёрютишни кёзюне
Къарамайды, ичинде уа къайнайды сёз:
«Бёрю къанлы, тюлкю сёзлю, къысыкъ кёз», –
Деп, къайтара, ич ауазы ашланды.
Тышындан а былай айтып башлады.

Патчах:

– Сен, Бёрютиш, ангыладынг терсирек.
Былай бир а неге къоркъдунг, айт, сен, нек?
Сенде къыз бар, менде жаш бар, кёрсюнле,
Бир бирине багъа-сый да берсинле.
Аллах айтып, ийлешселе къарарбыз,
Бир юйдеги этербиз да къоярбыз...
Бёлек заман турсун къызынг къаламда.
Мен сау болуп анга бир жан аламда,
Хыны сёз кый, ышарылмай къарамаз!
Биз бир бирге ышанмаса къжарамаз...

Бёрютиш:

– Жылы сёзюнг жылытханды эсими,
Не этейим? Къатдырайым кесими.
Акъылбалыкъ болмаса да Айсурат,
Дунияда ол билмеген жокъду зат.
Ауругъаннга тийген къолу дарманды,
Анасындан ол усталыкъ къалгъанды.
Айсуратха – ёксюзюме – иги бол.
Не этейим, Аллах берсин ахшы жол!

Патчах:

– Биле эдим, разы боллугъунгу сен.
 Да, къалыгъыз барыгъыз да сау-эсен!
 Сен кызынга тансыкъ болсанг келирсе,
 Жангызынг бла жаннет журтну кёрюрге, –
 Деп, ичинден айтды талай къужур сёз:
 «Тюлкю сёзлю, жассы бетли жумукъкёз,
 Бир айтханлай, хоу деп къоймай кызынга!..
 Ары элтсем, къайтармазма ызына,
 Сеничала ыгхынмазча къолумдан,
 Киши тыймаз бу сайлагъан жолумдан!
 Сюе эсем мен патчахлай турургъа,
 Энди боллукъ жауларымы урургъа
 Керекме мен! Ол – баш жорукъ патчахха!
 Жазыкъсынсам, башым къалыр палахха!»
 Жолгъа чыкъды жыйыны бла сора ол,
 Бек арытса ахырсызча узун жол.
 Хей, жашлыгъым, деп, кесинден уяла,
 Сау-саламат къайтды Къапкъаз уягъа.
 Юйюр чыкъды патчахына тюрберге,
 Алып келген инсанларын кёрюрге...
 Къол тутаргъа бир къауумла жетдиле,
 Аманатлагъа да сейир этдиле...
 Аманатлада уа бирле – къарала,
 Къысыкъкёзле – бирле, бирле – сарыла...
 Ичлеринден кюле сыфатларына,
 Амалсыздан кукалана барына,
 Жашар-ашар мекамларын белгилеп:
 «Сиз да, биз да къарнаш-эгечлебиз», – деп,
 Тапхан омакъ сёзлерин да айтдыла.
 Сора хар ким юлерине къайтдыла.

7

Патчах жангыз жашын къарап кёрмейди,
 Къулагъына башха бир зат кирмейди.
 Юй бийчесине да бермей ол кёз-къаш,
 Ачыуланып, сорду анга: «Къайдад жаш?!
 Кетген кече бир аман тюш кёргенем,
 Къопхан суугъа жалан болуп киргенем...
 Саумуд жаны, най-най этмей, айта кир,
 Не немеге сюелесе, болуп сир?!»

Патчахны бийчеси:

– Сени жашынг уллу терс иш этгенди,
 Ол юч кюнню алгъа уугъа кетгенди.

«Атам келир заманга мен жетерме,
Жангы этден бир тишликле этерме», –
Деп атланды, тыялмадым мен аны,
Жетген эди энди къайтыр заманы.

Патчах:

– Сен ийгенсе аны уугъа, сенсе терс!
Мен кетгенли, сен бергенсе аман дерс! –
Ол бийчесин ачы сёз бла къандыра,
Аман жора этип, кёзюн жандыра,
Сора, шаркъ деп, тюшдю аны эсине,
Къарт къуртханы чакъыртыргъа кесине.
Чакъыртды да, келди сора къарт къуртха.

Патчах:

– Хей, къарт къуртха, сен тюп-тюзюн айт къартха,
Жангыз балам къайтырыкъмыд сау-эсен?
Ийнан, бу жол аны тюзюн айтсанг сен,
Алтын-кюмюш, не десенг да, берирме,
Башха болмай, эгечимча кёрюрге.

Къарт къуртха:

– Акъ тоба, къара тоба,
Тюзюн айтхан насып таба,
Анга – этден толгъан таба!
Къолуна уа – алтын саба!
Терсни къара къабан къаба,
Тёнгерей да ёрге къоба,
Къопса, тие къабан табан,
Жиляй барсын оба таба,
Жетсе, жутсун къара оба!
Акъ тоба, къара тоба,
Чокъуракъча, таза тиним!
Акъ жиним бла къара жиним,
Сиз беригиз керти билим.
Билсем, айтыр татлы тилим.
Патчахыма къууанч хапар
Жюрегине тамам жарар,
Терк табыгъыз керти мадар!
Биринг онгнга, биринг солгъа
Атланыгъыз, хайда, жолгъа!
Ой, жугъура,
Ой, мугъура!
Ух!
Чух!

Ха-ха-ха,
 Хапар алып патчахха.
 Ох!
 Чох!
 Хуп!
 Чуп!
 Терк жетигиз, сиз, учуп!» –
 Деп, кьалтырай, ары-бери секире,
 Жаякъларын кёпдюре да кекире,
 Бир белгисиз инсанлагъа жекире,
 Тобукъланып, бир затланы шыбырдай,
 Садакъ тийген кьарт кьаргъача, тыпырдай,
 Жерге жатып, чабакъ кибик кьалтырай,
 Кьоба келип, тозурата чачларын,
 Сора керип узун чакъмакъ кьашларын,
 Ышарылып, азауларын кёргюзте,
 Кьуш бурунуна бармакъларын киргизте:
 «Аптюш!» – деди. Эт кьозлагъан кёзлерин
 Сюзюлтдю да, сора айтды сёзлерин:
 «О, Жугъура! О, Мугъура, кьайтдыгъыз,
 Иегизге кьайгъы хапар айтдыгъыз...»
 Кьарт кьуртха боюнун соза, болду сир.

Патчах:

– Не зат хапар?! Термилтме да, айта кир!

Кьарт кьуртха:

– Мен айтайым, кёп аурутмай башынгы,
 Кьолай тюлдю халы жангыз жашынгы.
 Жаны сауду, зарауатлыкъ жетгенди –
 Сууукъ боран буз сюнгекча этгенди.
 Жардан кетип ууалгъанды тёрт саны,
 Не болса да, сауду-сауду – сау жаны!
 Жюз, минг шукур болсун Уллу Аллахха!

Патчах:

– Жюз, минг шукур болсун Уллу Аллахха!

Кьарт кьуртха:

Тюшден сора излеучюле кьайтырла,
 Ала санга толу хапар айтырла.
 Ала келип, чакъырсагъыз, келирме,
 Мен да кьолдан бир жукъ келсе кёрюрме...

Излеучюле жашны алып келдиле,
 Халкъдан толду тегереги кьаланы.

Жууукъ-тенг да жилидыла, ёлдюле,
Кёрюп буз таш болгъан патчах баланы.
Багъуучула дарман-дары излерге
Чабадыла, этедиле дыгалас.
Тохтамайын чапсала да жюз жерге,
Жашны сынган санларына – себеп аз.

Патчах:

– Къарт къуртхадан чыгъарыкъды бир себеп,
Хайда, бери чакъырыгъыз сиз, излеп... –

Къуугъунчула чегет таба чапдыла,
Кёп мычымай къарт къуртханы тапдыла.
«Патчах излейд, мадар эт деп балагъа», –
Деп келдиле къарт къуртха бла къалагъа.

Къарт къуртха:

– Къыйналлыкъса, сыйлы патчах, тап тёзюм,
Къарасам да, кёралмайди ич кёзюм...
Бизде жокъду уланынгы багъаллыкъ,
Анга тинин балхам этип жагъаллыкъ.
Аны аякъ юсюне терк салаллыкъ,
Хансланы да дарманларын алаллыкъ.
Бизде жокъду, бизде жокъду, къайдад ол?!
Чапхычларым, сиз тутугъуз, хайда, жол!
Чыммакъ тоба, къара тоба!
Терс айтханны къара оба,
Кёпге созмай, къабып къойсун,
Аллайладан оба тойсун!
Хар сезиминг таза болсун,
Билгичликден кёлюнг толсун!
Салчы, акъ жин, сен башыма,
Патчахыбызны жашына.
Дарман-дары ким табалыр?
Жараларын ким жабалыр? –
Деп, къарт къуртха секиреди,
Аптюш этеди, кекиреди,
Ахырында терк жатханды,
Къоба келип, ол айтханды:
«Билдим энди, ким жарарын жашынга...
Къурман, патчах, сени акъыл башынга!
Анга жарар сен келтирген бир инсан,
Эки къолу – башха болмай, хур дарман.
Олду саллыкъ жашны аякъ юсюне!
Алай артда ийлешдирип кесине,

Бара барса, ие болур жашынга...
 Келтирмезча сынам палах башынга,
 Алайына сакъ болурса артда сен...
 Жашарыкъды жашынг! Да, къал сау-эсен!»

8

Патчах:

– Ангыладым! Къолу дарман – Айсурат!
 Бёрютишни къызы – манга аманат...
 Хайда-хайда, чакъырыгъыз сиз аны,
 Бир жарасын къолларыны дарманы!
 Ашыкъмайын кирип келед Айсурат,
 Сыфатында башхалыкъ да танылад.
 Алай а ол – кесича бир ариу жан,
 Жумугъуракъ къара кёзлю, субай сан.
 Ёхтемликни бюркедиле кёзлери...
 Айтды сора, сабыр чыгъа сёзлери:
 «Сыйлы патчах, бойсуна мен жорукъгъа,
 Тынгылайма сизден чыгъар буйрукъгъа».

Патчах:

– Буйрукъ берир ючюн чакъырмадым мен,
 Жангызыма болушаллыкъ жангыз – сен.
 Термилтмейин къутхаралсанг жашымы,
 Къутхарлыгъенг баш палахдан башымы.
 Бу болумдан къутхаралсанг жашны сен,
 Не тилесенг, аны этерикме мен.
 Суйсенг, бала, сен юйюнге кетерсе,
 Суйсенг, бизни тамам разы этерсе –
 Ёмюрлюкге биргебизге къалырса,
 Суйгенингча, алтын-кюмюш алырса...

Айсурат:

– Сыйлы патчах, сёзлеринге бек сау бол,
 Алай сени сёзюнг бизге – жорукъ, жол.
 Мен къолумдан келген затны этерме,
 Сау эталсам, Ата журтха кетерме...

Патчах:

– Аллах-Аллах, сёзюм сёздю, сёзюм – бир.
 Термилтме да, этеринги башлай кир...

Айсурат:

– Сен, эркинлик берсенг, алай дерикме –
 Ауругъаннга мен къараргъа керекме.

Арта кьоркьуу кьалмаз кибик жанына,
Тиерикме хар жарсыгъан санына,
Тартынныкьма сиз тургъанлай кьараргъа...

Патчах:

– Айхай-айхай, не да этип жараргъа
Кьуреш, маржа, биз чыгъайыкь, кесинг кьал.
Жангызымы аякь юсюне бир сал.
Ауругъан бла кеси кьалды Айсурат.
Акъырынчыкь орун таба ол барад,
Жаш жатады, иги эсин жыялмай,
Бир кезиуде кьансыйд, кесин тыялмай,
Сандыракъла эте, эсин ташлады.
Айсурат да аны тинтип башлады...

Айсурат:

– Чарпымагъан жеринг жокьду этингде.
Кьалмаса да кьашыкь кьанынг бетингде,
Не ариуенг, патчах улан, не ариу!..
Хорлап кьоймаз, Аллах айтса, бу ауруу...
Сау сюегинг кьалмагъанды, жазыкь сен.
Бу жол сени багъып, бир сау эталсам,
Азат боллукь эдим мен да жесирден.
Жаным саудан Ата журтха жеталсам,
Кьабырына барып жазыкь анамы,
Кьучакь жая, ача жүрек жарамы,
Жиляр эдим, тегер эдим келюю.
Ой, Жаратхан, кьойма мында ёлююю!» –
Деди, тилек тилей кекден кесине.
Сора башха сагъыш салмай эсине,
Битеу эсин патчах жашха ийгенди.
Келюю салып хар санына тийгенди.
Дарман-дары этип, анга жакьгъанды,
Ма алай бла сау бир айны бакьгъанды.
Жаш санлагъа кьызы юйренчек болгъанды,
Келюю татлы бир сезимден толгъанды.
Ол сезимни жашырады кесинден,
Алай патчах улан кетмейди эсинден.
Бир-бирледе тюшюнде да кереди,
Дарман кьолу жашха жашау береди.
Бир кюн бу хал жашны эсин кереди,
Ол, кезлерин ачып, кьызыны кереди.
Уялады, жууургъанны тартады,
Кьызыгъа сыртын буруп, кесек жатады.
Уялгъанын сейир сезим хорлайды.

«Тюшюммюд?» – деп, ол ызына къарайды.
Къараса уа, къатында уа жокъ адам...
«Шашаргъамы башлагъанма, ой, анам!» –
Деп, къычырад патчах улу иги танг.
«Былайдама! Былайдады, ма атанг!..» –
Деп, чабышып, алларында – анасы,
Аны чабып оза патчах атасы.
Жууукъ-тенг да терк отоугъа жетдиле,
Патчах юйюр уллу къууанч этдиле.
Жаш сорады: «Манга не зат болгъанды,
Отоуум да адамдан нек толгъанды?»

Патчах:

– Уугъа барып, башынг къалып палахха,
Кючден къалды жанынг, шукур Аллахха!

Патчахны юй бийчеси:

– Ой, жанбалам – Бийнөгерим – жаман зат,
Бир Аллахха болдунг бюгюн аманат,
Бир Аллахдан сора, сени Айсурат
Сау къалдырды. Къайдады ол кеси да?

Жумушчуладан бири:

– Къууангандан кете башлап эси да:
«Юйге!» – деп, ол терк тирилип кетгенед.
Къанатлыча, отоуна жетгенед.

Бийнөгер:

– Ол а кимед? Ол а манга не этди?
Ол багъыучу эсе, бакъмай нек кетди?
Кёлом аман болуп барад, къарагъыз!
Мадар излеп, жаныма бир жарагъыз! –
Деп, Бийнөгер тюз сыртындан аугъанды.

Патчахны юй бийчеси:

– Ой, атасы, къара къанла жаугъанды!
Айсуратны жетдиригиз бери де!

Патчах:

– Кесек сабыр эталмаймыд жеринде?!
Чакъырыгъыз! Мычымайын жетсин тез!

Патчахны юй бийчеси:

– Жетед, жашым, эс ташлама, кесек тэз!..
Бек къайгъылы болуп кирди Айсурат.

Патчахны юй бийчеси:

– Бийнөгерим кьалгъанды да, ойсурап,
Бир мадар эт анга, маржа, бир мадар.
Ол сау болса, хайда, иги жолгъа бар.

Айсурат:

– Сыйлы бийче, билгеними этгенем,
Сау болгъанды деп, ышанып кетгенем.
Керек эсе, энтта, тинтип, къарайым,
Билгеними аямайын жарайым.

Патчах:

– Биз чыгъайыкъ барыбыз да, сен къара,
Билгенинги аяма да, бир жара.

Биягъынлай кьалгъандыла къыз бла жаш.
Бийнөгер а къымылдатмайд кез не къаш.

Айсурат:

– Уян, жигит, сау болгъанса, энди сен,
Сен сау болсанг, азат боллукъ эдим мен.
Ач кезюнго, этме да сен хыйлалыкъ,
Хыйлалыкъдан чыгъад хар бир аманлыкъ.

Бийнөгер:

– Ийнан манга, тезмей этдим хыйлалыкъ.
Ийнан, санга излемейме аманлыкъ.
Ёмюрюмде болмагъанем мен былай,
Булутланы артларындан чыкъса ай,
Жарытханча, жарытханса эсими.
Чыртда кьолгъа алалмайма кесими,
Сагъышыма нюр сезимни салгъанса,
Жюрегими сен жесирге алгъанса.

Айсурат:

– Жесир менме, сен патчахны жашыса.
Дунияда сен жашланы башыса!
Сен кесинге тийишлиге тюберсе!
Бек тилейме, тыйма мени, жибер, сен...

Бийнөгер:

– Кеч сен мени. Кетер манга жокъ мадар.
Кете эсенг, хайда, иги жолгъа бар!
Таулу журтум манга болур бютюн тар,
Тегерегим болгъан кибики чынгыл, жар...

Бек тилейме, къарыусузма алкъын мен,
Бир бѣлек кюн тур бизни бла, кетмей сен,
Ийнан, мени эм насыплы этерсе.
Тамам иги болсам, сора кетерсе...

Айсурат:

– Да турайым, жокъду башха мадарым...

Бийнѣгер:

– Сау бол, жаным, хей, жомакълы къадарым!
Бийнѣгерге жылы къарап, ышара,
Сезимлерин кесинден да жашыра:
«Мен барайым, сау къал», – дейди Айсурат.
«Кетме, жаным!» – деп, Бийнѣгер терк турад.
Кѣз аллында дуня къара кѣрюне,
Ауду патчах улан къопхан жерине.
Къыз да жетип, сюелди да юсюне,
Ойс урагъан жашны къысды кесине.
Къыз тылпыудан солугъан жаш сау болду,
Муратына жетип, кѣлю тау болду.
Къыз жүрек да бѣлюннгенди экиге,
Боллукъ затны жоралайды игиге.
Сюймекликге берилгенди бютюн ол...
Ашыкъдырмайд энди Журтха элтир жол.
Башха тюрлю болуп къалгъанды Бийнѣгер,
Излемейди энди жууукъ не нѣгер.
Сууукъ этгенд тенглерин да кесине,
Айсуратдан башха келмейд эсине.
Жокъ эсе да уллу гюнях алада,
Чарт-гурт хапар жүрүйд энди къалада:
«Сау болгъанлы тюрленнгенди Бийнѣгер,
Айсурат а, этер ючюн аны эр,
Хыйны этгенд, бошагъанды баладан.
Былай барса, башын атар къаладан».

9

Къара къышдан сора болду исси жай,
Кѣкден жерге хазна тамчы тамалмай,
Къышлыкълада ханс ёсалмады бир къарыш.
Ахырында келди журтха аман къыш.
Мал къырылад, жарсыу жокълайд миллетни,
Жокълукъ талай жорукъну бла адетни.
Ашарыкъгъа халкъы болуп тамам жут,
Бек къаугъалы болду энди Къапкъаз журт.

Кёпле салып келгендиле патчахха:
«Халкъны башы къалды бютюн палахха!
Ишек жокъду Журтха тийгенд аман кёз,
Аманатла келгенли биз апчыдыкъ,
Ачлыкъ, ауруу келип, кёпле ачыдыкъ,
Къыста да ий журтларына аланы!
Хыйныладан сен тазала къаланы!» –
Деп, къычыра, темирчилейд жамауат.

Патчах:

– Хар тыш журтдан алгъан эсем аманат,
Кючлю болгъанд патчахлыкъны тамалы.
Алай болса, бойсунмазгъа амалы
Болмай къалад бизге жарым патчахны.
Ачлыкъ, ауруу – ол буйругъуд Аллахны...

Халкъдан биреу:

– Сыйлы патчах, ауругъанны сау билмез,
Миллет ачды, ач къарынны токъ билмез!
Арт кезиуде ачыулуса, къатханса,
Миллетинге эс бёлмейсе, атханса!
Керек тюлдю бизни Журтха аманат!..

Патчах:

– Сен нелени сёлешесе, жаман зат?!

Халкъдан дагъыда биреу:

– Тюздю, тюздю, патчах, аны айтханы.
Аманатла алып Журтха къайтханлы,
Журтубузгъа хар бир палах келеди.
Кёресе да, мал, адам да ёледи!
Къарабетле, къысыкъкёзле кетсинле,
Хыйныладан Журтну таза этсинле!

Патчах:

– Болмагъанны сёлешмегиз энди сиз,
Эшек мыйы ашамагъан эсегиз!
Тоба дегиз, ангылагъыз сиз аны,
Аллах Кеси жаратханды хар жанны!

Бир жаш:

– Адил патчах, кёзлеринги бир ач сен,
Халкъ айтханны къоркъмай-юркмей айтсам мен...
Айтырымы бёлмей, манга тынгыла,
Таза кёлден айтханыммы ангыла.

Ол Айсурат сау этгенли балангы,
 Хыйны кючлеп къойгъанд сени къалангы!
 Аманатла чеклеринден ётелле,
 Патчахлыкъгъа ала оноу этелле.
 Сен кёрмейсе къатынгда не болгъанын,
 Тёгерегинг сени жаудан толгъанын.
 Мени тенгим, сени жашынг, сер болду,
 Хыйнычыгъа ол неяхсыз эр болду.
 Энди анга жууукъ-тенг да туююлбюз зат,
 Тайдыртыргъа излейд сени Айсурат!
 Сени жоюп, сер жашынгы саллыкъды,
 Артда кеси патчах болуп къаллыкъды!
 Къыста аны, барысын да сен жокъ эт,
 Алайсыз а, патчахлыкъдан кесинг кет.
 Угъай десенг, миллет бирден къобарбыз,
 Тюкге кёрмей, тоханангдан атарбыз!

Адил патчах жукъ айтмайын турады,
 Эсин жүрек ауазына бурады:
 «Сюе эсенг, сен патчахлай турургъа,
 Энди боллукъ жауларынгы урургъа
 Керексе сен, алайсыз а палахха
 Къаллыкъса!» – дейд, ич ауазы патчахха.

Патчах:

– Тынгылагъыз сёзлерине бетсизни!
 Чыртда бошлап къойгъанма да мен сизни!..
 Башларыгъыз кёбед ариу сёзюмден...
 Думп этигиз бу сыйсызны кёзюмден!
 Чыкъмаучула патчахны бир сёзюнден,
 Думп этерге жашны аны кёзюнден
 Бёрю къойну буугъан кибик буудула,
 Бетин кеси төкген къан бла жуудула.
 Жамауатдан сарнап чыгъып бир къатын
 Къайтарады: «Ой-ой! Жашым!» – деп, атын,
 Патчах таба чаба барып жыгъылды.
 Ахыр сёзю тамагъына тыгъылды,
 Бир кесекге къатын эсин ташлады.
 Эсин жыя, былай айтып башлады:
 «Тенги эди жашым сени жашынгы,
 Бир кеч бу жол кечген кибик жашынгы.
 Мен тилейме тилегенча Аллахдан,
 Бу жол къутхар аны башын палахдан.
 Андан башха жокъду мени бир кишим,
 Аллах ючюн, бир кеч, бу жол терс ишин!»

Патчах:

– Ол иннети болгъан жашынг жашыма
Тенг болалмаз! Къайгъы салма башыма!
Алай эсе, экисини къадары
Да бир болур! Жокъду башха мадарым...

Жашны анасы:

– Къоядыла буйругъунгу толтуруп,
Адил патчах, былай сабыр олтуруп,
Сен къалай да тураласа?! Жашымы
Къайтарт! Не атама суугъа башымы!
Къарамайды кёзлерине къатынны,
Тынгыламай сёзлерине къатынны,
Тап жашын да тюшюрмейди эсине.
Ол ичинден сёлешеди кесине:
«Сюе эсенг сен патчахлай турургъа,
Энди боллукъ жауларынгы урургъа
Керексе сен! Ол – баш жорукъ патчахха!
Жазыкъсынсанг, башынг къалыр палахха».
Адамланы жүреклери ургъандан,
Башха таууш эшитилмей тургъандан,
«Ой, анам!» – деп, ачы чыкыгъан кычырыкъ,
Элияча, шош хауаны терк жырып,
Терк уятды адамланы эслерин.
Бир къауумла тыялмайын кеслерин
Жилядыла. Ол ёлгенни анасы:
«Ой, балам!» – деп кычырды да, къан басып
Эки кёзюн, патчах таба къарады.
Аз-буз кёре, аны боюнун марады.
Асмакъ этген эки къолу къалтырай,
Терк агъаргъан чачларын да жел тарай,
Былай айта, ол тебиреди аллына:
«Жангызымы алдынг эсе сен жанын,
Сен да алгъын жангызынгы аллынга!
Бир алайым жангызымы мен къанын!
Адил тюлсе, зулмучуса, ит мурдар!» –
Деп, аллына атлай, кюлюп тебиреди...
Хауа суууп, терк окъуна жауду къар,
Боран улуй, жер да аз-аз тебиренди.
Буйрукъ келип чамландымы табийгъат?
Къоркъуп, кёкге къарайд бирде жамауат.
Патчах юйюр буйругъу бла патчахны.
Къачып-къачып киргендиле къалагъа,
Къысха-къысха сагъыналла Аллахны,
Белгисизлик къадар болуп алагъа.

Патчах:

– Чачылыгъыз! Мен кетеме, къайтырма
Эки кюнден, оноууму айтырма.
Юйлерине хар ким сокъмакъ салдыла,
Къар тюбюнде эки ёлюк къалдыла.

10

Адил патчах къаласына киргенди,
Чапчылагъа алай буйрукъ бергенди:
«Биягъынлай чегет таба чабыгъыз,
Къарт къуртханы манга женгил табыгъыз!»
Къуугъунчула чегет таба чапдыла,
Кёп мычымай къарт къуртханы тапдыла.
Къарт къуртханы келтирдиле къалагъа.
«Чыгъыгъыз!» – дейд Адил патчах алагъа.

Патчах:

– Хей, къарт къуртха, жунчугъанма бу жол мен...
Бурдурмайын энтта тюзюн айтсанг сен,
Алтын, кюмюш, не десенг да, берирме,
Башха болмай, эгечимча кёрюрме.
Мындан ары мен а къалай къатайым?
Патчахлыкъны оймай къалай тутайым?
Бююнлюкде ышанмайма жашыма,
Жау болгъанча кёрюнеди башыма.
Аны тенгин ёлтюртгенме бююн мен.
Не излейди туугъан балам, айт, менден?
Тоханамы къоюп къалай кетейим?
Шашхан халкъгъа кимни къурман этейим?

Къарт къуртха:

– Айтхан эдим алгъаракъда мен санга,
Ол заманда бёлмегененг эс манга.
Жашынг санга билип жаулукъ этмейди.
Ангыларгъа аны башы жетмейди,
Айсуратды аны суйген, суйдюрген...

Патчах:

– Айсуратны келин этми дейсе сен?

Къарт къуртха:

– Огъай, огъай ангыламаз халкъ аны!
Келин этсенг жумукъ кёзлю инсанны,
Битеу миллет жау боллукъду башынга.
Башха мадар изле, патчах, жашынга.

Патчах:

– Мен не оноу этерикме, къой мени,
Оноу эт деп чакъыргъанма мен сени!

Къарт къуртха:

«Акъ тоба, къара тоба,
Тюзюн айтхан насып таба,
Анга – этден толгъан таба!
Къолуна уа – алтын саба!
Терсни къара къабан къаба,
Тёнгерей да ёрге къоба,
Къобса, тие къабан табан,
Жиляй барсын оба таба,
Жетсе, жутсун къара оба!
Акъ тоба, къара тоба,
Чокъуракъча таза тиним!
Акъ жиним бла къара жиним,
Сиз беригиз керти билим.
Билсем, айтыр татлы тилим
Патчахыма къууанч хапар
Жюрегине тамам жарар,
Терк табыгъыз керти мадар!
Биринг онгнга, биринг солгъа,
Атланыгъыз, хайда, жолгъа!
О, Жугъура!
О, Мугъура!
Ух!
Чух!
Ха-ха-ха,
Хапар алып патчахха.
Ох!
Чох!
Хуп!
Чуп!
Терк жетигиз, сиз, учуп!» –
Деп, къалтырай, ары-бери секире,
Жаякъларын кёпдюре да кекире,
Бир белгисиз инсанлагъа жекире,
Тобукъланып, бир затланы шыбырдай,
Садакъ тийген къарт къаргъача, тыпырдай,
Жерге жатып, чабакъ кибик къалтырай,
Къоба келип, тозурата чачларын,
Сора керип узун чакъмакъ къашларын,
Ышарылып, азауларын кёргюзте,
Къуш бурунуна бармакъларын кийире:

«Аптюш!» – деди. Эт кьозлагъан кёзлерин
 Сюзюлтдю да, сора айтды сёзлерин:
 «О, Жугъура! О, Мугъура, къайтдыгъыз,
 Иегизге жарар хапар айтдыгъыз...»
 Къарт къуртха боюнун соза, болду сир.

Патчах:

– Не зат хапар?! Термилтме да, айта кир!

Къарт къуртха:

– Мен айтайым, кёп аурутмай башынгы,
 Къутхарлыкъма Айсуратдан жашынгы.
 Сен жашынгы ашыр, патчах, къонакъгъа.
 Ол къайтыргъа, хар зат ушар жомакъгъа...
 Къара халкъгъа керек – адам къурманлыкъ.
 Керек кюнде жазыкъсынмай эталлыкъ
 Олду, олду патчахлыгъын туталлыкъ, –
 Деп, этерин ол патчахха айтханды,
 «Келирме», – деп, чегетине къайтханды.

11

Патчах жашдан тасха ишни жашырды,
 Эки кюннге къонакъ бол деп ашырды.
 Экинчи кюн халкъны жыйды майданнга,
 Не этед деп, жютю къарайд халкъ анга.
 Айсуратны чыгъардыла ортагъа,
 Къарт къуртха да чыкъды сора арагъа.

Къарт къуртха:

– Сыйлы патчах, сенден сыйлы жерде жокъ.
 Сени кёрсек, жюрегиз боллады токъ!
 Хар ишинги мен санайма тюп-тюзге,
 Аманатла келтиргенсе, сен бизге.
 Къызы, жашы бизде тургъан дау тапмаз,
 Аманатла болуп бизге жау чапмаз.
 Алай а не бирер тюрлюд хар жан, зат...
 Сиз билесиз, бизде кёпдю аманат.
 Кёбюсюне сёз жокъ – ахшы, аламат...
 Ичлеринде ма бу обур Айсурат,
 Хыйны этип, чамландырды Аллахны.
 Ол келтирди ачлыкъ, ауруу палахны,
 Бийнёгерни башын буруп сер этди,
 Аны алдап, некахсызлай эр этди!
 Аны ючюн Айсуратха жокъ кечим.

Алай этсе, адам туугъан эгечин
Кечмез! Биз а, аманатха хыянат
Этмейик да, бу обургъа биз ирият
Берейик да, Къапкъаз журтдан къыстайыкъ!
Бар хапарын атасына айтайыкъ...
Разымысыз, жыйылгъанла, анга сиз?

Кёпчюлюк:

– Айхай-айхай, бек разыбыз, разы – биз...
Сёзюнг тюздю, айтылгъанча ол этсин,
Бу оноугъа сыйынсын да терк кетсин!

Айсурат:

– Мени жакълар жокъду мында бир инсан.
Жилясам да, жазыкъсынмаз чырт бир жан.
Кюрешейим мен кесими жакъларгъа,
Киши журтда намысымы сакъларгъа.
Обур туююлме, жокъду хыйным не фитнам,
Сыларгъа уа юйретген эди анам.
Дарман-дары эталама хансладан,
Бийнёгерни сау этгеним ма андан...
Бир инсан да болмагъанды манга эр,
Намысым бла ойнамагъанды Бийнёгер.
Биз бир бирни суюгенибиз хакъды ол,
Дунияда таза болгъан, бизлей бол!
Бек келеди Ата журтха къайтырым,
Алай сизге буду мени айтырым,
Къара бет бла мен атама баралмам,
Бу тамгъа бла мен бетине къарамам.
Андан эсе, ёлтюрюгюз, жутсун жер!
Былай келип, тюзюн айтса Бийнёгер,
Ийнаныгъыз, сиз айтханча этерме,
Ызыма да къарамайын кетерме.
Алайсыз а, ёлтюрюгюз, чырт кетмем!
Жесир эсем да, сыйымы теплетмем!

Къарт къуртха:

– Не сый, не баш сандырайса, къахме, ха?!
Сен келгенлей, келди жарсыу бу журтха!
Ауруу, ачлыкъ-жалангачлыкъ келтирдинг,
Бийнёгерни жаны саудан ёлтюрдюнг!
Мен тюзмеми, бир айтыгъыз, жамауат?!

Кёпчюлюк:

– Тюзсе! Тюзсе! Кетсин обур Айсурат!

Къарт къуртха:

– Эшитдингми айтхан сёзюн миллетни?!
Ары жашыр уялмагъан ол бетни!
Кёп сөлешмей, миллет айтхан кибик эт!
Сен кесинги къаргъатма да женгил кет!

Айсурат:

– Ма былайгъа келгинчинге Бийнёгер,
Мен кетмейме! Не суйсенг да, эте бер!

Къарт къуртха:

– Къанчыкъ бёрю кибик къайыр болуп сен,
Ашар эдинг этибизни юзалсанг.
Къанчыкъ бёрю, халкъ айтханны этмединг,
Къаргъатхынчы, сен сыйынг бла кетмединг!..
Алгъыш айтсам, жетген кибик алгъышым,
Къаргъасам да, жетиучюдю къаргъышым...
«Акъ тоба, къара тоба,
Тюзюн айтхан насып таба,
Анга – этден толгъан таба!
Къолуна уа – алтын саба!
Терсни къара къабан къаба,
Тёнгерей да ёрге къоба,
Къобса, тие къабан табан,
Жиляй барсын оба таба,
Жетсе, жутсун къара оба!
Акъ тоба, къара тоба,
Чокъуракъча, таза тиним!
Акъ жиним бла къара жиним,
Сиз беригиз керти билим.
Билсем, айтыр татлы тилим,
Жамауатха къууанч хапар.
Жюрегине тамам жарар,
Терк табыгъыз керти мадар!
Биринг онгнга, биринг солгъа,
Атланыгъыз, хайда, жолгъа!
О, Жугъура,
О, Мугъура!
Ух!
Чух!
Ох!
Чох!
Хуп!
Чуп!
Терк жетигиз, сиз, учуп!» –

Деп, кьалтырай, ары-бери секире,
Жаякъларын кѣпдюре да кекире,
Бир белгисиз инсанлагъа жекире,
Тобукъланып, бир затланы шыбырдай,
Садакъ тийген кьарт кьаргъача, тыпырдай,
Жерге жатып, чабакъ кибик кьалтырай,
Къоба келип, тозурата чачларын,
Сора керип узун чакъмакъ кьашларын,
Ышарылып, азауларын кѣргюзте,
Къуш бурнуна бармакъларын кийире:
«Аптюш!» – деди. Эт кьозлагъан кѣзлерин
Сюзюлтдю да, сора айтды сѣзлерин:
«О, Жугъура! О, Мугъура, кьайтдыгъыз,
Иегизге жарар хапар айтдыгъыз...
Сѣзюгюзню кьайтарайым,
Айсуратха мен айтайым:
«Уялмагъан, хайда, кьанчыкъ бѣрю бол!
Жогъалып кет, кюн чыкъгъаннга тут да жол!
Амин дегиз, амин дегиз, жамауат!»

Кѣпчюлюк:

– Амин! Кьанчыкъ бѣрю болсун Айсурат!
Къудуретинг кѣпдю, Бизни Жаратхан!
Не аманлыкъ этген эди жакъсыз жан?
Бѣрю тюрге кирип кьалды Айсурат,
Хахай-тууай этеди бирден жамауат.
Сабийлерин ызларына тарталла:
«Обур! Бѣрю!» – деп, таш-агъач аталла.
Къачып барад кьаргъыш жетген Айсурат,
Тамам уллу кьууанч этеди жамауат.
Жыйылгъан халкъ «хорламындан» мас болду,
Айсурат да кѣз туурадан тас болду.

12

Тансыкълыкъдан башы болуп тамам сер,
Эки кюнден кьайтып келди Бийнѣгер.
Къарайды да, Айсуратны кѣрмейди.
Атасына сорса, тюзюн айтмайды,
Анасына сорса, тюзюн айтмайды,
Сорса, киши бир тюз хапар бермейди:
Жукъ айтыргъа кьоркъадыла патчахдан.
Себеп излейди жаш жюреги Аллахдан.
Титирейди, жер тырнайды, излейди:
«Нек кетгенем?!» – деп, ол кесин терслейди.

Ким атлайды хар атламын да тергеп?
 Ким этеди хар этгенин эсеплеп?
 Ким эталады хар халисин окъ бла кеп?
 Хар жарсыугъа табылады бир себеп.
 «Я Аллахым, бек тѳзерча тѳзюм бер», –
 Дѳп, кезиуде ахсынады Бийнѳгер.
 Къыбыла къанлы аманат жаш эгерип,
 Бийнѳгерге жюрегинден бек эрип,
 Акъырынчыкъ келди сора къатына.

Аманат:

– Терс болгъанны аманатлыкъ антына
 Сени атанг жазыкъсынмаз, хакъды ол!
 Алай манга тынчлыкъ бермейди къоркъунч жол...
 Кѳлюмдегин ачыкъ айтсам мен санга,
 Къанлы не уа шуѳх болурса сен манга...
 Аманатла бек жомакълы жашайбыз,
 Алтын ауда къанатлыгъа ушайбыз.
 Ангылыны къарны болгъанлыкъгъа токъ,
 Жесирликде жюрегине къууанч жокъ.
 Сен къутхарсанг мени ма бу болумдан,
 Этер эдим келген затны къолумдан.
 Айтыр эдим Айсуратны хапарын,
 Жазыкъсынмакълыкъ тийишли къадарын...

Бийнѳгер:

– Жаны саумуд?! Термилтме да айта кир!

Аманат:

– Къолларынгы ал жагъамдан! Мен жесир
 Болгъанлыкъгъа, мен да бийни жашыма,
 Къыбыла журтну энди боллукъ башыма!

Бийнѳгер:

– Кечгинлик бер, айып этме сен манга,
 Къайгъым талай, кетгенме да аманнга...
 Шо, тилейме, не десенг да этерме,
 Айтсанг, амал табып, азат этерме...
 Ант этейим, не десенг да, аны бла,
 Ант этейим Бир Аллах бла, жаным бла...
 Саумуд жаны Айсуратны?! Къайдады ол?!

Аманат:

– Сауду жаны, бир кесекчик сабыр бол...
 Алай а сен мен айтханны алгъа эт,
 Андан сора, хайда, муратынга жет!

Бийнөгер:

– Не этейим? Мен хазырма хар затха!
Жокъду манга, чыртда жокъду жол артха!

Аманат:

– Алай эсе, тубе ата-ананга,
Айсуратны терге да сен аманнга.
«Жангылгъанем, керек тюледи манга», – де.
«Ма бу «Къара аманатха» тенгме», – де.
Ийнанырча мени махта, багъа бер,
Бир кесекден мени эт да жол нөгер.
Жер, суу кёре баргъан кибик, жолгъа чыкъ.
Атанг жетмез жерге жетсек, мен ачыкъ
Айтырыкъма Айсуратны къадарын,
Жаны саудан зыраф болгъан хапарын.

Бийнөгер:

– Атамданмы чыкъгъанд анга хыянат?!
Жашырма да бир айт манга, Аманат...

Аманат:

– Мен айтырыкъ тюлме санга чырт бир зат,
Болгъунчугъа жесирликден мен азат!

Бийнөгер:

– Да билмейме, бармыды башха мадарым...
Къолунгдады энди мени къадарым.
Не этейим? Сен айтханны этейим.
Къайры десенг, сени ары элтейим...
Аманатны айтханыча этгенди,
Ол аны бла къыбыла таба кетгенди.

Аманат:

– Хар затны да оноудача этгенбиз,
Ата журтну чеклерине жетгенбиз.
Энди сен сал мен айтханны эсинге,
Ууакъ-тюек жарала сал кесинге.
Аллах айтса, сен юйюнге къайтырса,
Соргъанлары болса, былай айтырса:
«Жолда ол ит манга мыллык атханед,
Уянмаздан къылычымдан жатханед,
Ёлюгюн да атхан эдим тенгизге.
Керек тюлдю, патчах атам, тенг бизге.
Мен жангызма, мен патчахны жашыма!
Сенден башха хар бир эрни башыма!»
Алай айтсанг, къайдагъымы билмезле,

Мени жокълап, бизни журтха келмезле.
 Алайды да, керти хапар айтайым,
 Айтып бошай, мен юйюме къайтайым.
 Аманат жаш толу хапар айтханды.
 Бийнөгер да Къапкъаз журтха къайтханды.

13

Тамам ол жаш айтхан кибик этгенди,
 Атасыны кёлюне бек жетгенди.

Патчах:

– Ай, аперим, энди болдунг жигит эр,
 Сен боллукъса патчах, жашым, Бийнөгер!
 Ма кёрдюнгмю ит сатлыкъны этгенин,
 Ит халиси башына терк жетгенин.
 Менден башха хапар айтма кишиге,
 Чырт ышанма эркекге не тишиге!
 Сен жангызса, баласыса патчахны,
 Келечиси менме жерде Аллахны!
 Мен кетгенлей, сен боллукъса патчах, сен!..
 Патчах болуп жашар ючюн сау-эсен,
 Ышарылма, бет къанынгда къойма къут.
 Мени айтхан сёзлерими эде тут:
 «Сюе эсенг сен патчахлай турургъа,
 Энди боллукъ жауларынгы урургъа
 Керексе сен! Ол – баш жорукъ патчахха!
 Жазыкъсынсанг, башынг къалыр палахха».
 Атасыны айтханына Бийнөгер
 Хо десе да, башы болгъан кибик сер,
 Къулагъына чыртда кирип чыкъмайды,
 Патчах болуу суймеклигин жыкъмайды.
 Табалмайын Айсуратха элтир жол,
 Къарт къуртхагъа салып келди сора ол.

Бийнөгер:

– Кюнюнг ахшы болсун, билгич къарт къуртха!
 Бир кесекден ие боллукъ бу Журтха
 Менем, менем! Алай патчах болгъан ат
 Сый болса да, мени жаным Айсурат,
 Хар неден да багъалыды, ийнан сен,
 Айсуратсыз жокъма, жокъма, жокъма мен!
 Мен ишексиз билип бошاپ хапарны,
 Хорлаялмай буюрулгъан къадарны,
 Ма келгенме, баш урама, болуш сен,
 Не десенг да, этерикме, ийнан сен!

Сен, къарт къуртха, буйругъу бла патчахны
Салдынг болур башыма бу палахны?
Ма бу жарсыу кетмей эсе эсимден,
Бошарыкъма, ийнан, кеси кесимден!

Къарт къуртха:

– Биле эдим арты былай боллугъун,
Сени эсинг жарсыуладан толлугъун.
Сени атанг Адил кючлю инсанды,
Аны мен да хорламазча бир жанды.
Мен аманлыкъ этгеними билсе ол,
Аскери бла кече салып келсе ол,
Айтыууму мен да айта тургъунчу,
Деу атангы къаргъышларым ургъунчу,
Тюкге кёрмей ол кылычын кётюрю,
Ауур кьолу уруп мени ёлтюрю.
Андан эсе жарай бир бирибизге,
Тынч жашагъан игиди экибизге...
Алайды да, сен тюзюне ангыла,
Мени айтыр затларыма тынгыла...
Разы эсенг, мадар излеп кёрейим,
Айсуратны дуниясына кирейим...

Бийнөггер:

– Мен разыма, энди жолум жокъ артха,
Не этерик эсенг да эт, къарт къуртха.

Къарт къуртха:

«Акъ тоба, къара тоба,
Тюзюн айтхан насып таба,
Анга – этден толгъан таба!
Къолуна уа – алтын саба!
Терсни къара къабан къаба,
Тёнгерей да ёрге къоба,
Къопса, тие къапан табан,
Жилай барсын оба таба,
Жетсе, жутсун къара оба!
Акъ тоба, къара тоба,
Чокъуракъча, таза тиним!
Акъ жиним бла къара жиним,
Сиз беригиз керти билим.
Билсем, айтыр татлы тилим
Бийнөггерге къууанч хапар.
Жюрегине тамам жарар,
Терк табыгъыз керти мадар!

Биринг онгнга, биринг солгъа,
 Атланыгъыз, хайда, жолгъа!
 О, Жугъура!
 О, Мугъура!
 Ух!
 Чух!
 Ох!
 Чох!
 Хуп!
 Чуп!
 Терк жетигиз, сиз, учуп!» –
 Деп, кълалтырай, ары-бери секире,
 Жаякъларын кептюре да кекире,
 Бир белгисиз инсанлагъа жекире,
 Тобукъланып, бир затланы шыбырдай,
 Садакъл тийген къларт къларгъача, тыпырдай,
 Жерге жатып, чабакъл кибик кълалтырай,
 Кълоба келип, тозурата чачларын,
 Сора керип узун чакълмакъл кълашларын,
 Ышарылып, азауларын кёргюзте,
 Кълуш бурнуна бармакъларын киргизте:
 «Аптюш!» – деди. Эт кълозлагълан кёлзлерин
 Сююзюлтдю да, сора айтды сёлзлерин:
 «О, Жугъура! О, Мугъура, кълайтдыгълыз,
 Иегизге жарар хапар айтдыгълыз...»
 Къларт кълуртха, боюнун соза, болду сир.

Бийнёлгер:

– Не зат хапар? Термилтме да, айта кир!

Къларт кълуртха:

– Алтыайлыкъл жолдады сени сюйгенинг!
 Кетер ючюн жюрегингден кюйгенинг,
 Сен кеп затдан кълуп-кълурулай кълаллыкълса,
 Ма алай бла Айсуратны аллыкълса...

Бийнёлгер:

– Мен – неге да хап-хазырма, айта кир!

Къларт кълуртха:

– Сюел сора, патчах улан, кълатып сир!
 Ант эт, ишни сен атанга айтмазгъла,
 Чыртда, чыртда Кълапкълаз журтха кълайтмазгъла!

Бийнёлгер:

– Ант этеме, мен Аллах бла, ийнан сен,
 Ма бу ишни бир адамгъла айтмам мен!

Къарт къуртха:

– Суюмеклигинг Ата журтдан баш эсе,
Суюмеклигинг патчах атдан баш эсе,
Суюмеклигинг атангдан да баш эсе,
Суюмеклигинг анангдан да баш эсе
Да, тынгыла, пакъыр бала, алгъышха.
Антны бузсанг, ол бурулур къаргъышха...
Кюнчыгъышдады бек суюгенинг Айсурат,
Алты айны барса, жетер ары ат.
Сени кёрюп, бёрюсыфат Айсурат
Адам тюрге кирип къалсын олсагъат!
Бери, артха, къайтабыз десегиз,
Сыфатыгъыз бёрю болуп, улуй сиз,
Ачлыкъ жете, бир биринги бек талай,
Ёмюрюгюз ётсюн сизни ма алай!
Атлан энди, толур бу мен айтхан зат,
Алтыайлыкъ жолда сакълайд Айсурат.
Сен бек суйген, сени суйген Айсурат!
Да, болугъуз сиз Аллахха аманат!

14

Ма алай бла кетди Журтдан Бийнегер.
Алтыайлыкъ жолда тургъан жомакъ жер
Бек узакъды, женгил жетип къалмайды.
Суйген жүрек арымайды, талмайды,
Тенгизледен, къум тюзледен ётгенди,
Ахырында сейир журтха жетгенди:
Ёпкелери хауасына ийлешген,
Тауу, сууу Къапкъаз журтха келишген.
Излей барып, ол суйгенин тапханды,
Бёрю тюрлю къыз да анга чапханды.
Къучакълары бир бирине жетгенлей,
Ол къарт къуртха билгич алгъыш этгенлей,
Бёрю тюрден къыз сыфатха олсагъат
Бурулгъанды субай санлы Айсурат.
Къууанчлары бек уллуду, чексизди,
Азатлыкъда кёллери терк-тенгизди.
Дунияда эм насыплы эки жан,
Кери болуп жалгъан сёзден, къайгъыдан,
Жашайдыла бир бирине тынгылап,
Айтырларын кёп сёлешмей ангылап.
Арбазлары баш насыпдан бек толду,
Уланлары бирда-бирда кёп болду:
Бир къауумла – Бийнегерге ушашла,

Бир кѳауумла – Айсуратха ушашла.
 Барысы да ала – туугѳан кѳарындашла,
 Кѳарындашлыкѳны тышында да – жолдашла.
 Ёсе келип, тулпар болуп жетдиле,
 Тыпырларын кере, уллу этдиле.
 Кѳоншула бла жагѳалаша, жараша,
 Онглу-онглу юйюрлеге жалгѳаша,
 Кѳарыулары кюнден-кюннге кѳатлана,
 Жангы жерле кѳошаргѳа деп атлана.
 Чыкѳгѳан жауну ыхтырдыла артына,
 Алтай делле журтларыны атына.
 Ана айтхан, ол «кѳысталгѳан», хапарла
 Эслеринде кѳала, жетген тулпарла:
 «Биз бѳрюден туугѳанлабыз!» – дейдиле,
 «Кѳапкѳаз журтха биз кѳайтырбыз!» – дейдиле.
 Дертли сезим жюрекледе керилед,
 Бир тѳлюден бир тѳлюге берилед.

15

Айсуратны излеп кетген Бийнѳгер,
 Тас болгѳанед, жутхан кибик аны жер.
 Сарын салып жилий эди анасы,
 Жерни кѳармай излей эди атасы.
 Деу патчахны тюп болгѳанча кѳаласы,
 Болгѳан эди кетип жангыз баласы.
 Жангыз кѳалса, патчах жилий палахха,
 Баш кѳтюрмей табынаед Аллахха:
 «Бек тилейме, кѳайтар жангыз баламы,
 Кѳабыр этме кѳуруй тургѳан кѳаламы».
 Тюшлерине келе эди Айсурат,
 Патчах сорса, айтмай эди ол бир зат.
 Тумандача, кѳз туурадан кете эди,
 Жакѳсыз патчах кѳп тесукѳа эте эди.
 Ма алай бла талай заман озгѳан эди,
 Патчах мууал болгѳан эди, тозгѳан эди.
 Адиллиги кѳайтып, диннге кетген эди,
 Мангылайын ура берчли этген эди.
 Ол кечгинлик тилей эди халкѳындан,
 Аллахдан а тилей эди бир улан.
 Кѳп жылланы чырт гюняхсыз жашады,
 Ахырында шыйыхлагѳа ушады.
 «Сылтаулума», – деди бир кюн бийчеси,
 Кѳарт патчахны бек кѳууаннгандан эси
 Аугѳан эди, бир кесекден эс жыйды,

Кёз жашларын кючден-бутдан ол тыйды.
Ма алай бла жазыу кечим салгъан эди,
Адил патчах улан кёоллу болгъан эди.
Акъырынчыкъ баргъан эди къатына,
Асулан деп ол атагъан эди атына.
Патчах бёлек жылны жашап кетген эди,
Асулан да уруп, ёсюп жетген эди.
Жазыу аны ата жол бла элтген эди,
Къапкъаз журтха ол патчахлыкъ этген эди.
Асуландан туугъан туудукъ, туудукъла
Кёп ёмюрню патчах болуп турдула.

16

Бийнёгер бла Айсуратдан туугъанла,
Туудукъладан, туугъанладан туугъанла...
Алтай журтдан чыгъа-чыгъа кетдиле,
Узакълада тыш журтлагъа жетдиле.
Бойсундура патчахланы, ханланы,
Тюп этдиле бойсунмагъан жанланы.
Дуниягъа къучакъларын кердиле,
Ма алай бла Къапкъаз журтха кирдиле.
Башчылары Акъсакъ Темир бютюн бек
Ачыулуду, ачыууна жокъду чек.
Аскерине къаты буйрукъ береди:
«Кечмегиз!» – деп, ачыуларын кереди.
Къан бла келген бир тёлюден-тёлюге
Дертли сезим жолну ача ёлюмге,
Бек кечимсиз болуп, уруш ачдыла,
Кирген, жетген жерлерин терк чачдыла.
Ата журтну сакълайбыз деп тургъанла,
Асуландан туугъанладан туугъанла...
Мыллыкларын келген жаугъа атдыла,
Хазна къалмай уруш тюзде жатдыла.
Сау къалгъанла ёзенледе бугъунуп,
Туудукълары төрт ёмюрню унугъуп,
Жашайдыла тюшалмайын тауладан,
Тынчлыкъ тапмай бошалмагъан жауладан.
Аталаны уллу кёллююккери,
Къанны къан бла жуугъан дертли ишлери,
Тура туруп, туудукълагъа жетеди,
Жазыуларын ма бизнича этеди.
Ким биледи, мындан ары не болур?
Онгуз, жакъсыз таулу халкъны ким кьорур?
Къутулурча бу кьаргъышдан, палахдан:
«Кеч халкъны», – деп, биз тилейик Аллахдан.

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ИШ

Жазыгучуну иши тынч ишледен болса да, чыгъармачылыкъны жолуна жаш адам чыкъса, ол бир башха, кёзю отча жана, жүреги терк-терк тебе, кёргенин, сезгенин мычмай къагъытха кёчюрюрге ашыгъады. Алай жашаулу болгъан болсанг, кёпню кёрюп, болгъан ишлени эсине келтирип, керти магъанасын ангылап, билими бла, сезими бла да башхала бла бёлюнюрге излеген сыйлы адамны жазыу ишини башы эм къаты мурдорлу, эмда багъалы кёрюнеди. Не ишни да башларгъа бир заманда да кеч туююдю, андан да бек а адамны айтырыгъы кёп, уллу магъаналы болса, ёсе келген тёлю ёхтемленирча, юйренирча эсе, адам да, аны иши да уллу даражалы болгъаны ишексизди.

Бюгюн сёз Бичиланы Хусейни, аны чыгъармачылыгъыны юсюнден барлыкъды. Аны керти жашаудан алыннган хапарларын «Заман» газетни, «Минги-Тау» журналны бетлеринде кёре, окъуй да тургъаныбыз, бюгюн да аны бир талай иши бла шагъырей этерге сюебиз.

Бичиланы Хусей 1929 жылда Огъары Малкъарны эм тюз, эм ариу жерлеринде, бурунгулу эллерини биринде Туура-Хаблада туугъанды. Гитчелигинден хар неге эс бура, кёргенин-эшитгенин да унутмай, жашауун толу жашагъанды. Кёчгюнчюлюкден сора элде киши жашамагъанлыкъгъа, элден да жангыз хуна ташла къалгъанлыкъгъа, Хусейни эсинде хар юйню жылыуу, адамлары, мюлк жүрютюую да сакъланнганды, бюгюн да ётген ёмюрню хапарын бизге да суююп айтады.

Кёчгюнчюлюкде Бичиланы юйюр Къазахстанда Тогъай элге тюшеди. Жашаулары – бирда къыйын, ашаргъа-ичерге жукълары болмай, хауа жарашмай, кёчгюнчюлени асламысы ёледи, кёп да бармай Хусейни анасы да ауушады. Школну бошاپ, жашчыкъ атасы бла чагъыр ётген совхозда ишлейди. Айырмалы ишлегени ючюн, комсомол организацияны секретарына да айырылады.

Таулу халкъ туугъан жерине къайтханындан сора, КЪМКЪУ-ну тарых бёлюмюн, ызы бла СОГУ-ну география бёлюмюн бошайды. Огъары Малкъарда устаз болуп къыркъ жылдан артыкъ ишлегенди. Ахшы жетишимлери ючюн кёп тюрлю къырал саугъалагъа, махтау къагъытлагъа да тийишли

болгъанды, тылны эм урунуу ветераны Бичиланы Хусейни жашауу ачыкъ эмда магъаналы ётеди.

Хусей туугъан, жашагъан жерине кертичилик, суймеклик не болгъанын къуру сёзю бла угъай, иши бла кёргюзтгенди. Тарыхыбыз унутулмасын, адетибиз тас болмасын, миллет хазнабызны байлыгъын, оюмуну теренлигин хар бир инсан да билсин, ёхтемленсин, анга кёре жюрютсюн кесин да деп, не заманын, не саулугъун аямай кюрешген керти адамды. Алай тынч болмаз, кертиси бла да, токъсан бир жылында биринчи китапны чыгъаргъан («Унутулмасын халкъымы эсинде», Нальчик, 2020).

Хусейнни хапарлары, статьялары, назмулары, эсгериулер – барысы да Огъары Малкъарны ариулугъуна, таныгъан адамларыны, кёрген ишлерини, эшитген хапарларыны тамашалыгъы унутулмазча, ёмюрлени теренинде букъдурулуп къалмазча кёчюрюлгендиле къагъытха. Эсинде къалгъан затланы жангы тёлю да окъуп, кёз алларына келтирип, сейир этерле, болгъан затладан бир затха юренирле, бурунгулу адамланы жашауларына, тюз-терс жерлерине да къарап, акъыл алырла, аны бла бирге кеслерини ким болгъанларын, къайдан келгенлерин, кимге ушагъанларын да билирле деген магъанада жазылгъандыла бу мурдору къаты болгъан ишле. Саутуда болгъан азаплыкъны юсюнден жазылгъан ишлерине да энчи эс бурургъа керекди.

Аны чыгъармачылыкъ ишлеринден уллу-гитче да миллет хазнабызны байлыгъын, жашагъан жерибизни, сууларыбызны бурунгудан келген атларын, жашау турмушда керекли затланы, дуния башындан къуругъан эллени, тукъумланы, ийнаныулары, айтхылыкъ адамланы юслеринден окъуп, кёп затлагъа сейир этип, юренирге боллукъду.

Этген иши, жашау жолу, чыгъармачылыкъы, халкъы ючюн къазауат кюрешгени, Хусейни туугъан жерине суймекликден толу журегини тепгени унутулмаз, ёмюрледе да сакъланыр, анга бир деп бир ишек да болмасын.

ДОДУЛАНЫ Жамиля

БИЧИЛАНЫ Хусей**АЙНЫ КЪАЛАУУРЛАРЫН УЯТА**

XX ёмюрню 30-чу жыллары. Уллу Малкъарны Туура-Хабла эли. Кюз арты. Ашхам. Бир къауум сабий бугъунгуч ойнайбыз. Ныгъышда уа бизден элирекле жомакъ айтадыла. Бир заманда кюнлюм къая тѣппелерин ай жарытып башлады. Аз-аздан ол элни башына да тийди. Биз да, оюнубузну къоюп, жомакъ китапланы къатына жыйышдыкъ. Бир кесекден ай, уллу махкемени артындан чыгъып, биз олтургъан жерни да жарытды. Биз, анга къарап, аны толуп, тѣп-тѣрек болуп чыкыгъанын эслеп, анга къууанып: «Ай кѣрдюм, ай кѣрдюм!» – деп, ёрге-ёрге секире эдик.

Алай бираздан Кюнлюм элден къазан, таз, челек туююлген тау-ушла чыкыдыла. Аланы юслерине ушкок атылгъан, адамланы къычырыкъ-хахай этгенлери да къошулду. Энди аллай затла Туура-Хабладан, Ышкандыдан, Чегет элден да чыгъып башладыла. Аланы барысыны да тыхырдаулары бирге къошулуп, къаялагъа жетип, андан артха къайта, къалай эсе да болгъан зынгырдап, не болгъанын ангылаялмай къалабыз.

Биз: «Не болду?» – деп, ныгъышны тѣрюнде олтуруп тургъан Сарбашланы Жашау бла Аккъуулланы Шаухалны башларын сорууларыбыз бла безитебиз. Жашау, мыйыкъ тюбюнден ышара: «Алай эсе, былай бери жууугъуракъ келигиз. Бюгече адамла къазанланы нек туюгенлерин сизге Шаухал бусагъат ангылатыр», – дейди. Биз да, аланы къатларына жыйышып, кимибиз аякъ юсюне чѣгюп, кимибиз да ёре сюелип, Шаухал не айтады да, не эшитебиз деп, тохташдыкъ. Ол а, бир жанына бурулуп, айгъа къарап, бармагъы бла анда бир затны кѣргюзте, бизге сорду: «Кѣремисиз айны къыйырында ол къаралып баргъан жерин?» – деп. Биз ары дери аллай зат эслемеген эдик.

Кертиси бла да, айны бир мюйюшю къаралып, уллудан-уллу бола бара эди. Биз алайда аны кѣргенибизни билгенден сора, Шаухал хапарын башлады: «Иги къулакъ салып тынгылагъыз, жанларым», – деди да, сора айны юсюнден биз ары дери эшитмеген сейирлик хапарын айтды: «Ма ол сиз кѣрген айны къарала баргъан жерин желмаууз ашай турады. Бюгече артыкъ нек ашайды деп сорургъа да боллукъсуз. Аны да ангылатайым.

Айны хар заманда дуняда болмагъанча юч къарыулу тулпар къалауур сакълайды. Саутлары – уллу темир токъмакъла. Ала бир юч-тѣрт жылдан, бек арып, жукъулары хорлап, ючюсю да бирден къалкъыугъа берилип къаладыла. Желмаууз а аланы хар заманда марап турады. Сора, къалауурланы жукълагъанларын сезгенлей, айны алай

ашап башлайды. Къалауурланы уятыргъа уа анда адам жокъду. Ма бу сиз эшитген къазан, таз туююу, ушкок атыу, къычырыкъ-хахай айны къалауурларын уятыр ючюн этиледи. Алайды да, сиз да турмагъыз, барыгъыз, юлеригизде не таба эсегиз да, – эски къазан, таз, челек – алыгъыз да, чорбат башлагъа минигиз да, айны къалауурларын уятыргъа болушугъуз. Кёремисиз, энди айны ючден бирин ашады», – деди Шаухал.

Аны алай айтханын эшитгенлей, биз да юлерибизге чабышдыкъ. Тапхан адырладан алып, чорбатлагъа миндик. Мен да, анабызны багъыр тазын сермеп, арбазда бир ушхору¹ мулдук табып, чорбатха минип, аямай тазны туююп, айны къалауурларын уятыргъа къатышханма. Тазны да тюбюн дубур-дубур этген эдим.

Кертиси бла да, къалауурла да ол хахайланы, тауушланы эшитип уянган болур эдиле ансы, бир ауукъдан айны ашалгъан жери жарый башлады. Сора ушкок атылгъаны да, аздан-аз бола, тохтады. Ай, алгъыннгы халине келип, тѣп-тѣгерек болуп, сары бет алып, болгъанны жарыта башлады.

Биз да, чорбатладан тюшюп, биягъы ныгъышха жыйышдыкъ. Алайдагъы сабийле: «Ай кѣрдюм!» – деп, къууанып, ѳрге-ѳрге секиришдик. Алайда тургъан Жашау Шаухалгъа: «Аллахха шукур болсун, къалауурла желмауузну, токъмакълары бла туююп, айдан ашагъанын алгъын жерине къусдурдула», – деди. Шаухал да: «Мен айтханча болду», – деп, ыразылыгъын билдирди.

Айны къалауурларын уятыу адет бизде бек эртте заманладан бери сакъланнганды эм халкъыбызны бек буруннгулу болгъанына да шагъатды.

ТЕЙРИ-ТЮБЮ

Малкъар ауузунда халкъыбызны бурун заманлада адетлерине, тѣрелерине, динине, тарыхына шагъат болгъан жерле тюбейдиле. Тейри-Тюбю аллай жерлерибизден бек магъаналысына саналгъаны да баямды. Былайда этилгендиле байрамла, эришиуле, оноула, тилекле. Былайы башха жерледен артыкъ айырмалыды дерча да туююдю. Алай биз бусагъатда айыртлаялмагъан затланы буруннгулула эслеялгъан иш а болурламы?

Алайы эски Туура-Хабла элни огъары жанында Обала-Башындан къарагъанда кѣрюннген уллу къоюнду. Алайдадыла Ашамиш-Оба, Зеппадын, Тюрю-Тѣш да. Тейри-Тюбю Зиришхи ѳзеннге бла Обала-Башына тиреледи. Узакъ болмай Уллу-Тюз да орналыпды. Ала бары да Малкъарда бек сыйлы жерлеге саналадыла.

Ашамиш-Обагъа (Шыйых къабыр) бюгюн-бюгечеге дери да адамла зияратха жюрюп тургъандыла. Зеппадын да кѣпдюле буруннгулу

¹ Ушхору (диал.) – мюшкери.

шыякыла, кьабырла. Зиришхи уа хар жыл сайын чаришле болуучу ёзенди. Мен жетгенли, обаны Тейри-Тюбюне жанлагъан табасында 3–4 кешене бар эди. Биз, сабийле, аланы ичинде ойнап айланганбыз. Аланы колхозгъа база этгенде бузгъан эдиле.

Уллу-Тюзде уа, мажюсюлюкню Абай хажы кьойдургъунчу, хар жылдан Голлугъа жыйылып болгъандыла. Дагъыда, кьартла айтханнга кёре, Тейри-Тюбюнде гара суу да чыкьгъанды. Алай артда алайны ким эсе да бийлеп, сабанымы гарагъа баргъанла малтагъан этедиле деп, суу чыкьгъан жерге кьалын кийизле салып, басдырып, шауданны тунчукьдуруп кьойгъанды.

Энди уа Тейри-Тюбюнде не затла этилгенлерин баям этейим. Жаз башында (сабан ишлеге дери) Малкьар, алайгъа жыйылып, кьурманлыкъла союп, Тейриден огьурлу, монг жыл болурун излегенди. Сабанла тирлик кёп берирлерин, жайлыкълада малла семиз болурларын, халкыбызгъа кёп сабий тууарын Хан Тейриден тилегендиле. Душман кёрюнсе былайгъа келип, андан кюч-кьарыу, амал тилеп, жашланы урушха ашыргъандыла. Халкьда жюрюген хапаргъа кёре, обалада 1395 жылда Акьсакъ Темирни (Тимурну) аскерлери бла уллу кьанлы уруш болгъанды.

Элге жукьгъан (ёлет, эмина) ауруу кирсе, Тейри-Тюбюнде кьурманлыкъ этип, Тейрини ашыкьдыргъандыла аурууну кьыстаргъа, андан кьутулургъа. Алайлада шыякыла ишлеп, аны ичине кирип, ахыр сагъатларын да сакълагъандыла. Элде уллу оноу этиллик болса, – урушну, ачлыкъны, аурууланы юслеринден – Уллу Тёре да бу сыйлы жерде жыйылгъанды.

Эсимдеди бир кере адамла, алайгъа жыйылып, кьурманлыкъла этип, Аллахдан жауун тилегенлери. Экинчи кюн а аллай жауун жауду, адамны, малны да ыразы эте.

МУКУШ КЪАРА-СЫРТНЫ ЖАШЫРЫНЛЫГЪЫ

20-чы ёмюрню 40-чы жылларында Мукушда сейирлик затла табылгъандыла. Табылгъанны да табийгъатны кючю ачыкьлагъанды. Ол жылда Малкьарда кёп кьаты желле, ызы бла кёп жауунла жаугъандыла. Мукушчу кьызчыкъла Мукуш-Сыртына бузоула кьыстай болгъандыла. Ызларына кьайта келе, ол кьызчыкъладан бирлери алайда, Къара-Сыртны бир кьыйырында бир жылтырагъан затчыкъ эслегенди. Ийилип алса, ол а – бир ариу алтын жюзюк. Дагъыда аладан бирлери бир алтын сыргъа тапханды. Ол хапар мычымай Малкьарда жайылгъанды, сора кёпле Мукушда алтын излеп башлагъандыла. Ол жыл, Мукуш-Сыртны кьазып-чучхуп, кёпле иги багъалы, алтын-кюмош затла кьоллу болгъандыла.

Мени акылыма кёре, алайда, Къара-Сыртда, ата-бабаларыбызны ёлгенлерин асырагъан жерлери болгъан болур, алтын затла да андан

табылгандыла. Бизни халкыбызны бурунгулу болганына, анда жашаганына, халкны жашауу бай, монг болганына ол алтын-кюмюш затла шагъатлыкъ этедиле.

БИР КЪАРГЪЫШНЫ ЮСЮНДЕН ОЮМ

*Сени-сени сендирейим,
Дарий кёлек кийдирейим,
Агъач атха миндирейим,
Чыгъанакъ отда кюйдюрейим!*

Бу къаргъыш бек бурун заманда къуралгъан къаргъышды, ол малкъар тилде бек ангылаулу сёзле бла тагъылганды, хар сёзю белгилиди: «Сени-сени сендирейим» – ёлтюрейим дегенликди. «Дарий кёлек кийдирейим» – дарий кёлекни ёлгенге кийдирип болгандыла. «Агъач атха миндирейим» – ёлюкню кюйдюрген жер, кюймеген агъачдан къуралгъан тёрт аякълы станок, аны юсюне ёлюкню салгандыла. «Чыгъанакъ отда кюйдюрейим» – ёлюкню тегерегинден чыгъанакъ агъачдан от этгендиле. Чыгъанакълары терк окуна жанып, уллу кызыу от болады, ёлюк да терк кюеди.

Бурун заманлада аллай адет кимде болгъан болур деген соруу сагъыш этдиреди.

ШЫЯКЫЛА

Шыякыла Малкъарны кыйын кюнлеринде этилгендиле: ауруула жайылгъанда, ачлыкъ киргенде, башха кыйынлыкъла болгъанда. Аллай заманда шыякыны ишлеп, хазырлап болмазлыгъын ангылагъанда, шыякыгъа саулай кирип, ёлюмге анда тюбегендиле. Мен кесим кёрген эдим шыякыны ичинде бир жаш ёлюкню, къолчугъунда бир ашлыкъ кысымчыгъы бла. Шыякыны ичи – хуна, башы – гыйы ташла, топуракъ, баш жаны – тарыракъ, аллында – адам сыптырылырча тешик. Тешикни кеслери бегите болур эдиле.

Малкъарда шыякыланы асламы Туура-Хабла элни башында, Тюрю-Тёшню жанларында этилгендиле. Алайны атына Зеппадын, Зеппака деп айтадыла. Къаргъышда да айтхандыла: «Зеппадын таба барлыкъ! Зеппадыннга тюшгюн!» – деп. Биз сабий заманыбызда аланы ичине кирип, къарап айланыучу эдик. Шыякыланы ичинде ёлген адамла саппа-сауча сакълангандыла. Мен кёрген бир тап тиширыучукъну чачы, кийими неси да тап сакъланып эди. Египетде фыргъауунлача, табийгъат болумну болушлугъу бла мында да ёлюкле, мумияча къатып, сакъланып къала эдиле. Шыякыланы кюте келген кёп тюрлю жолоучу айланганды Малкъарда. 19–20-чы ёмюрледе табыракъ кийимлери бла сакъланган ёлюклени башха шахарлагъа урлап кетип тургандыла. Ол сейирлик жерибизде бусагъатда бир деп бир аллай ёлюк къамагъанды.

КЕШЕНЕЛЕ

Кешенеле Малкъарда бек эртте заманлада этилип тургъандыла. Кешенени бир халкъны таматасы урушда ёлсе, неда уруш болмай, кеси ажалы бла ёлсе, неда бир белгили батыр адамны ёлтюрселе, дагъыда бай болуп, ёлгенлерин белгили этерча ишленгендиле.

Биз жетгенли, мен кёрюп, Туура-Хабланы башында, Обала-Башында уллу кешенеле эсимде къалгъандыла. Ючюсю жарты-къурту оюлуп эдиле, бийикле, хуналары ариу ишленген ташдан, башлары ёре чойюрек къаланып эдиле. Чегемде кешенеледен уллу эдиле. Айтыгъа кёре, ала Абайланыкъыла болгъандыла. Хуналарыны юслери сары габу бла жабылып эди. Биз а, сабийле, ол оюлгъан кешенелени ичинде букъгъуч ойнаучу эдик. Мамайланы Хажи-Исмайыл сауду, кёргенди, ойнагъанды мени бла.

Жокъ болдула кешенеле. Колхозла къуралгъанда, аланы хуна ташлары бла базла («постройкала» деучю эдиле) ишледиле: анда малла, ёгюзле, атла тута эдиле. Туура-Хабланы башында (ол шёндю Мусукланы Мажмудин малла тутхан жерде) ГЭС ишлейбиз деп, ары да ташыдыла.

Аладан сора да, Туура-Хабла башы табада бир уллу, башы тегерек жабылгъан Акъкъул къала деп бар эди. Туура-Хабланы ичи табада гитче, ариу кешенечик бар эди – Алтуу кешене. Алтууладан бир ариу къыз ёлюп, аны асырагъанда ишленгенди. Ол кешене шёндю да турады.

Мухолну башы таба къабырла ичинде да – уллу кешене, андан сора Къоспартыда, Курнаятда да болгъандыла кешенеле. Айдабол кешенени юсюнден жазгъаным а «Минги-Тау» журналда басмаланганды.

ШЁНДЮГЮ КЪАБЫРЛА

Бусагъатда къабырла Малкъарда тёрт жерде салынадыла. Саутуда, Уллу-Тюзде, Мухолда, Чегетде. Алада къабырны былай ишлейдиле.

Уллу Тюзде жерни терен къазадыла, тёрт да жаны хуна этиледи, ёлюкню тюбюне жумушакъ топуракъчыкъ къуядыла. Хунаны юсюне гыйыла саладыла, аланы юсюне ташла саладыла, ташланы юсюне зыгъыр, аны юсюне топуракъ къуядыла, тебе этедиле. Арта сын таш салынады.

Саутуда, Мухолда да – тюз ол халда. Чегетде башха тюрлю этедиле: хунасын бизнича этип, алай башына гыйы салмайдыла, аны орунуна агъачдан къобу этедиле. Андан къалгъанын а – биздеча.

Аллах ёлгенлерибизни ол дунияларын жарыкъ этсин! Жаннет ахлулары болсуна!

КЪАРА КИЙИУ. САРНАУЧУЛА

Адам ёлсе, кьайгы сёзну адетлери бар эди. Къара кийиу эртте заманладан келеди. Гитчелигимде кёргеним, анамы къара кийимлери – къара жаулугъу, къаралдым жыйрыгы – юйюбюзде бир мюйюшде сакълана эдиле. Къайгы сёзге баргъанда, аланы кийип, башха тиширыула да шо ол формада барыучу эдиле.

Къайгы сёзну низамына кёре, сёзге уста тиширыула, бир бушуулу макъам бла ёлгенни юсюнден ариу да айта, жашауундан махтаулу затла да айта, адамланы эритирча сарнап болгъандыла. Аны тегерегинде тиширыула уа, анга тынгылап, бирден ахтынып, бирден жилия болгъандыла. Сарнауучула жашауну билген акъыллы тиширыула эдиле, ёлгенни даражасын кётюрюр сёзлени уста хайырлана билген.

ТУЗЛУ ГЮТЮ

(Цийкъанланы Аминатдан эшитгеним)

Жети кезлеуден суу алгъандыла, баргъан бир жолну, кьайтхан башха жолну этгендиле. Жети адам жашагъан юйню чырдысындан жылмы¹ отун алгъандыла отха. Ол жети кезлеуден суу бла басылгъан тылыны ичине туз бла ич жау салып, бир-эки къабын болурча, гютюле биширгендиле. Аны ашап жатхандыла. Тузлу гюттюню кызла этгендиле. Аны ашап жатса, тюшюнде кыз кимге барлыгы кёрюнеди деп, ийнаныу болгъанды.

Дагыда юч къалач этип болгъандыла – сабий туууп, бешикге биринчи салгъанда, юй ишлеп башлагъан кюн, жууукълукъ алгъан кюн, д. а. к. Хар иги кьууум юч къалач этиу бла башланса, ол иш онгуна барыр деген ийнаныу жюрюгенди.

Адам ёлгенде уа, тийреге, жууукълагъа аберилене юлешгендиле, ысхат, жайма этилгенди.

Бир уллу ишни башлагъанда – юйню биринчи ташы салынган кюн, жангы юйге кечгенде, къонакъ келгенде-кетгенде, узакъ жолгъа тебирегенде, андан кьайтханда, кыйын ауруудан не бир башха кыйынлыкъдан кьутулгъанда – кьурманлыкъ этип болгъандыла. Бу адет шёндю да жюрюйдю.

МАЛКЪАР ХАЛКЪДА ТАМАТАНЫ ЖЕРИ

Таматагъа, къартха намыс-сый этиу бизни халкъны бурундан келген адетиди, ниет байлыгыны бир мурдоруду. Таматагъа этилген сыйны хали кёп тюрлюдю, биразын айта кетейим.

Тамата тышыннан киргенде, битеу ёрге къобадыла, аны тёрде эм сыйлы жерге ётдюредиле. Таматала олтургъунчу, кичиле ёре сюеле-

¹ *Жылмы* – кесилип, кырылып тургъан ууакъ чырпыла, бутакъла.

диле, аладан эшик табаракъда олтурадыла. Таматаны къатында уллу сѣлешмейдиле. Алгъа тамата башлайды сѣзню. Тамата алгъыш айтханда, къалгъанла ёре туруп, сѣлешмей, аузуна чапмай, тынгылайдыла.

Таматаны жолун кесерге жарамайды, анга жол къояргъа керекди. Къатында баргъанда, кесинден уллугъа онг жаны бериледи, ючеу барылгъанда: ортада тамата, аны сол жанында – жыл саны таматадан кичи, ортадагъыны онг жанында уа – ючюсюнден бек гитчеси. Жолда тюбегенде, озуп кетмей, болушургъа керек эсе, онг этерге керекди. Юйде аны шинтигине, аны жатхан жерине олтурургъа жарамайды. Юйде, бир белгили халкъ жыйылгъан жерде да эм алгъа анга юлюш чыгъарадыла: ашдан болсун, харекетден болсун.

Тил тутуу да, таматагъа сый бергенден чыкъгъан адет болуп, Малкъарда къаты жюригенди. Жангы келин къайын къызындан, эрини къарындашы-эгечинден, ол угъай эсе, кесинден гитчеди деп къарамай, сабийледен, бегирег а къайын атасындан, анасындан тил тутуп, бир бирлерини ёлюп кетгинчиннге дери да сѣлешмегенлери болгъанды. Жангы келинни тилин ачдырабыз деп, къайынлары хар бири бир саугъа этип, алай сѣлешдиртгендиле. Дагъыда тийреде къартладан да тил тутуа болгъандыла. Сѣз ючюн, мени юйдегим Жамилят, тийреде къартлагъа намыс этип, кѣп заманны сѣлешмегенди. Аладан бири, Чаналаны Хусей, аны алай этгенине бек ыразы болуучу эди. Аллай тиширыула элибизде бек кѣп эдиле.

Ол кѣзге кѣрюннген адетлени тутхандан сора да, юйде, жамауатда да таматаны сыйы уллу болгъанды. Къартларыбыз кѣп жашагъандыла, нек десенг, жашаудан бир жанлы болуп, къарыусуз заманларында аланы киши тюрт-кюст этмегенди. Аны къой, тѣре башчыла болуп, хата-хыли этгенни айыргъан къартларыбыз болгъандыла, жаш тѣлюню ыз-къылыкъгъа тизген да аланы сыртында болгъанды. Сабаннга чыгъаргъа башлагъанда, къууанчда-бушууда да аланы билимлери, аланы оноулары бла жюригенди халкъ.

Бизни малкъар элде айланнган Тепцов В. Я., Синицын А. Ю. эм башхала къартха, таматагъа Малкъарда къаллай уллу намыс берилгенин кѣргендиле, аланы бек багъалы адамланыча сыйлагъанларын, юслерине-башларына сакъ къарагъанларын сукъланып чертгендиле. «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут» деген нарт сѣз да кѣргюзтютурады таматаны жерин бизни халкъда.

Мындан ары тѣлюледе да таматагъа намыс этиу, аны жокълау, къайгъырып, кѣз-къулакъ болуу, аны даражасын бийикде тутуу таркъаймаз, эски ызыбызны къум басмаз деп ийнанам.

ЖЕРЧИЛИК

Бизни халкъ, тюзде болсун, тауда болсун, эрттеден бери да тюрлю-тюрлю битимлени ёсдюре келгенди.

Бек биринчи жерни мирзеулени арасында арпа алгъанды (будай тауда бишерге жетишмей эди). Арпа (ашлыкъ) хар жерде (тѣшледе,

ёзенирек жерде) салынса да, андан иги тирлик ала эдиле. Арпадан кёп тюрлю аш, сыра, боза да этиле эди.

Андан сора Малкъарда иги кесек жерледе бидиш (будайны сыйлы сорту) ёсдюроле эди, ол мирзеуню мен жетген чакъда салмай эдиле. Алай, сора кетип, Гадийланы Мутай кёргеннге чыкъгъан эди. «Ол битгимни Шаурдат къатында да ёсдюре эдиле. Бидиш будайны башы юч бюртюклю эди», – деген эди Мутай.

Дагъыда кызыл будай деп бар эди. Тарыны да, аны да, къара будайны да кёп салмагъандыла, зынтхыны, ашыкъны уа кёп жерде салгъандыла. Дагъыда эбизе чакъыртмакъ деп да бар эди (Азияда «маш» дейдиле атына), къудорудан¹ гитчерек. 30-чу жыллада сабанла ортасында алыкъа тюбеучю эди анда-санда, артда колхоз заманда къалгъан эди аны ёсдюрюю. Бурчакъ, хыяр, турма, быхы, сохан, сарымсах, чибжи, чюгюндюр да ёсдюрюлюп болгъанды.

Жаз башында жылыу ура тебирегенлей, бек алгъа илипинлени, тазалап, тапландыра эдиле. Тюзетилген жерлени барына да багуш ташып, кыш узуну кюл чачып, суу бла да усхара², артда, кюзде, бек иги тирлик алыучу эдиле.

Дагъыда Черекге суу келтирген уллу ташланы кетерип, жагъаланы оймай-таламай, суу бир ызда барыр ючюн, бек сакъ къарап болгъандыла. Сюрюю баргъан жол болсун, башха жол болсун, аланы ташын артханлай, жоллагъа, кёпюрлеге кёз-къулакъ болгъанлай тургъандыла.

Биринчи баразаны тартхан кюн байрам кюн болгъанды. Халкъ Зиришхиде жыйыла эди, тиширыула ары четенле бла ариу ашарыкъла этип келтире эдиле. Алгъа тамата алгъыш айтып, къалгъанла да ызындан тилек этип, сора халкъда сыйы жүрюгенледен бири къош ёгюзлеге тагъылгъан сабан агъач бла биринчи баразаны тарта эди. Андан сора тиширыула жыйылгъан халкъны сыйлай эдиле. Ол кюн жарыкъ къууанчлы ёте эди. Алгъа жерни сюрюп, сора ёгюзле бла сибиртгилеген эте эдиле: ауур чалманча эшип, арт жанын чырпылай къоюп, аны бла жерни тюзетип, мулдахлагъан эте эдиле.

Урлукъну салгъандан сора, кырдыгы ёссе, аны артып, суу усхара эдиле. Тёшледе биченликлени иш да усхара эдиле, суу кирлик бир жер да къалмай болгъанды усхарылмай. Мусук суудан арыкъла этип, къая ташланы арасы бла сууну къалай-къалай тартылгъаны сейир эди. Мухол тёшню ортасы бла жырып, Чайнашхиден тартып, илипин бара эди. Шёндю ызы турады. Дагъыда Дюрмет суу бла Саутуну жерлерин, Курнаят суу бла Саутуну жерин, Зынада жерлени да усхара эдиле. Хашхини тёшюн да, Гоция тёшню да, Шаурдатны тёшлери да усхарыла эдиле. Мацилда сууну тамагъында дуркъу ызла шёндю да турадыла. Кюнлюмде Абайлагъа – чучхур суудан.

¹ Бурчакъ – къудору.

² Усхаргъан – сугъаргъан.

Къошарыгъым: Зеркли (Жеркли) башындан къарасанг, суу ызла, юй тюпле кёрюнедиле. Сагъышда да – юй орунла, алайда Хашхи сууну бери жанында юй орунла да турадыла.

Сабанла: Уллу-Агъачдан ётноп, Къара-Къая аллында ёзенинде (биченлиги да бар эди). Уллу-Агъачда, Къуру-Къол бла Суулу-Къолну арасында, чырпыладан ётноп, Уллу-Агъачха жетгинчи, бизни да картоф салгъан жерибиз бар эди.

Болат-Баулада, Кюл-Дорбунда иги ёзенчиги барды, Шауурдатны ёзенинде, Фоугамлада къызыл будай да ёсдюре эдиле.

Зиришхиде кёбюсюнде туура хаблачыла бла ышкантилыла, Кюнлюм эллиле да картоф ёсдюре эдиле. Саутулула – Шамай-Бурууда, Сауту башында...

Зына ёзенинде, мен жетгенде, картоф бахчала, биченликле да бар эдиле. Шамай буруу тийреси битеу бахчала эди. Колхоз къуралгъандан сора, анда наша, помидор ёсдюре эдиле. Школну къатында да наша, помидор сала эдиле. Шамай бурууда, Фардыкны аягъы жол тюбюнде нартох, аны къой, хуан, харбыз да ёсдюрюп болгъандыла. Адамлада алма, кертме, эрик, шаптал терекле бар эдиле, терек салырча жерледе. Кюнлюмде бла Ышкантида хазна жокъ эди ансы, къалгъан элдеде жемиш терекле бар эдиле.

Курнаят тегерегинде, Саугамланы бери тюбю, кюнлюм бети сюрюле эди. Жер Кюнлюмде, Дыркылада, Сырбытла башында, Итле-Къая тийреледе да сюрюлген жерле болгъандыла.

Огъары жанындагъы сабанланы санагъанымы хыйсабы – элни огъары жанында эсимде къалгъан жерлени айтама. Сабан агъач кирир жерни – бир жерчик да бош турмагъанды солутуп – бир жыл, сепмей, биченликге къоя эдиле, бир жерге къуру бир урлукъну салмай, хар жылдан алышхан да этип болгъандыла.

Бурун замандан окъуна Малкъарда, тёш жерлени тахта-тахта этип, сабан жер къурай эдиле: ташындан хуна этип, не уа хунасыз да, ол жерни тюзетип, тёшде, сырларында четенле бла мешхут ташып, жаны жер (почва) къурагъандыла.

Алгъа кюреше кетип, ол тахта жерледе абери битмесе, биченлик этип да къоя эдиле. Алай бла, адам кючю бла къуралгъан жерге иелик да ол адамда къалгъанды. Тапхыр, тахталы жерле (террасала) Глашлада, Курнаятда, Фоугамлада, Саугамлада, Къоспартыда, Былгыда, бусагъатда Мусукланы Хасанны башында шёндю да белгилидиле.

Тирлик жетгенде, тиширыула оракъла бла алып (чалса, зырафы кёп бола эди), гюлтени салам бла байлап, 5–6 гюлтени бирге жыя эдиле, сора алайлай къурумагъа къоя эдиле, бираздан, гюлтелени бирге къалап, черенле эте эдиле. Мирзеу черенледе бише эди. Жазны артына дери тура эди мирзеу ол халда.

Ындыр басыу. Кёбюсюнде кюзгюде баса эдиле ындырны. Ындыр басыллыкъ жерни ариу тазалап, къатдырып, мирзеуню ары ташып, ёгюзле не атла бла ууатып, саламын агъач сенекле бла айыра эдиле.

Тёбеннигиде мирзеуню ёрге-ёрге атып, къабукъчугъун арта эдиле, мирзеуню азырагъын а арпа элек (ындыр элек) бла арта эдиле.

Сора мирзеуню юйге ташый эдиле, чалмандан (ичи да, тышы да топуракъ бла сюртюлген) неда агъачдан этилген кюфледе¹ сакълай эдиле. Керегин элтип, фыт² къапчыкъла бла тирменде тартып, ун эте эдиле.

Биз билгенден, Цегет (Чегет) элде – 4 тирмен, Кюнлюм элде – 4, Саутуда – 6, Ышкантыда 8 тирмен бар эди.

Ким биледи, жауун жаумагъан, мирзеусоюз жылда Малкъарда къыйналгъанла да болгъан болурла, алай мен эшитмегенме, билмейме ачдан ёлген таулуну. Жер къыт болгъанлыкъгъа, жараусуз жерлени да жаратып, Малкъарда алай бла ачлыкъ кирмегенди. Ол угъай эсе, граждан урушдан сора, ачлыкъдан къачып, Малкъаргъа оруслула саркъгъанлары да болгъанды, сёз ючюн, Хибийланы Укуну юйдегиси аладан бири эди.

Малкъарлыны жашауунда малчылыкъ баш жерни алгъанды, алай жерчилик болмаса да, халкъ жашаяллыкъ тюйюл эди. Аны себепли белин ташха байлап чалыучу таулу жерчилик бла да бек къаты кюрешгенди.

БИТИМЛЕ

Малкъар ауузуну хар жеринде да ашаргъа жараулу кырдыкла бек кёп бар эдиле. Жаз башында бек алгъа мурса башы кёрюнеди. Биз, сабийле, мурсаны башын алып, аны ууучубузда тузчукъ бла уууп, алай ашаучу эдик, уууртчукъ этип. Сора, жангы мурсаны жыйып, аналарыбыз биринчи кёгет хычинле эте эдиле. Андан сора федугу³ жете эди, ол чорбат башлада, эски дуркъулада ёсе эди, аны да жыйып, тиширыула бек татыулу хычинле эте эдиле.

Ыстауат орунлада, багушу жетген жерледе мандалакъ ёседи. Жаз башында мандалакъны къазып, аны тюбюнде чертлеуок тенгли ёсген затчыкъларын жыйып, аладан да хычин этиле эди. Артда, башы ёсгенде, сабын, къабугъун артып ашаучу эдик.

Андан сора сабий суююп ашаучу: хуржели⁴ башы сабы бла, сютча, мысты, зыка. Зыка – бираз кючлюрек, турма татыулауракъ эди. Тойча (тойца), балдыргъан, мант дегенча кёгет битимле мылыракъ жерледе ёсюучю эдиле. Балдыргъанны, тойчаны да сапларын артып ашаучу эдик, мантны уа, тюбюн къазып, тамырын ашай эдик. Дагъыда, бийигирек тёшледе, ол да мылыракъ жерде, гадели ёсе эди: къзылчыкъ, 3–4 бюртюклю битим, кырдык ичинде ёсе эди. Къозукуулакъ

¹ *Кюф* – гюйре.

² *Фыт* – пуд.

³ *Федугу* – лыбыта.

⁴ *Хуржели* – жыгыра баш.

биченликде ёсе эди, ол кесинлей ашалмайды, кёгет хычин этгенде, ары кьоша эдиле. Шыйыртчыкъ – биченликдеде ёсе эди, баш жаны быхы башха ушаш.

Сабанлада: былтурма – татыуу да, ёсгенлиги да турмача, тюбюн ашамай, чапыракъларын ашаучу эдик. Сабанлада, бахчалада да ёсген, сары гюллю кёгет кырдык – мыржыуукъну да, къаты жерледе да ёсюучю ындырканы да, косукну уа тюбюнде узун тамырын къазып ашаучу эдик.

Къалияр жаз башында, къалын агъачда, мылы жерде, къол ичинде битеди, тюбю-башы да ашалады.

Сора наныкъны, жер наныкъны (маракону), ишхилдини къарасын, къызылын да, кёкенни, итбурунну ¹, тюртюню, баламны ², къасмакъны³, чертлеуюкню, къышхабишни, чынарны, тау алма, тау (агъач) кертмелени да жыйып, къышха да хазырлаучу эдик. Дагъыда эбизе чакъыртмакъ деп сабанлада жыйып ашаучу эдик. Аны биширип ашап да болгъандыла.

Сабийле, жаз узуну ол биченликдеде, сабанлада ёсген кырдыкландан хар кюн болмаса да, бир-эки кюнден барып, ол башында айтылгъанладан жыйып ашай эдик, къауулчула да бизни къууа: «Биченликлени малтамагъыз!» – дей. Болсада биз юлюшюбюзню алыучу эдик ол дарманлыгъы болгъан кёгетледен. Аурумагъанны орунунда эдик аланы хайырындан.

Аллай бир ариулукъ, омакълыкъ бар эди Зына биченликдеде, Уллу-Агъачны, Къара-Къая аллыны биченликлеринде, бегирекда хуржели баш къусхан заманда! Хуржели къызгъыл кюйюзча жайылып, аланы юсюнде уа – энди кёрюнмеген къубаллекле ⁴, ариу, тюз дух ийис эте тегерек... Къаллай айбатлыкъ, монглукъ, ырахатлыкъ бар эди ол Аллах берген табийгъатны эм ариу жеринде!

ГЪЁМЮ

Биз бурун заманлада нартла, асла, аланла башха къыраллыкълагъа да къатыша тургъан халкъ болгъанбыз. Кёп жерлени, таулары да бийлеп тургъанбыз. Дагъыда жашларыбыз узакъ жерлени кёрюрге кюте баргъандыла, жортууулда айлангандыла. Аллаи узакъ жерледе, къуу ёзенледе айланганда, жортууулчула, кеслерин ач-жалангач этмей тутарча, аш-азыкъ да хазырлап болгъандыла. Аллаи ашладан бири бек сейирлик аш болгъанды, аны аты гъёмюдю, атам-анам ангылатханнга кёре, гъёмю бек аздан 25 тюрлю аш бирге къошулуп, алай этилгенди. Аны этилиуюню жашырынлыгъы бизге сакъланмагъанды.

¹ *Итбурун* – юлѳкѳу.

² *Балам* – муркку.

³ *Къасмакъ* – чыгъана.

⁴ *Къубаллек* – гебенек.

Атам-анам манга гитчелигимде алай айтыучу эдиле: «Сени гъёмюню ичине атып кьойсакъ да, эт алмазса», – деп. Дагъыда аланы бир айтханлары эсимде кьалгъанды: «Гъёмюден адам бир кьапса окъуна, ач болмай айланьрча, жюрюрча болгъанды».

СЫРА КЪАЗАН

Малкъарлыла арпаны эртте заманладан ёсдюргендиле. Андан сыра этерге да юйреннгендиле. Шёндюгю заманда малкъарлылада сыра этген кьалыпды. Алай болгъанлыкъгъа, бизни халкыбызны ичинде сыраны уста этген адамла кёп болгъандыла. Сыраны тийишлисича этерге уллу усталыкъ керек болгъанды. Малкъарлыланы харкюнлюк жашауларында сыра энчи жерни алгъанды. Аны тап хазырлап, адетде болгъаныча, кеф болмагъанлай ичген малкъарлыланы бир илишаны эди.

Жарсыугъа, ол заманда сыраны малкъарлыла къалай этгенлери унутулгъанды. Алай а халкыбызда да, бизни юйюбюзде да сыра этилип тургъанына шагъатлыкъ – бизни юйюбюзде асыралгъан сыра къазан эди.

Мен гитче заманда, бир 4–5 жылым болгъанда, ол уллу сыра къазанны ичине тогъуз-он кьозуну атып, анда тута эдиле. Бир жол мен, кьозулагъа сейир этип, кюреше кетип, къазанны ичине киреме. Кьозула бла кёп ойнай кетип эрикгенден сора, къазандан чыгъаргъа кюрешеме. Болсада, не кюрешсем да, къазанны ичинден чыгъалмайма. Тура кетеме да, болалмагъандан сора, кьаты жилийма. Мени жилигъанымы эшитип, анам келеди да, мени къазандан чыгъарады.

Къазанны ишленнгени былай эди: аны кётюрюрча кириши жокъ эди, аны орунуна кьулакълары бар эди. Кьулакълары эки эсе да, тёрт эсе да, унутханма. Ол уллу къазанда этилген сыра аламанны мени атамы атасыны атасы Геуюрюгю бла аны кьарындашы Гъжы ичиучю болур эдиле.

Ала экиси да – темирчиле – мазаллы адамла болуучу эдиле деп айтычулары эсимдеди. Ол къазанны уллулугъун хыйсаплагъан бюгюнлюкде кьыйынды. Мен эшитгенден, ол къазанда бизникеле ёгюзню саулай биширип болгъандыла. Айтханларындан, бир ёгюз къазаннга бек эркин сыйына эди.

ЧАРИШЛЕ

Малкъар ауузунда да, Холам-Бызынгыда да, Чегем ауузунда да жашланы жигитликге, керек заманда кесин кьоруулай билирге, этимликге элтген амалла бла кюрешип тургъандыла. Аллай жаш адамланы алгъа итиндирген, жигитликге кёллендирген, халкыны да кёлюн кётюрген оюнладан бири чариш болгъанды. Ол бек ариу, халкъ сакълап тургъан байрам болучуу эди.

Мен жетгенли да, Малкъарда чариш не халда ётгенин кёргенме бир юч кере. Зиришхи (Зарашхи) зариш (чариш) деген сёзденди.

Бизде чаришни Зиришхи ёзенинде кысхаракъ жол бла башлай эдиле. Андан, Зиришхиден башлап, Зына ёзенинде Чегет аягына дери барып къайтып, дагыда чабыша эдиле.

Эрттерек заманлада чаришле дагыда Догъууат ёзенинде да бардырыла эдиле. Ары тау аууздан, Къабартыдан, Къарачайдан, Дюгерден да келип болгъандыла.

Зиришхиде чаришге ариу кийинип, уллубуз-гитчебиз да Зеппадынны тёшюне жыйылып, андан къарай эдик. Атланы иелери чаришге хар ким кеси билгенича хазырлай эдиле. Мени эшитгеним: чаришге дери атны бир айны къурмач бла багып болгъандыла.

Чаришле хар жылдан 1–2 кере этиле эдиле: жерге урлукъ салгынчы, апрельни аягы – майны аллында, кюз артында тирлик жыйылып бошагъандан сора.

1-чи, 2-чи, 3-чю жерлени алгъан атланы иелерине саугъала бере эдиле. 3-чю жерни алгъаннга – атлес кёлек, 2-чи жерни алгъаннга – окъа бёрк, биринчи келген атны юсюне уа атлесден бир омакъ, кыйырларында да токалчыклары бла жабыу жая эдиле. Башха тюрлю саугъалары да болур эди.

Саугъаланы уа Туура-Хабланы башында, Обала-Башында бере эдиле.

Эсимдеди, Геляладан колхозда атлагъа къарагъан бир кишини аты биринчи жерни алгъан эди. Бичиланы Къаншауну, Уллубашланы Кичибатырны атлары да озуучу эдиле чаришде.

Чаришле 1938–1939 жыллада тохтагъан эдиле. Атланы юйде тугаргъа кьоймай эдиле. Колхознукъу бар эди, алай анда мажалы уа квалгъан болмаз эди.

Бек сейирлик, хычыуун байрам эди ол битеу халкъгъа. Шёндю да унутмайма сабийлигимден эсимде квалгъан ол байрамны жарыкълыгын, ёчешип кыызгъаныбызны, тёшледе топпа-толу адамланы...

ТИРМЕНЛЕ БЛА ТИРМЕНЧИЛЕ ¹

Малкъар ауузунда эм бирси ауузлада да тирменле кёп болгъандыла. Ишкырты сууну башындан башлап, ол Черекге кьошулгунчу кёп эдиле тирменле. Саутуда, Ишкырты сууну боюнунда бир талай тирмен бар эди. Тирменни жюрютюр ючюн, иги билим да, усталыкъ да керек эди. Тирменни былай ишлеучю эдиле.

Суу, жыйылып, кырыкъ бла барып, тегейлеге куюла эди эм аланы бурдура эди. Гюлтемишге тегейле бегине эдиле. Гюлтемиш бакыкъ тегерек темирден этилип болгъанды, бир 2–3 метр бийиклиги.

¹ Табакъсоуланы Къанамат улу Мухаммат бла Геляланы Жаттайны айтханларын Тетууланы Хадисни «Автопробег Малкъар, 2011» деген видеофильминден алгъанма.

Суугъанда, гюлтемиш да бурулгъанды. Гюлтемиш да, тегейле да бурулгъанда, башында тургъан тирмен ташны бурдура эдиле. Тюбюндеги тирмен таш бурулмай эди. Мирзеуню ариу тартыр ючюн, тирмен ташланы тишеген этиучю эдиле. Аны ючюн, башындагъы ташны алып, юсюне къаты темир бла ыз-ыз эте эдиле. Тюбюнде ташны уа тургъан жеринде ызлай эдиле – ортасындан къыйырына. Баш ташны уллу тешиги бар эди, алайы бла мирзеу эки ташны ортасына къуюла эди. Мирзеу мылыракъ болса, аны хаги¹ бла ётдюрюп къурута эдиле. Башындагъы тирмен ташха агъачдан ишленнген конкурак тийип тура эди. Ол, тирмен ташны хар тегерек айланнганындан, ёрге бла энишге барып тура эди.

Тирменчиле ун, жарма, къууут эте эдиле. Унну элек бла элегенде, уну бир жанлы, къышхыры да бир жанлы бола эди (мирзеуню иеси элей эди).

Малкъар ауузуна ачлыкъ граждан урушну заманында окъуна кирмегенди. Анга себеплик этгендиле тирменчиле да. Малкъар ауузунда нартюх хайырланып башланнгынчы, арпа бла бидиш (будайгъа ушаш) ундан гыржын этгендиле. Тышындан ол заманлада, тарда жол ишленнгинчи, хазна мирзеу кирмегенди Малкъар ауузуна, кеслери битдиргендиле.

Алай бла, малкъарлыла, баргъан сууну кючюн хайырланып, кеслерини жашауларына амал этгендиле.

Кюнлюм элде Табакъсоуланы Мухаммет айтхан чучхур тюбюнде тирменле:

1. Занкишиланы Исмайылны;
2. Чорайны;
3. Такъаланы;
4. Шешейни (Ацыкъанланы Нохтапашаны анасы).

Геляланы Жаттай айтхан тирменле (Ишкыртыдан бурулгъан жерчикде) Ышканыда:

1. Цырайланы Жумаккуну 2 тирмени;
2. Газайланы аллында;
3. Кыргтайланы (Мусукланы);
4. Мамайланы (тюз жолну юсюнде).

Чегет элде (Гинадрукъланы жанында):

1. Мандайны;
2. Эхчиланы;
3. Къазакъланы;
4. Биттууланы.

Фардык бла Чегет элни ортасы бла суу келе эди. Алайда тирменле:

1. Гергокъаланы;
2. Жангоразланы 2 тирмени;

¹ Хаги – ташдан ишленнген, мирзеу къурутуучу печь.

3. Цаколаны 2 тирмени;
4. Биттууланы;

Мисирланы Окъуп айтып, Саутуда тирменле, тюрбюнден башлап:

1. Къылчаланы Гергъокъну;
2. Темиржанланы (5–6 къарындаш бола эдиле);
3. Темиржанланы Чабаны (Шабазны);
4. Мисирланы Мусаны (Элиясны атасы);
5. Мисирланы Кыпык улу Мухамметни;
6. Мисирланы Таттюню.

Аладан сора да Малкъарны огъарысы-тёбенинде да бар эдиле тирменле.

ХУНАЧЫ ИСЛАМ

Мырзалары Ышканти элде жашай эдиле. Аладан мени эсимде къалгъан Мырзаланы Исламды. 20-чы ёмюрню биринчи жарымында, мен билгенден, бек уста хуначыгъа Исламны, дагъыда Исламны къарындашы Сарыны атлары айтылыучу эди. Ислам ишлеген хуналаны ылытхын бла бузабыз деселе да, бузулмай эдиле. Ол, хунаны ишлей туруп, къайсын къалай саллыгъын, къайсы ташны къалай сындырлыгъын бек уста биле эди. Ишлеген хунасын терк этип да къоймай эди, тёгерегине-башына къарамай, бир ташны салмаз эди. Улхузу¹ керек болмагъанды хазна Ислам ишлеген хунагъа. 1932 жылда бизни юнню ишлегенде, атам Осман юнню хунасын Исламгъа этдирген эди. Бек тап, сейир хуна ишлеген эди, тюрппе-тюрз, бир кибик, ташлары арыбери чыкъмай, бишген кирпичден этилгенге ушай эди ол хуна. Сары топуракъ бла, ызы бла тытыр сюртгенде, ол тап къаланнган хунаны тышы сып-сыйдам болгъан эди!

Мен къуру 1–2 хуначыны атларын сагъыннганлыкъгъа, дагъыда бар эдиле. Малкъар ауузунда бек кёп уста хуначыла, жаннетли болсунла!

ТЕМИРЧИЛЕ

Бизни халкъны ичинде эм сыйлы усталагъа темирчиле саналгъандыла. Мен билгенден, мени аппамы атасы Геуюргю эм аны къарындашы Гыжы бек уста темирчилеге саналгъандыла.

Ала 18-чи ёмюрню ал кезиуонде жашагъандыла. Юй жашауда ол заманда темир кереклени ала хар тюрлюсюн да этгендиле: атлагъа, ёгюзлеге налла, бичакъла, оракъ, чалгъы, къамала эм кёп башха затла.

Геуюргюню ортанчы жашы Капаш да уста темирчи болгъанды. Мен билген заманда Малкъарда бек уста темирчилеге Къудайланы

¹ Улхузу (диал.) – щёбень.

Токайны жашлары Къубадий бла Махамет саналгъандыла. Токай кеси да темирчи болгъанды.

Къубадий бла Махаметни ишлегенлерин мен кёргенме. Ала этмеген юй керек жокъ эди.

Ишкырты жагъасында, Ышканти элни тенгшисинде колхозну гюрбежиси бар эди. Анда Къубадий бла Магомёт кёп тюрлю затла эте эдиле: атлагъа налла, эшеклеге гитче налчыкъла, сабан агъачны темирин, арба чархла, оракъла, къысхачла, сынжырла, ариу мюйюзсап таулу бичакъла. Аллай устала эдиле ол жашла! Алай, харипле, уруш башланганлай, ары кетдиле, экиси да урушда жоюлдула, жаннетли болсунла!

Токай кеси да уста темирчи болгъанын сагъынганма. Алай дагъыда бир сейирсинирча заты эслеринде къалгъанды адамланы. Токайны кеси юйретген бир аты бар эди. Той-къууанч болса, Токай, атына миннгенлей, ол той баргъан юйню отоуна кирип кетиучю эди. Аты да, кеси да, ол отоу алаша болса, ийилип кириучю эдиле. Сора Токай келин келген жерден ууакъ керекле алып чыгъыучю эди. Ма алай да жубана, къууандыра эди Токай тойда адамланы.

Бирси элдеде да болгъандыла темирчиле, аланы атларын айталыкъ туюлме.

МАМАЙЛАНЫ БАСИЯТНЫ ТУЖУР СТАНОГУ

Орта Азиягъа кёчгюнчю, биз Мамайланы Басият бла къоншулукъда жашай эдик. Басиятны мени бла тенгши жашы бар эди да, бирге ойнай, аны бла бирге Басиятлагъа да кире-чыгъа туруучю эдик. Бир жол Басиятланы юйюнде теренде бир таша отоугъа киребиз. Жыл саным гитче болгъанлыкъгъа, ол отоуну ичин кёргенде, уллу сейирге къалама. Отоуну ичинде хар зат уллу таууш этип, бир кибик тебип, не зат эсе да ишлей эди. Бираз эслирек болгъандан сора ангыладым ол не болгъанын.

Басиятны юйюнде тужур станок ишлеп болгъанды. Аны хайыры бла Басият тууралгъан эшик-терезе, шинтикле эм башха юй керекле эте эди. Бизни жангы юйюбюзню эшигин-терезесин да Басият этген эди. Терезелерин бек омакъла этиучю эди! Тышындан эки къаплауучю бла, кечеге юйню ичинден этилирча онгу да бар эди. Басиятны усталыгъыны хайыры элде бек кёп адамгъа жарагъан эди. Басият, тужур салып, агъачдан, къулакъларын да омакълап, ариу ундурукъла эте эди. Ол ундурукъла бек сыйлы эдиле.

АНАЧЫЛА

Малкъар халкъ, бурун заманладан бери да, хар не жаны бла да мадар этип, кеси кесин ташлы таула ичинде кечиндирип тургъанды, башха адамгъа, башха халкъгъа ёмюрледе да жалынмагъанды.

Сёз ючюн, адамны башдан-аякъ кийимлерин, тюрлю-тюрлю ашларын, малчылыкъны, жерчиликни айтмай къояйыкъ, элде гюрбежими дейсе, тирменми дейсе, ат кереклеми дейсе, агъач усталамы дейсе, хуна, юй этгенде устала болуп, юй жашауда не жумушну да кеслери, кишиге да ышанмай, тындыралгъандыла. Тиширыуларыбыз этген затладан (кийизле, тонла, жамычыла, бёркле) юлгю алып болгъандыла. Чепкеннге сокъгъан къумачларын тау артына элттип, анда жашагъанлагъа да, энишгеде тюзде жашагъанлагъа да сатып, не уа абереиге алышып, къайтып тургъандыла малкъарлыла.

Халкъыбызда дагъыда уста багъыучула да болгъандыла. Андан сора акушер, врач болмагъан заманда, уста аначыла да болгъандыла. Жууукъ-ахлуда да аллай усталыкъны билген элибизде бир 9–10 тиширыу болур эди. Ол къыйын жумушну ётдюре билгенлени элде намыслары-сыйлары уллу эди. Анга ала не аналарындан, не да аллай билимли аначыладан бирини къатында бири юйрене баргъандыла. Аначыла тиширыугъа къуру тапхан сагъатында угъай, тапхынчы да, танхандан сора да, кёз-къулакъ болгъанлай тургъандыла. Сора кеслерин да бир саугъа этип жокълагъандыла. Тиширыу къутулгъандан сора, аны юйюрю аначыгъа иги сый этип ашыра болгъанды, киндигин кесген, киндик анасы деп, ариу, ёз жууукънуча кёрюп тургъандыла.

Биз кёчгюнчю да, тиширыуларыбыз больницагъа бек аз баргъандыла, бир бек къыйын кезиуде болмаса, кёбюсюнде хар бири юйде къутулгъандыла.

Тап аначылыкъ эте билип, кёп сабийге дуня жарыгъын кёрюрге болушхан уста тиширыуларыбызгъа Аллах ыразы болсун!

КЁКЕЙ УСТА

Бизни халкъыбыз, баш кечиндирир ючюн кюрешгенден сора да, тышындан келген къонакъланы сукъландырырча ишленген алтын эм кюмюш кямарла, ёшонлюкле, бел баула, ат иерле, аш адырла, къама-ла, ушкокла, башха сауутла бла да белгили болгъанды.

Тюрлю-тюрлю аурууладан бла жараладан бакъгъан, келир заманны жашырынлыкъларын билген усталарыбыз да кёп болгъандыла. Бюгюн айтырыкъ хапарым а Хасаулары Кёкейни юсюнденди. Аны манга къайыным Мисирланы Окъуп айтханды. Ол а аны ыннасы Таукенланы Айшатдан эшитгенди. «Ыннамы хар айтханы бюгюнча эсимдеди», – дейди 87-жыллыкъ акъсакълал. Иш а былай болгъанды. – Мени атам Ийнал Суканда малла бла къошда эди. Анга ол заманда бир 14–15 жыл бола болур эди. Ол ушкокну сампалына окъну жибере, аны чыгъара, ойнай болгъанды. Сора окъ, сампалгъа бегитилип, артха чыкъмагъанда, жаш биз бла къозгъайды. Ол заманда окъ, артха атылып, къолуна тийип, аны жаралы этеди.

Къошда жараны хаух байлайдыла. Алай экинчи кюн жаш, чыдаймай, юйге келеди. Келсе, къол да, билек да, инбашха дери кёбюп,

къаралып тура эдиле. Аны кѳрген анасы (мени ыннам), не этерге билмей, Ийналны Абайланы келинлерине тюкюртюп, къайтып келсе, уллу межгитни аллында кеслерини жууукъ адамлары Таукенланы Окъупха тубейдиле. Саламлашып, хапар-хайыр соргъанларындан сора, Айшат къайдан келе тургъанын айтады. Окъуп, Ийналны къолун кѳргенде: «Жашынгы къолуна келин эталлыкъ жокъду, муну сау эталлыкъ Малкъар ауузунда жангыз бир адам барды. Ол да Хасауланы Кѳкейди. Оздурмай, бюгюн окъуна жашны анга элтирге керекди», – дейди.

Ол кюн окъуна Ийналны Мухолгъа Хасаулагъа элтедиле. Кѳкей, жашны къолуна къарап: «Муну заманында келтирсегиз эди уа!» – деп тырман этеди. Алай: «Абери этала эсек, ашыгъайыкъ», – деп, юйдегилеге таз, сапын, жылы суу, жан жаулукъ келтиртип, къолларын таза жуууп, ишин башлайды.

Алгъа бармакъларындан башлап, аз-аз сылай, билмезча тынч сыгъа, ирин къатыш къанны саркъдырып башлайды. Ёргеден-ёрге инбашха дери сууарылып, кѳпгенин чѳкдюреди. Кеси да, бек арып, аллында тазны бели бла бир къаннга, ириннге къарап: «Ыхы, энди, Аллахха шукур, жашны жаны сау къаллыкъды», – деп, асыры арыгъандан, тентиреп барып, тапчаннга таянды.

Бираз эс тапхандан сора, туруп бир шешаны келтирип, аны ичиндегин Ийналны къолуна, билегине жагъып, къалгъанын Айшатны къолуна тутдурду. «Энди мен этерни аямагъанма, къалгъанын а, Аллах айтса, ма бу кырдык дарман этер», – деди. Сора жараны не сууукъ этип, неда бек басдырып, терсейтген иш этерсиз деп да эсгертди.

Алай бла Хасауланы Кѳкей, 19-чу ёмюрню ахырында гангренагъа айланган къолну сау этип, жашны ёлюмден къутхарды.

ЖОЛГЪА АТЛАННАНЫ ЮСЮНДЕН СӖЗ

Эрттеден бери жазып, алай атлары жамауатха белгили болмай тургъан малкъар литературада хунерли жашла кӗпдюле. Ала жыл санлары бла тенг тӱююдюле: бири биринден таматаракъдыла, кимини жыл саны 40-гъа, башхасыны уа 50 жылгъа окъуна ёрлеп келеди. Анга кӗре жазып, газетледе, журналлада басмаланып да бир кезиуде башламасала да, назмулары, хапарлары окъуучуну кӗзюне эртте уруннгандыла. СӖз Ж. Текуев, М. Гаев, М. Теммоев, М. Байдаев, Ф. Боташева, З. Занибекова, О. Хочуев, Х. Мечиев дегенча адамларыбызны юсюнденди. Бизни литературабыз быладан умутсузду десек, терс айтыр эдик. Нек дегенде, башында сагъынылгъан адамларыбыз чыгъармачылыкъ ишде окъуучуну кӗллендирген биринчи атламларын этгендиле, дуниягъа энчи кӗз къарамлары болгъанларын, сӖзге усталыкъларын да кӗргюзтгендиле. Алай, биз умут этгенча, бу къауум жашла бла къызла литературагъа юлюш къошаргъа асыры ашыкъгъанлагъа ушамайдыла. Огъесе заманны ууучларына жыйып, тепдирмей туралырбыз депми ийнанадыла. Жарсыугъа, замай суудан да жӱюрюкдю: къалай учханын билмейсе. Жамауатха керекли хар не иги иш да заманында этиле бармаса, анга къар жаууп да къалады. Литератураны межямына кирип, анда жерин табаргъа сӱйген адам чыгъармала жазыугъа уллу кӗллю болургъа керек тӱююдю. Жазыучу деген атны жӱрютюрюк инсан анга итиннген литературагъа саулайын табынып, аны аллында тобукъланып ишлерге борчлуду, кече-кюн деп къарамай. Алайсыз усталыкъ келмейди, жамауат кӗз къарам тохташмайды. Аны айтханыбыз, жазыучулукъ ишге ёретин узалып, литератураны киши алдаяллыкъ тӱююдю – жаланда кесин алдарыкъды.

Бизни былайда кишиге тырман этер муратыбыз жокъду, айтханыбыз тырманча эшитиле эсе уа, ол табиьгъат берген хунеригизни, чыгъармачылыкъ ишге сӱймеклигигизни айнытыгъыз, аны басымлы тамырландырыгъыз демеклик бла байламлыды. Литературагъа табынып, бел байлап, кюрешсе, жамауатны культурасына себеп болурму эди демекликди. Ишни алайлыгъын арт заманда М. Аттоев, баям, ангылагъанды десек, терс айтмакъ. Биз аны къысха хапарларын радио бла

эштите, газет, журнал бетледе басмаланганларын көре, окъуй тургъанбыз. Угъай, М. Аттоев да литературагъа ашыгъып келмегенди, бусагъатдагъы жыл санына тамамлар ишин тамамламагъанды. Алай Магомет литератураны аллында иймене да биледи, жууаплылыкъ сезе. Ол а къаламны къолуна алгъан адамны бек иги илишанларындан бириди. Не да болсун, газет, журнал бетлеринде басмалансын ансы деп сугъанакълыкъ этмегенди. Окъуучугъа кёргюзтюрге базынган чыгъармаларында хунерликни, литература усталыкъгъа итинмекликни илишанлары эсленип тургъандыла. М. Аттоевни «Кюльорге суюемисиз?» деген китабы ал китабыды. Автор аны кёп жылладан бери жазып кюрешген чыгъармаларын жыйышдырып, тийишдирип, алай жарашдыргъанды. Неда биз Аттоевни биринчи китабына къысха, чам, кюлкюлю, лакъырда хапарланы жыйымдыгъыды дерге керекбиз. Ол жаны бла алып къарагъанда, жаш автор кесини жазыу ызын излегени бла чекленмей, кёз къарамында, суратлау сёзюнде кесини энчилигин тохташдырыуда мадарлыды, тынгылы атламла да этгенди дерге тийишлиди. Кертиди, Магомет сайлагъан жанр малкъар литературада жап-жангыды, эндиге дери анга киши эс бурмагъанды дерча туююлдю. Бизни ана литературабызда къысха чам хапарны атасы Хабу Кадиевди. Ол жанргъа Э. Гуртуев, А. Теппеев, Ж. Токумаев дагъыда башхала тынгылы эс бурадыла.

Алай Магомет Аттоев кишини эниклемейди; ол жазгъан къысха хапарлада авторну энчилиги жокъду деп окъуучу айталыкъ туююлдю. Аны бла бирге Магомет сайлагъан жанр формасына сыйынып, магъана жанын да тынгылы этерге итиннгени белгилиди. Болсада авторну сайлагъан жанр формасы къысха хапарды деп къоймакълыкъ да тамамлыкъ этмейди. Нек дегенде, къысха хапарны да къысха хапар биледи – ол тюрлю-тюрлю болады, тюрлю-тюрлю эстетика жорукъгъа бойсунады. Сёз орунуна айтханда, Аттоевни китабында беш-алты тизгинли чамла да, эки-юч бетге сыйынмагъан хапарла да жерлерин тапхандыла. Башха жаны бла къарагъанда уа, жаш авторну иги шартларындан бири – кюнде-кечеде бола, жолугъа тургъан ишлеге кёзю жютюдю, адам сансыз этип, эс бурмазлыкъ ушакълагъа къулагъы сакъды. Кертиди, бир-бир окъуучула ол кёргенни неда эшитгенни башхала уа кёралмаймыдыла деп да айтырла. Алай иш жаланда кёргенде бла эшитгенде туююлдю. Аттоев кеси да къалайда, кимде не кемчилик табама, чам этерча, адамланы чола, чурумлу ишлерин къалай кёреме деп айланган жолоучугъа ушайды. Анга кёре уа ол къысха хапарларына темаланы юйор жашауда, сабий оюнлада, даулашлада, тойлада, ичги, сыра жюрютюлген жерледе табады. Колхозну

председательлери, бухгалтерлери, завхозла – быллай адамла Магометни бек сагъайтадыла, аланы къылыкъ илишанларын ол эслей билгенин да айтыргъа керекди. Уручула, махтанчакъла, къызгъанчла, ётюрюкчюле, авторну чам ыргъагъына да илинип, окъуучуну ышартмай бла жарсытмай къоймайдыла.

Магометни къайсы хапары да чам бла масхарадан къуру туююлдю. Алай Аттоев чыгъармаларыны баш борчларын жаланда окъуучуланы кюдюрюуде кёрмейди: аны хапар жаргъа итиндирген жашау кемчиликледиле. Кемчиликлени, чамны, масхараны неда жумушакъ лакъырдыны кючю бла ачыкълау а суратлау энчилигиди. Айхай, беш-алты тизгинден къуралгъан хапарны искусство излегенча жазгъан тынч туююлдю. Къысха чам, масхара хапарда сёз къытлыкъ бла терен оюм биригирге керек болады. Анда хар айтылгъан сёз окъуучуну эсине туйрелип, ышарыугъа бла сагъышха хазырлайды. Аны бла бирге аллай хапарда суратлауну усталыгъы чамны ахыр тизгинине таянады. Аттоев да кесини кёп хапарларында ол жол бла барады. Юлгюге «Саугъагъамы береме да?» деген чыгъарманы къысхартмай кёргюзтейим:

«Редактор жаш жазыучугъа:

– Кёлюнге тиймесин, сёзню ачыкъ айтыргъа керекди. Мен сени хапарынгы алаллыкъ туююлма.

– Сейир адам кёреме сен. Да, мен аны санга саугъагъамы береме да?»

Аттоевни бир-бир хапарлары асламысында экеуленни ушакъларыча къураладыла. Айхай, ала чам сёзле излеген инсанлагъа ушамайдыла. Болсада хапарны бир жигити, кеси да сезмей, сант сёлешеди, экинчиси уа анга кёре жууабы бла жютюлюгюн ачыкълайды. «Аллахны эмчек уланымы болгъанма?» деген миниатюраны жигити чамсыз, масхарасыз, алай, акъылына кёре, нёгерине жаланда бир соруу береди. Ол соруу сакъ окъуучуну ышарта эсе, башханы жууабыны жютюлюгю бла сейирсиндиреди. Алай бла Магометни къысха хапарларында жигитлени акъыл, къылыкъ байлыкълары аууз тылпыулары бла окъуна ачыкъланып къалады дерге боллукъду.

Оюнну, чамны, лакъырда бла масхараны суратлау мадарлары бла инсанны къарыусулугъун, къылыкъ шарайышларын кёргюзтюрге итинмеклик Аттоевни жазгъан хапарларына бюсюрерча этеди. «Ёнкючю эсине тюшер деп уялама» деген хапарында автор берген сёзюне кертичи бола билмей, намысларын ахчагъа алышхан адамланы масхаралайды. Алай муратына жетер ючюн, автор жайма чыгъарма жазып кюрешмегенди: хапарны жигити ахча ёнкюч берген адамына жол ташлап айланнганын чертеди, борчун эсине тюшюрюп уялтмайым деген

акъылда. Анга кёре хапар къаллай адамны юсюнден болгъанын окъуучу кеси оюмун этеди. Адежсиз, къылыкъсыз неда жапыларын бузуп жүрюген жашланы масхаралауда автор кёп сёз къоратмайды, муратына жете билгенин биз «Хурметсиз жаш» деген миниатюра бла шагъырейлене, бютюн кёребиз: «– Къызы, туруп жеринги бу сюелип тургъан къартха берсенг а, – деди автобусдагъыладан бири.

– Маймул, кёзлеринги иги сюртүп къарай тур ансы, аланы ахыры да кёрмезча этип къоярма, – деп, жолоучугъа эрленча къайырылды хурметсиз жаш.»

Кертиди М. Аттоев китабына къошхан хапарларын барысын да бирча уста жазмагъанды, авторну атхан окълары тюзге кетгенлери да аз туюлдуле. Аны айтханыбыз, жазыучу чамны, масхараны сайлагъанды, кюлдюрюр ючюн жазгъанлары да китапда аслам жер аладыла. Болсада сайлагъан къыйын жанр формасы анга хар заманда бирча бойсунмайды. Алай бу китап аны биринчи китабыды – биринчи базыныууну атламы. Алай эсе уа, шарайыпла да болмай не амал. Магометни усталыгъы бютюн шартланып, басымлы ыз аллыгъына окъуучу ийнанады. Китапны саулайын алып багъа бичгенде, ол кёп темалыды, эл жашауда эллилени араларында бола тургъан чурумлу ишлени, шартланы тынгылы жыйышдырып, алагъа бусагъат заманнга кёре айып салгъан жумушакъ лакъырда чамны кючю бла инсанлыкъны шарайыпландан азатландырыргъа итинген китапды. Аны бла М. Аттоевни да, окъуучуланы да алгъышлайбыз.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун
1991 ж.

АТТОЛАНЫ Магомед

СЕЙМРЛИК СОРУУ

Партияны район комитетини биринчи секретары жолдаш Жулдузов колхозну председателине:

– Бызынгылы кыарындашым Саубар, мюлкюгюзде бурунгу жыл ачыкъланнган кемчиликлени кетердигиз. Малчыларыгъыз, сабанчыларыгъыз да бу эки жылда иги ишлейдиле. Быйыл кыыралгъа сют, эт, жүн сатыуда алтыайлыкъ планларыгъызны жетишимли толтургъансыз. Аперим! Уллу урунуу хорламыгъыз бла алгъышлайма.

– Сау болугъуз, Жабырайыл Жагъафарович, сау болугъуз.

– Мындан юч жыл алгъа артха кыалып тургъан колхоз социалист эришиуде районда экинчи жерни алгъанды. Иги, хайт деп, жигер урунсагъыз, сёзсюз, биринчи жерге да чыгъаллыкъсыз.

– Да, кьолубуздан келгенни аяп кыоймакъ, жолдаш Жулдузов.

– Энди бир заявление жазсанг эди.

– Неге? – деп, мюлк оноучу Жабырайыл Жагъафаровичге соруулу кыарады.

– Да, ол выговорунгу кетерир эдик!

– Жабырайыл Жагъафарович, мен а аны заявление жазыпмы алгъанма?

ЭКИ КЪАРТ

Эки къарт, орамда бир бирге тюбеп, ушакъ эте тургъанлай, биченден ауур жүкленнген машина, жолну букъусун кётюрюп, озду. Бир къарт экинчи къартха:

– Алан, ол биченде кыалдыла кёзлерим. Кыайсы насыплыгъа бара болур? – деп, кёз туурадан ташая баргъан машинаны ызындан кыарап, кючсюндю.

– Бичен кимге баргъаны бла мени хапарым жокъду. Алай машинада олтургъанла уа сени жашларынг ушайдыла да, – деди экинчи къарт.

НЕВИЗ ВАР ЭСЕ ДА, СЕНИДИ

Анасы жашчыгъына:

– Сен бир аман сабий болуп бараса, – дегенди. – Сиркиулюгюнг бла эрикдиресе. Сени жумушха ийме ансы, жаягъынга окъуна ур. Сен ары-бери барыргъа тебиресенг, Шауталаны Налдюзню жүрекжар Хамзатыча, олтура, тура, орамгъа чыгъа, юйге кыайта, мыт-мыт эте, булжуй, жүрегими таза ачыудан жараса.

– Мен Хамзатча жүрекжар эсем, ата да, сен да: «Жангызыбыз, алтыныбыз, кёз жарыгыбыз, онбешжыллыгыңда алтын суу ичирилген сагъат, жыйырмажыллыгыңда «Лада» машина аллыкъбыз. Небиз бар эсе да, сениди, хайт де», – деп, нек айтычусуз да сора, – дегенди анасына жашчыкъ.

КЪЫЗЛА АНЫ ЮЧЮН ЁЛЮП КЪАЛАДЫЛА

– Ол къыз бла селеше тургъан къарамыйыкъны кёремисе?
– Хау.
– Къызла аны ючюн ёлюп къаладыла. Энди кёремисе, ол къызны да аны бла къаймишленип, къубулуп сюелгенин. Ол тёрт къатын алып къойгъанды.
– Да, сора ол къызны да къойса уа, беш боллукъду.

ЁНКЮЧЮ ЭСИНЕ ТЮШЕР ДЕП УЯЛАМА

– Ол сыра иче тургъан сары кёлекли кишини кёремисе?
– Хы, кёреме.
– Мен анга туберге, кёрюнюрге да сүймеучюме.
– Нек?
– Уялтмайым деп.
– Аны аман ишинми кёргенсе?
– Угъай.
– Сора уа?
– Ол бир жол менден ыйыкъдан къайтарырма деп, жүз сом ёнкюч ахча алгъан эди. Андан бери юч-тёрт жыл да озду. Унутуп къоймагъан эсе, билмейме... Ол мени кёрсе, ёнкючю эсине тюшер деп, андан уялама.

ЭШИК КЕРЕК ЭДИ

Юйле ишлетиучю инженерге бир танышы:
– Алан, бир эшик керек эди. Аны къайдан табаргъа боллукъду? – деп сорады.
– И-и, маржа, къайда да биз ишлей тургъан юйден жукъ иш урларса.

ХУРМЕТСИЗ ЖАШ

– Къызы, туруп, жеринги бу сюелген къартха берсенг а? – деди, автобустагыладан бири.
– Маймул, кёзлеринги иги сыйпап къарай тур ансы, аланы ахыры да кёрмезча этип къоярма, – деп, жолоучугъа эрленча къайырылды хурметсиз жаш.

БЫЗЫНГЫНЫ КЪОЗУСУ

– Мени тракторуму мотору къарыусузду. Шыкыгъа, кьойчулагъа жем элталлыкъ тьуйюлма. Элни ичинде жумушла бла кюрешейим, – деди Хасан бригадирге.

– Ахшы жаш, керек болса, Бызынгыны къозусу тракторунгу, Шыкыгъа угъай, Дыхтаугъа да чыгъарыр.

ЭКЗАМЕНДЕ

Алим студентге:

– Билимден юлюшюнгю алыргъа сую эсенг, кесинги башынг бла ишле.

– Манга, – дегенди ол, – алыкъа билимин, башын да киши бермегенди.

БИР КЪОЙ БЕРИР ЭДИМ

– Алий, къурманлыкъ этдирирге да кьоймадынг. Бир кьой берир эдим. Малкъардан Нальчикге жетгинчи «Волганы» багажнигинде тунчукъдуруп къоярмыса ансы?

– Тейри, Мухтар, багажникге кьойну боюнун кесип салсанг да, аны Нальчикге жаны чыкыгъынчы жетдирирме.

ОМАКЪ КИЙИННГЕНСЕ

– Таужан, бюгюн суюгенинге къачарыкъ болурса, бек омакъ кийиннгенсе.

– Хоу, харип, эски жыйрыгъымы жуууп кийгеним сайын, къачып турсам а, санга кеп къоранч этерге тюшер эди.

СКЛАДНЫ ТАМАТАСЫ

– Мухтарны шахарда ахшы фатары, дачасы да барды. Бармакъларында – алтын жюзюкleri. Бууунунда – япон сагъаты. Юсюнде – фин костюму, боюнунда – француз галстугу, башында – Мексика къалпагъы, аякъларында – индий чурукълары, ызындан къарап туурса. «Волгасы» бла бир ыйыкъда Нарсанада, экинчи ыйыкъда Къара тенгиз жагъасында болуп, кюнлерин зауукълу ашырады.

– Ол уллу къуллукъда ишлей болур?

– Хау, атасы складны таматасыды.

АППА БЛА ЖАШЧЫКЪ

Исмайыл туудугъуна:

– Жашым, бузоугъа суу ичиргенмисе? – деп сорду.

- Угъай.
- Нек?
- Ол ийнекни сютюн ичип, суусабын къандырып тура эди.

КЪАТЫНЫНА ЖЫРЛАЙДЫ

Бир жол Мурат суйген тенги Юсюпге:

- Алан, ол мен махтагъан назмунга макъам жазыла турады деген эдинг. Андан бери талай жыл озду. Бу жыр нек жырланмайды? – деди.
- Жырланады да.
- Сора мен аны нек эшитмейме да?
- Композитор ол жырны жаланда юйюнде, къатынына жырлайды.

ТАНЫГЪАНЫНГ СЕНИДИ

Ревизор къойчугъа:

- Сени сюрюююнде элли къойла бардыла дейдиле. Ол кертимиди?
- Къойла ыстауатда турадыла, кир да къара, таныгъанынг сениди.

БАЗАРДА ЖЮРЮМЕГЕН БАГЪАНЫ БЕР

Бир жол Жанболат базаргъа малла сата баргъанды. Биреулен, анга келип:

- Алан, базар болсун! – дегенди.
- Сау бол!
- Не айтаса къойларынга?
- Базарда жюрюген багъаны.
- Базарда уа тюрлю-тюрлю багъала жюрюйдюле.
- Сен а базарда жюрюмеген багъаны бер да ал.

ЖУКЪЛАЯЛМАГЪАН ЗАМАНЫМДА

- Сен бу назму китапны жастыгъынгы тюбюне салып тургъанынга кёре, бек суйюп окъуй болурса?
- Хау, жукълаялмагъан заманымда китапны къолума алгъанымлай окъуна, жукъум келип къалады.

САНГА УШАГЪАНЫ ЮЧЮН

- Бу киногъа экинчи кере да бек суйюп къарарыкъ эдим.
- Аны аллай бир несин жаратханса?
- Студентни суйген къызыны ролюн ойнагъан артистканы.
- Ол асыры ариу къыз да туйюлдю.
- Мен ариуду демедим да?
- Сора уа аны нек суйдююнг?
- Санга ушагъаны ючюн.

СЕНИ ЭРИНГИ ТАНЫМАЙМАМЫ ДА?

– Тюенене кече кинода эринги онг жанынга салып, кьучакълап, кьубултуп олтура эдинг.

– Сен жангылгъан этесе, тюенене кече мен юйден бир жары чыкмагъанма.

– Эшитмейсе бу къатынны айтханын. Да мен сени эринги танымаймамы да?

ЮЙГЕ КЕЧ КЕЛСЕНГ

– Сен юйге кеч келсенг, къатынынг тырман этиучюмюдю?

– Ол юйге не заманда келгеними билмеучюдю.

СЫЙ

– Нажабат экинчи келинине уа бюсюреймиди?

– Юсюне ёлюп окъуна къалады.

– Сора уллу сый салгъанды, баям.

– Сый энди салынырыкъды.

ТЮКЕНЧИ ТАНЫШЫНГ ЭСЕ...

– Бу импорт галстукну къайдан алгъанса?

– Тюкенден.

– Мен барсам табарыкъмамы?

– Тюкенчи танышынг эсе, хау.

КЪЫЗНЫ КЕЗЛЕРИ

– Не ариу кёзлеринг бардыла?

– Ту-у машалла де. Мен аланы бояйма деп, эки сагъат кюрешгенме.

БОШ КЪУУАНАСА

Эри къатынына:

– Къайтмаз эдинг да, – деп кюлдю.

– Бош кьууанаса, хапчукларымы алыргъа келгенме.

КЪЫСХА АЙТ

Керим, Исмайылгъа тюбеп:

– Жангы жыл бла алгъышлайма. Сенден иги адам, сенден чомарт адам мен кёрмегенме. Бир тилегими да артха салмагъанса.

– Къысха айт, къысха, – дегенди Исмайыл.

- Бир сом керек эди.
- Сомум жокъду, юч сомум барды.
- Да сора юч сомунгу бер, – дегенди Керим.

ЖАШЧЫКЪ СЕНИ ТАС ЭТЕР

Эри кьатынына:

– Шёндю кьышды, сууукъду, жылы кийинирге керекди. Сен аурургъа ёч болуучуса. Кьююнунгда кьагъанагъынгы унутма, – дегенди, жүрек халаллыгъын тышына тёге.

– Билеме, сен жашчыгъынг ючюн кьайгъыргъанынгы.

– Жашчыкъ сени тас этер деп жарсыйма ансы, анга уа жангы ана табылыр.

БОШ ЖАН АУРУТАСА

– Жаным ауруйду, бу адамны кёрсем, – дегенди биреу тенгине, орамны озуп баргъан бир субай жашны кёргюзте.

– Да, анга уа бош жан аурутаса. Ол дунияда кесинден билимли, кесинден акъыллы адам жокъ сунады.

– Мен аны ючюн жан аурутама анга.

ЭГЕЧДЕН ТУУГЪАН

– Хамит, тюнене сени председатель тапханмы эди? – деп сорду Мурат.

– Хау, шёндю правленден келеме, – деди Хамит.

– Эгечден туугъан биягъы сени жангы жылда бир жангы кьулулукъ-гъа салыргъа умут эте болур дейме?

– Хау, тюз ангылагъанса. Сени орунунга фермагъа тамата этедиле.

ОЛ ДУНИЯДА

Жолда Хажы-Дауут, Мазаннга тюбеп:

– Кьайрыса? – деп соргъанды.

– Ишге.

– Бюгюн Жангы жыл болгъанын билмеймисе?

– Да, мен а билеме, алай иш билмейди ансы. Колхозда ишле, юйде ишле, манга солургъа бир бош кюн табылмай кьалды. Ол дунияда да былай ишлеп турлукъ эсем, менден кьаллыгъы жокъду.

БАЛ ТАТЫУНУ ЧЫГЪАРАДЫЛА

– Махайланы тойда Зейтун бир дауур этип кетди, бир дауур этип. Арталлыда кишиге сёз бермей, хар сёлешгенни аузуна чабып. Ол эсирсе уа, ариу чий тели болуп кьала кёреме, харип.

– Да, Зейтун аракъыны кьойгъанды дей эдиле да?

-
- Хау, ичмейди.
 - Да сора бу Гара сууданмы кеф болады да?
 - Э-э-э, шуёхум, билемисе, ол аракъы ичмегенликге чагъырны, зем-зем суучукъча, бал татыуун чыгъарады, оллахий.

СЁЛЕШЕ БИЛЕДИ

Устаз кыызчыкыгъа:

- Сени къатынгда сюелип тургъан омакъ жашчыкъ да окъургъамы келгенди?
- Билмейме, мен аны танымайма, алай ол сёлеше биледи. Кесине соругъуз, – деп жууаплады кыызчыкъ.

КЪАЙГЪЫ ЭТМЕ

Кыыз суйген жашына:

- Жаным, бизни къайыгъыбыз суймеклик тенгизни къайсы жагъ-асына элтирик болур?
- Жаным, аны ючюн къайгъы этме, жарсыма.
- Нек?
- Да, экисинден бирине уа элтир, элтир...

ТИШЛЕРИНЕ КЪАРА

Тау элге Нальчик шахардан баргъан къонакъ къонакъбайына:

- Алан, бу залим ташха ненча жыл бола болур? – деп соргъанды.
- Эринмей эсенг, ауузун ач да тишлерине къара, – деди бызынгылы.

АЛЛАХ КЪОЛУНДАН АЛМАСЫН

Атасы бла жашы Чегетге чалгъы чалыргъа барадыла. Къарасала, чалгъыладан бири жокъ.

Жашы атасына:

- Сени чалгъынгы дуру тюбюнден ким эсе да урлап кетгенди, – дегенди.
- Жарсыма, жашым, жарсыма.
- Жарсымай а! Бир иги чалгъы эди, айхай, кеси уа.
- Энди андан хатадан къалайыкъ. Чалалгъан этсек, бизге ол бир чалгъы да жетерикди. Ол чалгъыны урлагъанны уа Аллах къолундан алмасын.

КЪЫЗЛАНЫ УШАКЪЛАРЫ

Бир кыыз экинчи кыызгъа:

- Эшитемисе, Зубайда, сен Ариужанны жырлагъанын жаратамыса?

- Жаратмай а, аллай фахмулу жырчыны. Мен аны алай ариу жыр-лагъанына сукъланган окъуна этеме.
- Билемисе, бизни къоншубуз Керим аны къалай бек сюеди.
- Да энди уа суйсе суйсюн, суйсе къойсун.
- Нек?
- Кеч болгъанды.
- Ол айтханынг? Ариужан эргеми барады?
- Угъай.
- Сора уа?
- Керим бюгече Кулинаны къачыргъанды.

ТЁБЕН ЖАШХА БИР СЁЗ ЖЕТДИРЕЙИМ

Райисполкомда Мазаннга:

- Сен кёп жылланы тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлегенсе. Къыйынынг уллуду. Билебиз аны. Сау бол дейбиз. Энди солургъа да керексе, заман жетгенди. Сагъыш эт да, кесинги пенсиягъа хазырла, – дедиле.
- Угъай демейме. Алай, тёбен, ол Нальчикде ишлеген жашха бир сёз жетдирейим.

ЭКИНИ ЮЧГЕ КЪОШСА

Устаз къыз жашчыкъгъа:

- Хадис, ма кёрдюнгю заманны жетип къалгъанын. Чётдан дерс-леге хазырланмай келип турдунг да, журналда экинг бла ючюнг барды. Биринчи четверть бошалды, санга не салыргъа билмей турама.
- Къалай билмейсе, беш сал!
- Да, журналда болмагъан бешни уа къайдан алып салайым?
- Тохта, Зайнаф Мажидовна, сен экини ючге къошсанг, беш болгъанын билмеймисе да? – деди жашчыкъ.

ИЧГИЧИ

Ныгъышдагъыладан бири ичгичи кишиге:

- Алан, сен жашауунгда ичген аракъынг, чагъырынг да битеу бирге жыйылсала, къаллай бир болур эдиле дейсе? – деп соргъанды.
- Аз-кёп болгъанларын сен кесинг терге, Жарахмат, алай ол мен ичген аракъы бла чагъыр сизни орам бла энишге саркъсала, сени алып окъуна кетер эдиле.

ТЫНГЫЛАП ХОРЛАЙМА

- Хамзат, сени не къадар тёзюмлюгюнг, сабырлыгъынг да барды. Оллох-оллох, бек сейир этдим.
- Аллай бир не затха сейир этдинг?

– Ой юйюнге, юй бийченг, ичип келгенсе деп, атангы-анангы да тойдуруп, санга дуня бла бир кьаргыш этгенде, аузунгдан бир деп бир сёз чыгьармадынг да, таланнган.

– Да, Алай, тиширыугьа тенг болуп даулашып турсанг а... Билемисе, мен юй бийчеми жаланда тынгылап хорлайма.

АЛАЙ ТЮЙЮЛМЮДЮ?

– Алан, дуняда кьаллай сейир адамла бардыла.

– Нечик, ала?

– Мындан алда Нальчикде Кязим Мечиевни туугьан кюнюне аталып бардырылгьан кьууанчлы жыйылыуда сен да болгьанса да?

– Хау, не эди?

– Унутханмыса?

– Не затны?

– Анда кьонакьладан бири – жаш жазыучу – халкь поэти Кязимни жашауундан, чыгьармачылыгьындан да шарт юлгюле келтирип, бир кьадар сёлешген эди.

– Ол аллай закий шайырыбызны юсюнден сёз айтыргьа кьалай базыннандымы дейсе?

– Угьай, Кязимге жүрек сүймеклигин, жүрек халаллыгьын билдиргени ючюн, бек сау болсун. Алайчыгьын а сен да бек тюз эслегенсе. Алай, шуёхум, иш а анда туююдю ансы...

– Сора уа недеди да?

– Акьылман поэтни назмуларына тынгылап, аны бла ушакь этип, кьабыргьа кьоншу болуп, алай жашагьанча сёлешгенди. Кьонакь алайда уа бираз семиртип ийгенди. Сагьыш этчи, алай туююлмюдю?!

ТЁШЮГЮЗ А КЪАЙДАДЫ?

Таулу жаш жашауунда Бызынгьыгьа биринчи кере бара, жолда тегерегине сейир этип кьарайды да, тауладан, кьаяладан, тёшледен, дуппурладан, ташладан башха жукь кёрмейди. Сейир этеди. Машина таргьа жетеди. Кьаяла уа бир бирлерине асыры жууукь тургьандан бир кьанганы башлары бла узунлугьуна ийсенг, жабып кьоярыкьды дерчады. Андан сора – жагьа жол, агьач башы. Кёз тутхан жерде Усхурдан башха эл кёрюнмейди.

Жаш бла баргьанладан бири, жамычы этеги чакьлы бир тюз жерчикни кёргюзте:

– Азамат, ма, Холам ёзенине жетдик, – дегенни айтды.

Ол, кьол аяз кибик аз жерчикден кёзлерин айыра, ушакь этген нёгерине бурулуп:

– Ёзенигиз бу есе, сора тёшюгюз а кьайдады да, – деп кюлдю.

САНГА КЪОРКЪУУ ЖОКЪДУ

Бир эллиле, эки киши тау жолда автобус бла бара, бири бири бла сёлешедиле:

– Алан, Бийберт, соргъанны айыбы жокъду, къайры ахшы жолгъаса? – деди колхозну къойчу къошуну таматасы Сахай.

– Ауругъанма да, бир зат болуп къалыр деп къоркъгъандан, Нальчикге, больницагъа жатаргъа бара турама.

– Къашхатауда уа жер жокъмуду да?

– Андан хапарым азды, алай мен шахарда устаракъ, игирек да билген докторлагъа бакъдырыргъа сюеме. Нек дегенде, ауруу бла ойнаргъа жарамайды. Ол аман затды. Айтчы, ёлюрге ким сюеди?!

– Сен къалай бек къоркъаса жанынга.

– Аурусанг, тейри, суюмей къоркъурса.

– Эшитемисе, шуёхум, буруннгулунаны иги адам алгъа ёледи дегенлери керти эсе, сора санга алыкъа къоркъуу жокъду.

ТЕЛИ УА ТЮЙЮЛДЮ

Алий бла Жамал тенг жашладыла. Ала бири бири бла университетде окъугъанларында танышхандыла. Жашла бюгюнлюкде Алий тау элде, Жамал а Нальчикде устазла болуп ишлеп турадыла.

Бир жол Алий жумуш бла шахаргъа барады. Ол тенгине тюбеп, аны ишинден, юй жашауундан да хапар сорады.

– Хар зат да иги эди, жаланда бийче бла келишалмайбыз ансы, – дейди Жамал. – Къуруда бир бирге гыр-мыр болгъанлай, тырман этгенлей жашайбыз.

– Да не юлешесиз?

– Антсызды билген. Мен анга не къадар ариу сёз айтама, юйрете ме. Алай болгъанлыкъгъа, бир къулагъына кирип, башха къулагъы бла чыгып тургъан болмаса, аны башында жукъ къалмайды.

– Да, ол тынч, сабыр акъыллы къыз кёрюнюучю эди да.

– Хау, тели уа туююдю.

Быйыл уллу орус поэт М. Ю. Лермонтов ёлгенли 180 жыл толганды. Аны бла кёп малкзар, кзарачай поэтле кеслерини кзадарларын байлагзандыла. 1941 жыл Нальчикде «Стихле бла поэмала» деген аты бла Лермонтовну талай назмусу бла поэмалары чыкзгзандыла. Ол китапдан бир кзауум кёчюрмеле бла окзуучуланы шагзырей этерге сюебиз. Бусагзатдагзы тёлюле да аны чыгзармачылыгзы бла кеслерини илхамларын байлагзандыла. Аланы кёчюргенлерин да беребиз. Кзачан кзалай ангылагзандыла поэтни кёчюргенле. Аланы юслеринден а окзуучу кеси ойлар деп сагзыш этебиз.

М. Ю. Лермонтовну музейинде «Стихле бла поэмала» китапчыкз сакзланады. Хапарлагза кёре, ол китапчыкз Совет Союзну жигити Урмайланы Мухажирни аскерчи артмагзында табылгзанды. Бир сёз бла айтханда, аны бла бирге урушну кзыдырып кзайтханды.

КЪАЧХЫНЧЫ

Тау таурух

Харун журдан эсе да къачып,
Къоян къушдан къачхандан хыны келед;
Къазауат тюзден келед къоркъуу басып,
Ол тюзледе черкес къаны тёгюлгенд;
Аны атасы, туугъан къарындашлары
Намыс, эркинлик ючюн анда ёлдюле;
Жауну аягзы тюбюнде башлары
Къумгъа къатышып жаталла ол тюзде.
Къанлары саркъып, къан алгъа тилейди,
Харун борчун, уятын унутханды;
Уруш тюзюнде къумда тас этгенди
Ушкогун, бичагзын – сора къачханды! –

Батханды кюн; булгъанышып туманла
Мутхуз талаланы жабалла
Кенг ахсылдым жууургъанлары бла;
Кюн чыгзышдан сууукъ уруп башлагзанды,
Аулакъланы, сыртланы башындан а
Алтын бетли ай сабыр къарагзанды!..

Суусап кысып, арып-талып,
Бетинден кыанын-терин сюрте,
Кыаяны арасында орналып,
Элин таныйд, тау ай болушлукъ эте.
Тегерекде шошлукъ сабырлыкъ уюп,
Келгенди ол киши эслемегенлей...
Кеси жангыз кыанлы урушдан кыутулуп,
Юйге келгенд окъ тиймей, ёлмегенлей.

Ол шагъырей юйюне ашыгъады,
Ийеси юйдед, жарыгъы чыгъады;
Кыолундан келген кыадарда,
Шош атлап киреди Харун босагъадан;
Алгын Селимге тенгим деп тургъанды,
Селим келгенни танымады;
Ол жангызлайын тапчанда жатып.
Онгуз болуп, ёле турады...
«– Мёлеклеге буйрукъ болгъанд Аллахдан
Сени кыутхарыргъа ажалдан, палахдан!»
– «Не хапар?» – деп сорду Харуннга Селим,
Кыарыусуз болгъан кёзлерин кётюрюп,
Аны кёзлерини кыарауларында
Адам умут этерча хал кёрюнюп!..
Сора ёрге сабыр кётюрюлдю ол,
Житит урушчу ёлюр сагъатында
Кыаны кыызды, отла жанды кыанында.
«Эки кюн урушханбыз тамакыда;
Атам, кыарындашларым да ёлгендиле;
Мараучула кыуугъан жаныуар кибик,
Мен жангыз кесим букыгъанма аулакыда,
Шинжилеге эм ташлагы тюйгенден
Аякларымы бояп кыызыл кыанга,
Келгенме мен адам билмез жолланы,
Огъурсуз жаныуар ызланы;
Черкесле бителле – тегерек жауду...
Ал, эски тенгим, сен мени кыонакыгы;
Ахшылыгынгы унутмам ёлгюнчю,
Ант этеме уллу Аллах бла!..»
Ёле тургъан Селим анга жууапха:
«Тас бол, кёрюп болмайма сени.
Юйюм бла хурметим жокыду мени
Адамлыгы болмагъаннга, кыоркыакыгы!
Айыпдан, бушуулукыдан кёлю толуп,

Жууап эталмай, кётюрюп тырманны.
Харун сабыр таушсуз болуп,
Ташлады ол хурметсиз босагъаны.
Бир башха юй къаты бла озуп бара,
Тохтады ол аны къатында.
Озгъан кюнлери тюшдю эсине,
Къызыу эринле уппа этген кибик
Озгъан кюнлерин эсгериу.
Тийди ол Харунну сууукъ бетине.
Татлы жарыкъ кёрюндю жюрегине;
Кёзюне кёрюндю аны аллында
Тау кечени къарангысында,
Жарыкъ кёзле къубулдула, жандыла.
«Ол къыз мени суююп тура кёреме,
Аны дунияда кёз жарыгъы менме»
Деп, ол юйге кирирге ниетледи...
Сора эрттеден къалгъан жырны эшитеди...
Ол жыр Харунну айча акъсыл этеди.
«Ай да кёкде
Сабыр жюзеди,
Жаш урушчу уа
Урушха тебирейди.
Жигер жаш ушкогун жерлейди,
Анга айтады къызы суюгени:
Суюгеним, жаным-ёлюмден кърккъма,
Сен намаз къылырса къыбылагъа,
Ийнанып бол сен файгъамбаргъа,
Сакъ бол сен, жанчыгъым, намысынга.
Кесиникилени ким ташласа да,
Душманнга бичакъ ким урмаса да,
Ол бирда ишексиз намыссыз ёлюр,
Жараларын жауунла жуумазла,
Сюеклерин жаныуарла басдырмазла.
Ариу ай кёкде
Сабыр жюзеди.
Жаш урушчу уа
Урушха тебирейди».
Башын булгъай женгил жюрюшде
Харун дагъыда жолуна барады.
Аны уллу жилимугъу бир-бирде
Ёшюнюне аур-аур тамады...
Боран бир жанына сюрюшдюрюп,
Аны аллында туугъан юйю турады.

Харун жарып, жангы кюч кирип,
Барып терезени кыстау урады.
Харун ючюн анда жылы тилекле
Кёкге бара болур эдиле;
Анасы жашын урушладан сакълайды,
Алай жангызлай, кесин сакъламайды.
«Анам, ач! Мен жарлы къачхынчыма.
Харунма мен, сени кичи жашынгма;
Орус окъладан хатасыз къутулуп
Келгенме санга!» – Кесингми? – «Кесим!..»
– Атанг, къарындашларынг къайдалла?

«Ёлгендиле!

Файхамбар алагъа ёлюм бергенди,
Мёлекле да жанларынг элтгендиле».
– Къанларынг алгъанмыса? – «Алмагъанма...
Окъ учханлай къачханма мен таулагъа,
Бичагъымы душман тюзде къойгъанма.
Багъалы анам, сени жапсарыргъа,
Кёз жашынгы сюртюрге келдим санга...»
– Жаншама, жаншама! Сен налат гяуур.
Намысынг бла ёлалмагъанса, осал.
Кесинг жаша, менден кенг бол да.
Айыбынг бла, эркинликден къачхынчы,
Мутхузламам къарт жылларымы,
Къулса, къоркъакъса – жаш туююлсе манга!..
Сора, чамланыуну тауушу тохтап.
Тёгерекни шошлукъ бийледи.
Ынчагъан эмда тилеген таушла
Кёп турдула терезени тубюнде;
Эм артында жютю къамасы
Насыпсызны айыбынг тыйды...
Эрттенликде кёрдю анасы...
Кёзлерин артха сууукъ бурду,
Харам этилгенни ёлюгюн
Къабырлагъа киши элтмеди,
Терен жарасындан къанын а
Юй парийи гъырылдай жалай эди;
Аны сууукъ ёлюгюню юсюнде
Сабийчикле, туююше, ойнадыла,
Къачхынчыны ёлюмю эм айыбы
Халкъны хапарында къалдыла. –
Файгъамбарны кёз туурасындан
Къоркъуп, узакъгъа кетди жаны;

Ауанасы востокну тауларында
Кече къарангыда энтта айланады,
Эрттенликде терезени къагъыб
Энтта юйге кирге тилейди.
Сора Къурандан зикирни эшитгенлей,
Алгъын бичакъдан къачханча,
Биягъы къачады туман тюбюне.

Къулийланы Къайсын кёчюргенди.

ИЗМАИЛ БЕЙ

Восток повесть

Жангырыу хал келип, къонуп энтта да
Тирилтди мени жашаусуз жанымы,
Эмда бурады ол жыр жырлаулагъа
Мудахлыкъны, суюном оюлууларымы.
Бу халда тыш ёзенлени ичинде,
Эс буруучу тенглерин билмеулукде,
Тамаша жолоучу, жаннет чыпчыгъы,
Жым-жым жылтырай кёксюл къанатчыгъы
Олтурад къургъакъ терекни юсюнде.
Кюйсюз желле улусунла, юрсюгле...
Ол жырлайды хич бир затны юсюнден,
Ол жырлайд жалан женубну кюнюнден! –

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Черкес къыз, – Франкистанны
бек тауушлукъ къанатлысы жерде
алай жашагъанды.

Байрон «Гяуур»

I
Чал Кавказ, санга салам береме!
Тауларынга кер жолоучу туююлме:
Ала мени гитчеликде жюрютдюле
Эм тюзлени кёклерине юйретдиле.
Эм андан бери кёп сагъыш салдыла,
Къуру женуп кёгю эм тау чынгылла.
Ариусан кюйсюз жери эркинликни,
Эм сиз, ёмюр тахталары къудуретни,

Тютюнча кёгере, узакъдан булутла
Ингирни аллында сизге учханда,
Деменгили кёзбауланы башындача,
Сизни юсюгюзде чырмашышханда,
Ауаналача шыбырдашышханда,
Къанатлары къалтырай, – эмда ай
Айланад кёк дангыллада жангызлай.

II

Мен къалай суйюучем, машал Кавказым,
Сени жашларынгы уруш къылыкъларын,
Сени кёклеринги ачыкъ чууагъын
Эм сени дауурлу боранларынгы
Ашыгъышлы, тамаша улууларын,
Къая дорбунла эмда чынгыл жухла
Кечеги сакълаурча тауушлауда;
Эм терк халда кюн къарар, эм суу
шорха да
Алтынланыр, эм ёзен ханчыкъ да,
Дух ийисли башчыгъын ёрге тута,
Жылтырар кёкню, жаннетни хансыча...
Ингир сагъатда жауун булутланы
Марладым мен къабукъ устуккуларын;
Темир бетли, жаннган къыйырлары бла,
Алкын жаныйла эм къая башында
Нарт кюнлени сейири, кёзбау къала,
Минутха ёседи; алай бютюн терк
Жел ургъанлай чачар аны бекден-бек!
Былай бузад бугъоу-шынжыр тауушу
Бугъоулада термилген къарыусузну.
Кече жаза чеге, тюш кёрюлерин,
Ол кёргенде туугъан журт ёзенлерин...
Бу кезиуде къар тауладан да акъла
Гъарбха барадыла башха булутла
Эм кюн ашырып тизгин тохташалла,
Бир бирин малтап, жарыкъ къарашалла.
Алай бир жарыкъ, майлы эм тынчлыкъда,
Ёмюрде жашап, суйюлюп турлукъча!..

III

Кийикдиле ол тарланы халкълары,
Эркинликди быланы Аллахлары,
Эм урушду аланы законлары;
Алай ёселле жашырын тонаулада,
Кемсиз ишледе, озгъур дауурлада.

Анда бешик жырларында анала
 Орус! – деп, сабийлерин кьоркьуталла.
 Анда жау ёлтюрюу терслик тьююлдю;
 Хошлукъ тюзд, дерт кьайтарыу бютюн
 тюздю;
 Анда игликге – иглик, эм кьан – кьаннга,
 Суюмекликча чексизд кёрюп болмау да.

IV

Аланы нарт таурухлары кьарангыд.
 Кьазбекде туугъан кьарт, жарлы чеченли
 Мени ашыргъанда тау ауушладан,
 Бир таурух айтды эски заманладан.
 Озгъан ёмюрню адамларын махтай эд,
 Мени Росламбекни ташына элтгенд,
 Салынып айланч-кьыланч жол башында,
 Хауада тёнгерей баргъанлайына,
 Аллах тутуп ычхындырмай тургъанча,
 Кырдык битип тураед юсюне да.
 Эм ол таш тюшер деп кьоркьмагъанлайын,
 Салкьында кюнсюзден сакъланганлайын
 Бузлу кече араны кьызларыны
 Дугъум кёзлеринден эсе сукъланчлы
 Кюн жылыугъа буруларакъ башчыгъы
 Ёсед эсге тюшюрюню хансчыгъы! –
 Жюзжыллыкъ мингжанлы кьая кьатында
 Бир жол чечен олтургъанед аллымда.
 Кьартны башы чал кьаяча чалланып,
 Башын энишге тутханед сагъышланып.
 Ким билсин, ол журтун эсге тюшюрюп,
 Тургъа болур тилеклерге кюрешип!
 Эм, мен тыш жерли жолоучу кьоркьаем
 Аны эм тауланы тынгылауларын
 Бузаргъа, эм бу халымда тураем,
 Билалмай бир бирден башхалыкъларын!

V

Кьалдырмайын аны ол кюн айтханын,
 Бирде мудах, бирде жарыкъ хапарын
 Эсиме тюшдю северге элтирге;
 Тергесинле аны бизде сейирге,
 Мен а суюдум эшитгенимча берирге!
 Мен суюмейме, халкъла билмегенлейин,
 Ол, жашырынча, биргеме ёллюгюн.
 Ахырына дери тынгыламасынла,

Мен а ахырына дери айтырма!
Жюреги батыр эм ёхтем ким тууса,
Тилемейди ол кесине махтаула;
Сюйюу эм жыр – ма жырчыны жашауу;
Аласыз ол жарлыд, бошду, бушуудад,
Кёкле булутсуз, жарыкъсыз къалгъанчад!..

Этезланы Омар кёчюргенди.

МЦЫРИ¹

1
Арагваны эм Кураны
Бюркюп энишген суулары,
Эгечлеча къучакълашып,
Эннген жерде дауурлашып,
Бир бёлек жыл мындан алда
Болгъан эди бир килиса.
Таудан къарап бюгюнде да,
Жолоучу кёреди анда
Бузулгъан юй чигинжилени,
Къала, килиса бийиклени;
Алай чыкъмайд андан энди
Кадил тютюнню ийиси,
Бизни ючюн намазчыланы
Эшитилмейд кечги жырлары.
Энди жалан кеси, чал къарт,
Оюулгъан килисаны сакълайд.
Аны халкъ, ёлюм унутханд,
Къабырладан букъуну сыйпайд.
Къабыр жазыула айталла:
Эртте, озгъан заманланы
Къалай эди махтаулары;
Эм аны сылхырлап тажы.
Ма бу патчах, бу жыллада
Халкъын бергенд Россиягъа.
Аллах берди алф къадарны
Грузиягъа! – ол жашнады
Андан бери ырахат халда,
Бахчасыны салкъынында,
Душманладан къоркъмаулукъда,
Хош сюнгулени артында.

Этезланы Омар кёчюргенди.

¹ *Мцыри* – гюржю тилде «кбуллукуь этмеучю хажи» неда «жумушчу» деген магъанада айтылады.

МЦЫРИ

*Умут – тау башда,
Ажал – инбашда.*

Нарт сёз

I
Алгъаракъда, мындан алда,
Арагва бла Кура анда,
Эки эгеч кибик, бирге
Эркелене саркъгъан жерде
Тура эди бир килиса.
Туура кёрюрге, къарасанг,
Чигинжиле къымыжасын,
Габу басхан мурдор ташын.
Чыкъмаз, алгъынча, жангыдан –
Гырмык тютюн ожагъындан,
Бизни ючюн андан чыкъмаз
Байрам кече зикир ауаз.
Жангыз къалгъанды акъсакъал:
Жансыз хуналаны сакълай,
Къабырладан сыйпай букъу.
Къадар, ажал андан букъду.
Оба гыйылада – жазыу:
Озгъан ётгюрлюкню къызыу
Алгъышлады... – бир патчах,
Арисейге кере къучакъ,
Анга болады жалынчакъ.

* * *

Эркеленнген Гюржюстаннга
Энедиле чууакъ тангла.
Кёгет терек сериуюнде,
Къанлы душман серлигинден
Къоруй шуёх сюнгулери.

Геккиланы Магомет кёчюргенди.

ПАРУС

Жангыз парус агъарады
Кёк тенгизни туманында...
Узакъ жерде ол не излейди?
Не къойгъанды туугъан журтда?

Толкъун ойнайд, жел сызгырад,
Мачта бюгюлед эм жырылдайд...
Болсада! – ол насып излемейд
Эм насыпдан да къачмайд!

Аны тубюнде – кёксюл шорха,
Юсюнде – кюнню алтын таягъы.
Ол къайгъылы уа боран тилейди,
Боранда тынчлыкъ болгъанча!

Уллубашланы Исмайыл кёчюргенди.

* * *

Жиляма, сен, балам, ой, анга:
Ол – хакъ туююл сенде бушуугъа,
Сени жапсаргъанды ол, ойнап, –
Сюйдю эсе – кеси булжургъа!

Азмыдыла сакъал къыргъанла –
Бу бизни Гюржюде жюрюген?
Алада мыйыкъ да – къараракъ,
Кёзлери да – андан жютюрек!..

Бизге келтиргенди къадары –
Узакъдан, бир киши жеринден...
Ол сенсиз махтаугъа къарады,
Кюседи да уруш желлерин.

Ол санга чий алтын да берди,
Берди сёз да – сени атмазгъа.
Жылыгуну багъалай да билди...
Кёз жашны багъасын айталмаз.

МЁЛЕК

Кече кёкде, жырлап, мёлек учханда,
Жыры кечеги шошлукъгъа ушады.
Ай, булут, жулдуз да, бирге жыйылып,
Тынгылай турдула мёлек жырына.

Жырлай эди ол – сытыла, эзиле,
Жаннет ахлу хур къызланы юсюнден.
Аллахха махтау салады жырында,
Юлюш этген киби жарлы жанындан.

ШУЁХЛАРЫМА

Мен туугъанма чөрчекли жанлай,
Сюеме шуёхла бла болургъа.
Бирде уа шеша артында ойнай,
Заманны женгил ашырыргъа.

Менде жокъду махтаугъа ауушуу,
Жюрек соймекликни къыздырад.
Жырни къалтырагъан, къонгуроу тауушу
Къанымы иш да зызылдатад.

Алай кёп кере ойнай туруп,
Духум титиреп, шошлукъ атад.
Дауурлу ичиу баргъанны унутуп,
Сагъыш а жюрегимде жатад.

ЖУЛДУЗ

Жарычы, жарычы, ой узакъ жулдуз,
Санга кече тюберча хар заманда
Къарыусуз таягъынг къарангы бла кюрешед;
Ауругъан жаныма умутда тюшюред.
Ол санга деп бек-бек бийикге учад;
Эм бу ёшюннге эркинд, ол тынчаяд...
Мен отдан толгъан къарамны кёргенме
(Ол манга эртте жабылгъанын билгенме),
Алай, сангача, энтта анга учама,
Болмаз эсе да, кёрюрге сукъланама...

Гыттыулары Максим кёчюргенди.

ПОЭТНИ ЁЛЮЮНЕ

Жоюлду поэт! – адетни жесири –
Кёкюрегинде огъу бла, дерти къанмай,
Ётгюр башы энишге силкинип,
Сойланды, тилчиликке жукъ эталмай!
Кётюралмад жюреги поэтни
Керексиз кюлкюлюкню айыбын.
Къажау къопду ол муратына светни
Жангыз кеси, алгъынча... да ёлдю!

Ёлдю!.. Неге керекди энди сарнау,
 Бош, керексиз эжиулю махтау,
 Къоркъакъ, баш сакълаулу жаншау? –
 Жетип болду къадарны приговору!
 Сиз туюлмегиз алгъы бурун ачы сюрген
 Аны эркин, ётгюр фахмусун,
 Кюлкюлюкге тоймай юфгюрген
 Ёртенни ёчюле башлагъан отун?
 Хайда! Къууаныгъыз... – термилтиуню
 Арт бууун кётюралмад ол:
 Жанган чыракъча, сейир гений ёчюлдю,
 Къуруду атын айтдыргъан веннок.

Аны ёлтюрген тартынмайын
 Шаннга салды... мадар жокъду къутхарыргъа:
 Къуру жүрек ура эди тохтамайын,
 Къолундагъы тапанчасы унамады къалтыраргъа.
 Насып бла чынла жыяргъа тоймай,
 Келип тюшген эд, болуп бири кёпден;
 Зардан кюле, кёрюп болалмад
 Адебин эм тилин киши жерни;
 Айтылгъан атыбызны жукъгъа тергеялмад;
 Къанлы минутда уругъа деп не затха
 Къол кётюргенини магъанасын билалмад!..

Кеси жырында сейир кюч бла жырлатхан,
 Сангырау зарлыкъны улутхасы болгъан
 Кесича, хатерсиз къолдан жоюлгъан,
 Бизде таша болса да, бек суююмлю жырчыныча,
 Ёлтюрдюле муну да – къабыр алды санын.

Къызыгу суююмлюге эм эркин жүреклиге
 Бек тарлыкъ эм зарлыкъ этген бу жашаугъа
 Нек къошулду кетип бизни шуёхлукъдан
 Ол адам къанындан тоймагъанлагъа
 ашаугъа?

Ол, адамданы иги билген гитчеликден,
 Нек берди къолун ассы тилчилеге,
 Нек ийнанды ол алдау сёзлю ётюрюкчюлеге?

Алгъыннгы веногун алып ала, аны
 Алдау веннок кийдирдиле башына:
 Алай а таш ийнелери аны хыны
 Чанчыла эдиле мангылайына, къашына;

Хыликкячы буттукъланы эки бетли
шыбыртлары бла
Ёлюр отда кюйюп эдиле аны ахыр минутлары,
Ёлдю ол файдасыз дерт къайтарыугъа
термилиу бла,
Бизге таша, ачыулу, алданган ышанулары бла.
Сейир жырланы тауушлары тохтадыла,
Эшитилмезле къайтарылып ала энди.
Тарды эм мутхузду жырчыны уясы,
Аузуна кирит салынып битгенди.

Сиз а, белгили аманлыкъ бла атлары айтылгъан
Аталаны махтангыч туудукълары,
Жалынчакълы табанла бла жыгъылгъанланы
жыкъгъан
Насып накъырдаасы хыликкя этгенлени
тукъумлары!
Сиз, къызгъанч жыйын болуп, патчахны
аллында тургъанла,
Эркинликни, Генийни эм Махтаулукуъну
бууучу къол!
Сиз, законну тюбюне бугъуп кюрешгенле,
Сизни аллыгъызда сюд, тюзлюк – бары да
къымсыз бол!..

Барды, барды тюз сюд, къахмеликни
шуёхлары!
Барды кючлю сюд; ал сакълайд;
Анга жетмез алтынны зынгырдауу.
Муратланы ишлерин ол алгъа ангылайд,
Ол заманда бош чабарсыз сиз ачы сёзге.
Ол сизге болушмаз экинчиде,
Сиз да жууалмазсыз саулай къара къаныгъыз бла
Поэтни халал къанын юсюгюзден!

Алийланы Умар кёчюргенди.

ТУТМАКЪ

Ачыгъыз манга тутмакъны,
Беригиз кюн жарыкъны,
Къара кёзлю къызчыкъны,
Къара жалкъалы атны!

Мен ариу жаш кызычыккыны
Татлы уппа этерме.
Сора атха минерме да,
Желча учуп кетерме.

Бийикди тутмаккы терезе,
Ауур эшик кирит блад;
Къара кёзлю узаккъад,
Жасанган тереминде;
Ахшы ат жашил ёзенде
Къуйругъун желге бошлапды.
Жангызлай жүгенсиз эркин
Жарыккы чабады, ойнайды...

Кесимме мен – жангызлай:
Къабыргъала жаланлай.
От жарыгкы мутхузлай
Ёлген отну халынлай;
Тышында уа къарауулну
Шош жүрюген атламлары
Эшитилелле тенг тауушлу,
Кечеде тынчыккы халлы.

ТАМАРА

Дарьялны терен къолларында,
Терек къозгъалгъан тарлада
Сюелген эди эски къала
Къара къаяны башында.

Ол бийик къаланы
Ичинде жашай эд патчах Тамара,
Ол тауушлуккы эди мёлекча,
Кюйсюз, огъурсуз ибилисча.

Анда, кече ара туманда,
Алтын отчуккы жылтырай эд.
Жолоучуну кёзюне кёрюне,
Кечеге чакъыра эди.

Чыгъад Тамараны ауазы,
Битеу излем эм сүйюмде.
Анда уллу сукъланчыккы барды,
Бард ангылашынмагъан къарыу.

Урушчу, сюрюучю, сатыучу
Барадыла ол ауазгъа.
Анга эшикле ачылады,
Евнух тюбеучед аллында.

Къатапа эмда жаухар жайылгъан
Жумшакъ къуу тешекни юсюнде
Къонакъны ол сакълаучу эди.
Эки рюмка чагъыр – аллында.

Чырмашаелле къызыу къолла,
Эринле жабыша элле.
Бир тюрлю кийик ауазла да
Сау кечени чыгъа элле.

Ол къуру къаланы ичине
Жюз исси жашла, къатынла
Жыйылышханча тойгъа кече,
Не ёлюкню ашырыугъа.

Алай жалан танг жарыгъы
Таягъын атханлай таугъа,
Терк халда къарангылыкъ, шошлукъ
Тохдаша эд биягъынлай.

Жалан Терек Дарьял тарында
Тауушда бузад шошлукъну.
Толкъунла толкъуннга чабалла,
Толкъун да толкъунну къууад.

Эм ала тауушсуз ёлюкню,
Жиляуда элтип тебирейле.
Терезеде агъарад бир зат,
Бир таууш эшитилелле.

Саламлашыу сабыр эди,
Татлы эд тауушу аны.
Тауушлукъ тюбешиу берликча,
Ахшед суймеклик ийнагъы.

Макытланы Сафар кёчюргенди.

О, жолоучу, сен жолунга бар. Мен сени
танымайма!
Мени кюн суюди: мен анга чагъып
жылтырайма.
Мен да эркинде бутакъларым кёкге
бошланыпды,
Тамырларымы уа сууукъ тенгиз жууады.

Уллубашланы Исмайыл кёчюргенди.

КАВКАЗ

Жашау тангымда, бир булут журунлай,
Къалсам да таусуз, ол эрттен аязны
Шо бир сезген жан унутурму – хазна!
Ата журтуму бир татлы жырынлай,
Сюйдюм Кавказны.

Сабий жыллада мен къалдым анасыз.
Алай а эштеме тауда ауазын –
Ашхам заманда таралгъан къанкъазны.
Болалмайма акъ тауласыз, аласыз.
Сюйдюм Кавказны.

Сизни бла токъ эдим, тау тарлары,
Да энди сизсиз ашырама жазны.
Анда ол чолпан кёзлери ол къызны...
Жаным сытылады, ары таралып.
Сюйдюм Кавказны!..

* * *

Халым адам жазыкъсынырча сунма,
Тап, шургулуча кёрюнсе да жол!
Ачы сагъыш тура эсе сууумай,
Да бир палах келечисиди ол.

Мен жашма да, кёлүм талпыйды бек да,
Ол Байроннга жетерине базып.
Экибизде да бирди от, жүрек да,
Ай, бирча да болса эди насып!..

Азат, азап кюсеп, аныча, мен да
Сабийликден къызгъан умут сюрдюм.
Тауну ингирлерин сюйдюм неден да,
Жерни желин, кёкню күйюн сюйдюм.

Аныча, жан тынчлыкъ да бош излейме,
Къайда да бир сыргъа ызлап да жол.
Артха къарайма да – хошлукъ жокъ дейме,
Алгъа къарайма да – къоншум да жокъ!

БЕШИКДЕГИ БАЛАЧЫКЪ

(Шиллерден)

Насыплы балачыкъ!
Къалай кенгди санга бешигинг.
Да уллу болгъанлай,
Дуния тар кёрюнюр!

ЖЕЛПЕК

Жангыз желпег а агъарады
Кёксюл тенгиз аулагъында.
Ол къайры, не излей барады?
Журтда уа не къойду, мында?

Боран бурады, жел кючлейди,
Кеме чыкъырдата, булгъай...
Ол бармайды насып излей да,
Не къачмайды андан. Угъай!

Башы – кёкге ачыкъ бир жол а,
Тюбю – кёксюл тенгиз, сууукъ...
Жангы боран излейди ол а,
Анда тынчлыкъ болгъан сунуп!

СУУ КЪЫЗЫ

1
Бир Суу къызы кёк черекни жырында
Жуууна эди ай жарыкъда.
Толкъунну ол кюмюш кёмюгюн, алайдан
Чачдырып, къайтарлыкъча артха ол айдан.

2
Шууулдай, чайкъалады черек да, буруп,
Ичинде булгъанады булут;
Жырлай эди Суу къызы суу жагъада,
Сёзлери эштиле жарлада.

3

Жырлай эди: «Кюн, жилтирей, теренде
Ойнайды, – дей, – суу туюбунде.
Алтын чабакъла да, кюннге басынып,
Тиялмайдыла базынып.

4

Сары юзмезден жастыгы – башында,
Къолун салып суу ташына,
Жукълайды бир нарт батыр, суу юлюшлю,
Ол кимди, къайданды – билген жокъ киши.

5

Ол чий алтынлай бурмасын тараргъа,
Жюзюп келиучюбюз кече арада;
Кюндюз да, сакъламайын кюн батарны,
Биз аз ушпу этмедик нарт батырны.

6

Шо не бек турсакъ да сылап, ийнакълап,
Ол ай жарыкъда ойнакълап,
Уянмайды бирда къаты жукъудан
Ол суу къамишге жутулгъан!»

7

Алай айта Суу кызы кёк черекде,
Жырлай эди ачыкъ жүрекден;
Шуулдап сытыла эди суу а, буруп,
Черек толкъундан ычхыналмай булут.

* * *

Жюрек сырым, жашау кюйюм
Эл тахлыгы болмазча бекди.
Мен нек суюдюм, мен нек кюйдюм –
Анга сюдю Аллахды, бетди!..

Жюрек кеси тутар жууап,
Ол аладан тилер кечим да.
Бу азапны берген жазып,
Кеси болсун насып бичген да.

Зарлыкъ, тарлыкъ, ёзге бирси –
Халал жүрекледен эрекди¹.
Толкъун кесин ура берсин,
Состар къая тура берликди.

¹ Эрек – узакъ, кенг.

Булутладан къарап башы,
Эки да зор кючде жашайды.
Боран бла кёкден башха –
Затха ышанмазгъа ушайды.

ДУУА

Къыйын чакъда, ох, таймайын,
Шургуду келиннген.
Бир дууаны, тохтамайын,
Айтама кёлюмден.

Биз билмеген бир кюч жата
Жаны бар сёздеде.
Тилек, дууа да юч къаты
Къайтады сезгеннге.

Бир таш жюгю кетеди да, –
Шеклик да – узакъда,
Шошлукъ, хошлукъ керти бола,
Кёлюнг да – азатда...

ТУТМАКЪ

Зинданны бир ачсагъыз а,
Берсегиз шо кюн жарыкъ,
Дум-къара кёзлю бир къыз бла
Бир къара жанлы боракъ!
Мен къара кёзлю къызны уа,
Къучакълап, уппа этерча,
Боракъгъа алып ызы бла,
Жел ургъан кибики ётерча.

Не тюшсюн да, тузакъдама,
Эшигим темир къадауду.
Хур къызчыкъ да узакъдады,
Эшта, бийикден къарайды.
Ол къара жанлы атны да
Болуму менден къолайды.
Жокъду кишени заты да,
Талада кишнеп ойнайды,

Мен хариб а: тур тарыкъ да,
Таш къабыргъагъа арал да!

Бир ёле тургъан жарыкъ да
Жау чыракъчыкъдан къарайды.

Бир ары-бери баргъан да,
Солугъан да, арыгъан да
Этмей, эшикни сакълайды.
Шош кече да тутмакълайды.

ПОЭТ

Жанады, жылтырай, къарасауут къамам,
Ауузу жютюдю, зиянсызды.
Къурчу шаркъдан белгисизлей къала,
Болду кюйсюз да, иймансыз да.

Тауда къуллукъ этип турду узакъ-узун,
Иши ючюн шо хакъ алса уа.
Уруп, кюбе жыртып, салды къанлы ызын,
Жангыз бири бла къалса уа!

Да оюну-чамы сынатмады не иш,
Сууурула сыйсыз сёзге уа.
Да аллай заманда бай накъышы бедеш
Къабы кибик эди, ёзге уа!

Аны ол Терк суу боюнунда жигит къазакъ
Бир сууугъан бийден тешгенди.
Ол атылып да кёп турду; заман оза,
Эрмен кюбюрчекге тюшгенди.

Да энди уа къабыргъада сыйсыз, къынсыз,
Илляуча жылтырай къалгъанса.
Алгъын а кюкюрей эдинг – болдунг къымсыз,
Хыры тауусулгъан къамаса...

* * *

Бир бирин суйгенин жашыра
Бир бирден; айтыргъа тартына,
Турдула кюнлерин ашыра,
Ол эки да суйген... къартая...

Ма алай, кюн кюнню туудура,
Суйгенле, бюгюн-тамбла эте,
Жашырын куйгенлей турдула,
Билмей ёлгенлерин да эртте.

ТАКЪЫР ДА, ФАКЪЫР ДА

Жокъ къол узатыр шуёхунг бир кыйын сагъатда,
 Такъырды, факъырды адам а...
 Ахшы къууум эт да тур сен а!.. Жюрек сагъайта...
 Жылла уа – тыяр эсенг, бирда аяма!

Суйюп да... кимни?.. Шо бир аз кесекгеми – неге,
 Ёлгюнчю сюер амал жокъ эсе.
 Да ыз жокъ!.. – кеси кесинге бир къарачы иги,
 Къууанч бурхунг бармыды огъесе?

Къастанг да... эртте-кеч болса да, къалыр сойланып,
 Татлынг да арты ыспассызды.
 Жашау да, былай бир иги къарасанг, ойланып,
 Алай татыусузду, тузсуз-мыстысыз да...

ГЁТЕДЕН

Тау битиклерин да
 Тумалап жукъу,
 Тау этеклерин да
 Туманла жутуп.

Жол букъу да селди,
 Чапыракъ да – шош.
 Сабырлан да сен да,
 Тынч болурса, хош.

* * *

Къалкъый, элгене, нёгерсиз сюеледи
 Шимал жанында бир нарат.
 Къая эрнинде юсюн къар себелейди,
 Чачын да сууукъ жел тарап.

Тохтамай анга тюшюнде кёрюнеди,
 Хорлап къургъакъны, иссини,
 Бир къум аулакъда, саргъала, кёгере да,
 Жангыз тал мудах ёсгени.

ТАМАРА

Кёпге шагъат тарды Дарьял а,
 Ол Терк суу бургъан теренде...
 Эски къала барды тарда уа,
 Къара къаяны тёрюнде.

Тура эди ол къалада уа
Патчах къыз Тамара жашап.
Этерча сейир къарагъан а,
Бир хур мёлекге да ушап.

Да хар къарангы кече, дейди,
Ол тик къаладан бир чыракъ,
Кёзге уруна, жилтирейди,
Ётген-сётгенни чакъыра.

Кенгден эштиледи хархы да –
Ойнайды Тамара, кюлюп.
Алдарча саны да, чархы да,
Насып тюк табарча, келип...

Бу жинмиди, жекмиди неди,
Тартып суймеклик отуна?
Кимни да эсин ийиреди,
Шо бир кёргенлей окъуна.

Къойчу, аскерчи, жолоучу да,
Къайтып ол мёлек ауазгъа,
Анда къонакъбай болуучуду –
Амал жокъ къонакъ алмазгъа.

Къала эшигин а ачады
Кече бир мудах къарауаш.
Андан а кёрюнмей учады
Патчах къыз, ол хур къарылгъач.

Къала отоуну ичинде уа –
Ол къуу тёшеги биягъы...
Сыйлы къонагъы ичерге да –
Эки да чагъыр аягъы...

Къолла чырмашып бир бирге, дей,
Эрин эриннге жабышып,
Кёкге учургъан, эндирген да
Хауа толкъуннга жарашып...

Мында – эркинге ычхыннганча,
Жюз эр киши, жюз да къатын.
Къала, ахсынып, ынчхагъанча
Танга дери жюз да къаты.

Шо танг да жарып кёрюнеди
Деген чакъда тау жанындан

Къала къарагъа кёмюледи,
Бийлейди шошлукъ жангыдан.

Жаланда бу Терк суу талайды
Тарны, сарындан толтуруп.
Толкъун толкъунну тумалайды,
Толкъун къууалай толкъунну.

Жиляп, дейди, ол кезиуде уа
Толкъун ёлюкню чыгъара...
Анда, терезе кёзюнде уа,
«Кечир» деп бир зат агъара.

Да энтта сакълайма дегенча,
Татлы эштиледиди ёню...
Къайтмаз ажалын билдиргенча,
Сууда чайкъалады ёлюк.

ЧАПЫРАКЪ

Эмен чапыракъ юзюлгенди тургъан жеринден да,
Тюзге сюрюлгенди, кюйсюз бораннга берилгенди.
Мууал болуп, кюн кюйдюре, сууукъдан, ачюдан да,
Кете барып, сора Къара тенгизге атылгъанды.

Къара тенгизни боюнунда уа бир жаш чынар, жел да
Чачын сылай, шош шыбырдайды, мени бла кел дей.
Бутакъ сайын хур чыпчыкъла да жыргъа къызыныб а,
Махтау сала Суу патчахны ол тахлыкъ къызына да.

Узакъ жолоучу къысылгъанды жашил чынаргъа да,
Бир хаух ышыкъ бер дей, желге, бораннга чыдаргъа уа.
Тилеп жалыннганды: «Жарлы бир эмен чапыракъма,
Эртте жетип, терк юзюлюб а, болдум чокъуракъча.

Жангыз да, жакъсыз да къалып, къыдырып айланама,
Эрип, ауанам окъун къалмай, да жокъ аягъан а.
Шо алчы мени бу къалын чапыракъ кезиуге да,
Айтырма сейир-тамаша таурухла кесинге да».

«Кимге керек, – дейди чынар, – таурухунг-жомагъынг да?
Жашым ойнамаз ол букъу саргъалтхан жолларынгда.
Не кёп кёргенинг? Табарым жокъ ары кёмюлюб а,
Жаннет чыпчыкъла къандырып тургъанда кёлюмю да.

Ай, кьой, маржа, жолоучу! Кетчи, танымайма, барчы!
Мен кюн суйген бирме, анга жылтырай а чагъарча,
Бутакъларымы да бу кёк кенгине уа жаяма,
Тамырларымы да тенгиз сууу таймай жууады.

* * *

1

Шош кече. Кесим жангыз таудама,
Ай жарыкъ жатыпды жол ызгъа.
Тынгылайды Аллахха тала да,
Кёз кьыса жулдуз да жулдузгъа.

2

Кёк чууакъды, орайда тартханча,
Жер да – кёксюлдюм жукъу басып.
Нек бурады жүрегим, асханча,
Не излейди? Неди бу «насып»?..

3

Жашаудан сакъламайма бир зат да,
Озгъаннга да жокъду ажымым.
Бир излегеним – тынчлыкъ, азатды.
Инбашда турса да ажалым.

4

Бир кюн бир татлы жукълап къалсам эд,
Дау, тырман кьоярча унутуп.
Жашаугъа да болмай бир къазакъ ит –
Олду энди, олду умутум.

5

Ол жукъу, ёлю жукъуча болмай...
Жанымы жашау сыргъа байлай.
Кёкюрегимде теберча ол да,
Ёмюрге къалсам эди алай.

6

Бир ауаз, кече да, кюн да, талмай,
Жюрекге сингерча игирек...
Башымда бир кёк эмен да, таймай,
Шууулдап турурча, ийилип.

ТЕНГИЗ ПАТЧАХ КЪЫЗЫ*(Азат кёчюрме)*

Хан улу тор атын кёк тенгизде
Жууундура эди бир жол, кюзде.

Сора келди бир ауаз, дей, анга:
«Хан улу! Бир къарасанг а манга!..»

Ат, пырхылдай, ойнатды къулагъын,
Суу да, ёрге чачыла, къууанып...

«Къыз бла, – дейди ауаз-келечи, –
Кюн ашырмазмыса, шо бир кече!

Мен – бир патчах къызы, бур эсинги,
Бу сыйдан къойма къуру кесинги!»

Арлакъ жюзер да, дей, жаш – ауазгъа,
Не амал аллай сёзге бармазгъа –

Ма, кёрюндю, дей, бир акъ къол суудан,
Сора бир баш къарады... Асылдан

Чач эшмеси да – бир ай къанаты,
Сора ол токъ ёшюнюн къаратды.

Кёк кёзлери – суймеклик отунда,
Ичлеринде бир тасха окъула...

– Ай! – дейди хан улу, – бу зауукъдан,
Кимди юлюш алмаз, жан саулукъда!» –

Жокъду къарап тургъандан деп себеп,
Эшмесинден тутду, эрлай сермеп.

Къыз, ычхыналмай, къаты тыпырдап...
Жаш, ычхындырмай, къаты тутардан...

Суу толкъуну инжилей чачла...
Суу къызы кёк хауадан чачыгъа...

«Ий! – деп. – Бошла!» – деп бузады кесин, –
Бурмайды Хан улу аз да эсин.

Къыз да: «Ой, жойма жарлы жанымы,
Къой!.. – деп. – Жибер!..» – деп, тилеп-жалынып...

Эр кьолу бекди, кьысханды кьаты,
Суу жагъагъа жюздюреди, тартып.
Жур кёзлюню да суудан чыгъара,
«Хей!» – деп, кенгден тенглерин чакъыра:
– Кёрчюгюз, – дейди, – мен кьаллай хурну!..
Жур кёзлюню, – дей, – сиз быллай журну
Тюшюгюзде да... Хо бирда, кьайдан!
Быллай зат, туура, энеди айдан!
Къарасала, тенглери бурулуп,
Сын кьатдыла, элгенип, аралып.
Базмайдыла шо жууукъ келирге,
Жаш да болуп былагъа кюлюрге:
«Не юркюучю болдугъуз кьызладан!» –
Деп, бурулуп къараса – ызындын...
Суу кьуйгъанлай ёчюлдю къарамы,
Жап-жангыдан ёчюгюп къарады...
Хур а кьайдан болсун суу жаныуар!
Барды болса да, ёлюр жаны бар.
Бар ёшюню, башында – эшмеси,
Суу жилянлай – белинден энишгеси.
Эшмесине да бир ханс тюйрелип,
Эншгесинде да кьанат сюйрелип,
Терлегени да бир акъ кёмюклей,
Мангылайы да бир кёк кемиклей.
Бармакълары, кьадалып, – жыгъырда,
Эринлери бир затла шыбырдай,
Суу кьызы суу жагъагъа атылып,
Жан ауулда сыгъынып, сытылып ...
Кёп термилди жашауун юзмезге,
Кёз акълары айланды юзмезде...
Жаш да, учуп, кьонду тор атына,
Думп болду кёз туурадан, атыла.
Аз кюн турмаз да бу жер юсюнде,
Кетмей патчах кьыз аны эсинден!

Бегийланы Абдуллах кёчюргенди.

КЪАЯ

Алтын булут къалгъанды кечеде,
Уллу эм деу къая ёшюнюнде;
Эрттенликде уа, танг атхынчы ол
Кёксюл кёкде ойнай, салгъанды жол;

Ауанасы къалып ызлыгъында,
Ол къарт къая турады жангызлай.
Терен сагъышлагъа кетип эси,
Къумлу тюзде, шошчукъ жилияй, кеси.

ЧЕРКЕС КЪЫЗ

Мен кёргенме сизни, дупшурла, сабанла,
Ала тау бетледе юлкюле, чырпыла,
Табийгъат ариулукъ бийлеген жерлени,
Къыйырда тюзледе насыплы эллени,
Аланы ол мамыр, тынчлыкълы халлерин.

Болуп Терек чабып баргъан суу жагъада,
Тюбегенме черкес къызгъа мен алайда, –
Къарамы жүрекни кесине тартдыргъан;
Сагъышым, мен да билмей, болуп учунган,
Айланады ариу къаялы къыралда...

Ма алай, чогъожлик рухийи, жаннетден
Бир ариу тауушла келгенин эшитгенде,
Жол алды да, учду бийикден къараргъа: –
Сюймеклик отунда кюйгенде, жаннганда,
Айтылгъан сёзлери къалдыла жанымда.

АЙЫРЫЛЫҒУ

– Сен, лезгинли жаш, кетме журтунга,
Керекмиди ашыгъышлыкъ санга?
Атынг арыпды, таулада – туман,
Мында уа сен – тынчлыкъ эм юй тапхан.
Дагъыда мен... сени сюеме мен!..

Жаннет кибик эки кече кетди.
Игимиди, аны бир танг элтсе?!
Жарлыма мен, эталмайма саугъа,
Алай Аллах, берген кибик санга,
Тюз аллай жан берди, салды манга.

Сууукъ кюнде келген эдинг бери:
Жамычынгы – мылы этеклери,
Бушуу бетли эм ачыулу болуп,
Тургъанында тангым кюнден толуп,
Къалай этерсе ёмюрге мудах?!

Къара: хыны жыйынча кёрюне,
Тегерекде таула – кёксюл деуле;
Юлкю – кюнню таякълары жасап...
Азат, халалбыз, сора нек къарап
Тураса сен узакъ жерге, ары?

Ийнан, журтунг – сени суйген жерде;
Кесинг айтханса, жокъду деп, бирде,
Анда – ол сен туугъан ауузлада,
Кёзю жарып тюберча къызлада.
Бир кюн, сагъат турсанг а биргеме!

– Хау, жокъду не журтум, не шуёхум,
Атым бла болат къылыч – мюлкюм.
Суймеклигинг насып берди манга.
Алай сени бу кёз жашларынгда
Мени мында тыярча жокъду кюч.

Къанлы дертим турады жанымы
Ауур этип, мен кёп жыл ажашып
Жюрюйме. Къан алгъынчы жауумдан,
Бир жан эшитмез, суйдюм деп, ауузумдан.
О кеч мени! Алайды жууабым.

СЮЕМЕ КЁКСЮЛ ТАУЛАНЫ

Мен сюеме кёксюл тауланы,
Ай къызыл бет алып чыкъгъанын
Къарангы жарыкъда аладан,
Тюз жулдуз учханлай къыбыладан.
Ай – иги сагъышны патчахы,
Ол тажны сайлама чапырагъы,
Ёхтемлиди аны бла бирде
Кёк кеси да, патчахча жерде.

Кюн таякъ батышда ингирде
Шош жанады булут ичинде,
Кюреше айгъа жол бермезге.
Мудахлыкъ ма анданды, ёзге...

Алай ол кёп бармаз, ёчюлюр...
Ай бийикди, аны кёрюнюр
Жанында эки, юч да булут.
Бусагъат... Кийими деп, болуп,
Жалан олду омакъ этерик,
Анда барды анга эркинлик.

Ма мынга ушагъан кечени
Тау тарда, ичинде тюзлени
Кимди кёрмеген шо бир кере?
Быллай ай жарыгъы тийгенде,
Мен учханма атны белинде,
Къучакълап ауузну кёклюгюн,
Тюз аязча – жангыз эм эркин.

Ол туман ай, мени, атымы
Жалкъасын эм сыртын жарытып,
Чачханда кюмюшбет герхана,
Мен сезгенме, аякъ ургъанда,
Жер атны бийикге атханын,
Ол къалай да солуу алгъанын.

Хар нени да сейир унутуп,
Кесими къатыракъ да тутуп,
Изледим, атыма жабышып
Барыргъа, хорларгъа, чабышып.

Атым кёп жол барды, учханлай...
Къарадым бир чакъда: алайда,
Тюз алгъын кёргенимча, – тюзле,
Ма ол ай да, алгъынча жюзе...
Ай манга ийилип къарады,
Эшитилгенча болду тырманы:
«Мюлкюмю сыйырыр акъылда
Айланаса кече атында...»

Мусукаланы Сакинат кёчюргенди.

ЖЕЛПЕК

Желпек умутча эленеди
Тенгиз чарсны жуууртунда.
Кенге излегени уа неди?
Несин къойгъанды журтунда?

Толкъун ойнайды, жел урады,
Желпек агъач да бююле.
Насып излемейин турады,
Андан да къачмай бююнлю!

Тюбю – кюнде, накъут таханча,
Башы – алтынча, даулетде.
Боранлада тынчлыкъ тапханча,
Боран тилейди Даулетден.

КАВКАЗ

Тангым да атханды, нюрюн сюзгенлей,
Таула ёмюрге эсингде къалыргъа,
Тамамды шо бир алагъа къараргъа.
Татлы жырланы, журтуму суйгенлей,
Сюеме, Кавказ!

Сабий кюнюмде анамы тас этдим.
Багъыр ингирде уа къайгъы да бир аз,
Келеди тюзден хычыуун бир ауаз.
Бийик сыйынгы биргеме уа элтдим.
Сюеме, Кавказ!

Мында насыплыды жаным минг кере,
Беш жыл да озду; тансыгъым а – жарам
Кёргенем мында эки кёз, бир къарам,
Къанатлыды жүрек, аланы эсгере.
Сюеме, Кавказ!..

ЖЕСИР

Ач зинданланы къызын да,
Кюн нюрлю да сыфатны.
Бер къара кёзлю къызын да,
Жалкъасы къара атны.

Къоюнума къызын къысарма,
Сора эрлай ол атда
Тюзюнлей тюзге къызарма.
Жел къайда къалыр артда!

Эшиги – ауур, бийикди
Чалдиши да тюрмеде.
Къаракёз – узакъ кийикди;
Башхагъа жууукъ менден.

Ат да жайлыкъда отлайды,
Кишени да тешилип.
Ол анда эркин атлайды,
Азатлыкъча, келишип...

Жангызлыкъ аякъ тирейди,
Шуёхла – къабыргъала.
Тот жарыкъ да жилтирейди
Чалдишден, ёле-къала.

Къалауур бийлик этеди,
Шошлукъда – кючю аны.
Тышындан кесгин жетеди
Ёлчемли атлагъаны.

ЖАШАУ ГОППАН

1
Гоппан сууну барын
Ичдик кезде байлау бла;
Мылы эте къыйырларын
Жилямукъла бла, дау бла.

2
Ахыр кюнде байлау тюшер;
Аны биргесине уа
Хар ненг, болгъан кибик тюшеде,
Тюшеди эсинге уа.

3
Къуру эди гоппан ичи,
Артдан кёрдюк аны да.
Анда мурат эди ичги,
Кеси да башханыды!

* * *

Айырылдыкъ, алай эсде
Бийик турады суратынг.
Санга жолну – ма ол кесди,
Чарсда бугъалмай муратым.

Сезим жангы къарыу ала,
Манга жаныды жангыдан,
Къала ойсанг да, ол – къала,
Юлюш этесе жанынгдан!

* * *

Билсе унамайма башха;
Къалай сюеме, термилеме.
Битеу ала менде – тасха,
Сюдюм Аллах бла, бетди дейме!..

Жюрек сезим берир жууап,
Жарсыгъаны аны кечерча,
Терслигими таза жууа,
Жолларымы келсин кесерча,

Азабымы жаратханла.
Аман, адам тырман да бошча –
Къайгъырмайла бийик жанла.
Къая жухха келеди боршча,

Толкъун жели бла тюерге.
Сослан жагъа анга жалгъанды.
Сагъышларын кёкюреуге,
Боранлагъа айта жалаңда...

ТЮШ

Кёкюрегими окъ тешип, жатама
Дагъыстанны исси ёзенинде.
Тютюн этеди ачылгъан жарам а,
Къаным эркин келе ёзегинден.

Юзmez талачыкъда кесим къалгъанча,
Сары тёшелери кюнде къыза,
Къая ыранла уа юсюю басханча,
Жатама мен, ёлю жукъу къыса.

Бир тюш кёреме, той-оюн баргъанча,
Чыракъладан орам жарыгъанда.
Гокка хансла, къызла да кёп болгъанча,
Мени да сагъынадыла анда.

Хапарлагъа къошулмай олтурады,
Мудах болуп, биреу а – къыйырда.
Кёлю сейир тюшге кетип турады,
Тюшге ол жаш жанын да сыйырта.

Дагъыстанда таныш ёлюк жатады,
Аллах билсин, къумла арасында.
Тютюн эте, тамгъан къаны къатады,
Суууйду къарала жарасында.

ТАМАРА

Дарьял тарында таралады,
Черек тереңде чайкыала.
Къара къаяда къаралады,
Кенгден эслене, бир къала.

Тамара патчах жашагъанды
Ол тар эм бийик къалада.
Кёкде мёлекге ушагъанды,
Ибилисча, кюйсюз къалала.

Кече ашхамда жылтырайды,
Алтынча, андан бир жарыкъ.
Жолгъа чыкыгъанны чакырады,
Айтханча: келип, бир жайыкъ.

Анда тынгысыз эшитиледи
Тамараны сур ауазы.
Сёзсюз бойсунурча тилейди,
Бийлей кючюню хауасы.

Ма ол ауазгъа уа келгенди
Ишчи, аскерчи, бош жолдаш.
Ачып, эшикни уа кергенди
Хадим, къалада къарауаш.

Омакъ отоуда жасалгъанды,
Жатар жерлери къурулуп.
Кёлюн къайсыны да алгъанды,
Чагъыр да эркин къуюлуп.

Къолла къоллагъа эшиледи,
Эрин эринге жабыша.
Артдан а кече эшитиледи
Кийик, кычырыкъ тауушла.

Жюз жаш юйюрню тубетгенча,
Бу бош къалада термилте.
Кече узуну той этгенча,
Къайгы ашлары терилте.

Артдан танг белги бериучюдю,
Къая башлары да жарый.
Шошлукъ къаланы бийлеучюдю,
Аума да къайтады, арый.

Черег а аямай бузады
Дарьял тарында шошлукъну.
Толкъун толкъунну уа озады,
Тергемей жукъгъа да жукъну.

Сууда бир ёлюг а барады
Узакъ тюзлеге, чайкъала.
Биреу къаладан а къарайды,
Терен ачыуу бла къала.

Ахыр сёзлерин айтырыкъча,
Татлы шыбырдай бир ауаз,
Артха ол кече къайтырыкъча,
Жаланда урады аяз.

КЪАЯ ЖУХ

Апшамда алтын булут къалкъыйды,
Бу къая жуху, бешик кибикча.
Сора, танг ата, жолгъа чыкъды, кийикча,
Хур кёксюллюкде ойнай салкъын да.

Аязын къая жуху жыяды,
Энди ол анданды тер басханча.
Жангызлыкъ боюнундан асханча,
Къумлада кеси шошчукъ жилайды.

ДАУЛАШ

Къоншуда хар тау эшитгенди,
Хар бири да – бек.
Даулашады бир кюн энди
Эльбрус бла Казбек.

Эльбрус: «Сен сакъ бол, – дегенди
Казбекге, – бираз.
Тёппенге адам миннгенди,
Ол анстан болмаз!

Къошларын салып, малтар да
Тар чегетингде.
Тютюню бара, балта да
Туралмаз кенгде.

Къурч жугар ойнар, къамамай,
Жез излей, багъыр.
Тик этегинге къарамай,
Жол сала барыр.

Хан къушла уча жангыз да
Шош тауушунгда,
Тюеле къойгъан а ызды
Тар ауушунгда.

Шаркъ адам хыйла биледи,
Биринчи болса.
Адамы, кючю да неди,
Тау тюзден толса!»

Къоркъмайма шаркъдан, жандан да! –
Дейди деу Казбек, –
Жукъудады шаркъ, жаланда
Сен бла менбиз бек!

Гюржюге къарачы энди,
Салкъында тепсей,
Шалбаргъа теге, ичеди
Чагъырын эбизе.

Калиян тютюн тартады
Тапчанда персли.
Тюшюне терен батады,
Жукъусу – дерси.

Бюгюн шам Ерусалимди
Сап болгъан къырал.
Мында энди кюн залимди,
Борбайны къыя.

Нил да саргъала барады
Салкъыннга къажау.
Фыргъауун къабырлагъады,
Бюгюн кюн да – жау.

Чыкъмайды жолгъа уруш бла
Энди бедуин.
Махтана озгъан туруш бла,
Олча жан бла дин.

Кёз кёрген мында бары да
Жукъугъа батыш.
Тёпеме шаркъдан барыр а
Жокъду бир батыр».

«Алгъадан тохта, махтанма, –
Дейди Минги тау, –
Шималгъа къара, ахтынмай –
Барды кымылдау».

Къайгъыдан кёлю толады,
Кёзлери къамай.
Деу Казбек мудах болады,
Шималгъа къарай.

Сагъышлыды нек эсе да,
Ангыламай жукъ.
Тул-туман басып келсе да,
Кёрюне жууукъ.

Уралдан Дунай суугъа уа,
Тауушу келе,
Жайылгъандыла уугъа уа
Бюгюн аскерле.

Жел эте, тюзде азайча,
Бёрк кекеллери.
Букъуну бираз азарча
Кёрмейме, тейри!

Дауурбас таууш келеди,
Акъ ханла алда.
Ийнарал тизип элтеди
Тюз ма бу халда.

Байракъла кёкге тиерча,
Бийикде тута.
Хар атлы барады эрча,
Букъуну жута.

Хар атдан да от чагъады,
Жилтинле чартлай.
Тер басып, жерге агъады,
Уланла атлай.

Къутургъан черек кибикди,
Боз аскер келсе.
Таулагъа ёхтем кирликди,
Тар шаркъны кёрсе.

Бир ауур сагъыш басады
Казбекни башын.

Жауланы санап башлайды:
Кёп, оза ташын.

Кёзлерин чыракъ иеди
Ол, кёлю тола,
Акъ бёркюн терен киеди
Сора, шош бола.

* * *

1
Чарс басхан жолгъа кесим чыгъама,
Хар бир таш кёкге нюрюн теше.
Шош кече уа жокъду ачыгъан да,
Хар жулдуз жулдуз бла сёлеше.

2
Байрамдан битеу алам толгъанды,
Жукъудады жер, кёкге база.
Бир манга уа бир къыйын болгъанды,
Не сакълайма мен, жаным аза?

3
Жашаудан сакъламайма бир зат да,
Къыйналмам, озгъан кюнню тута.
Тынч болсам сюеме мен, азат да,
Жукъларгъа, нени да унута.

4
Къабырда сууукъ жукъуча болмай,
Жукъларгъа суюдюм ёмюрлеге,
Жашауну кючу атып да къоймай,
Сабырлыкъ атны мамыр жеге.

5
Сау кече, сау кюн айтып турурча
Сюймеклик жырны сабыр ауаз,
Ийиле жашил эмен да, хурча,
Шыбырдай, кесича, бир ууаз.

БУЛУТЛА

Кём-кёк кёкде булутла тизилгендиле,
Акъ накъутлача барадыла, кюн кёре.
Къыш Шималдан женубха тюзелгендиле,
Тюз да кесимча, ала да сюргюн кёре.

Кимди сизни ёргедә да тынч к'боймагъан?
Зар шуёхламы сатхандыла огъесе?
Неда к'бадармыды, к'бан иче, тоймагъан?
Нексиз мудах а, гюнях сизде жокъ эсе?

Монг сабандан, эригип, киши к'ачмайды.
Жокъду жарсыу, ачыудан к'ёлунг толмаса..
Сиз а сууукъсуз, эркинсиз да к'ачан да.
Жокъду сюргюн да, Ата журтунг болмаса.

ЖАРЛЫ

Килисагъа кирген жерде
Ётмек бурху тилеп болгъанды
Садакъачы сууукъ желде,
Жарсый анга к'айсы озгъан да.

Ётмек тилей эди жангыз,
Башха амал, мадар да к'алмай.
К'айсы эсе да бир жансыз
К'ёлуна таш салды, аш салмай.

Сюеринги тилегенде,
Манга сууукъ к'арам атханса.
Сезимлерим тилленгенде,
Ол жарлыныча алдагъанса.

ЧАПЫРАКЪ

Эмен чапыракъ туугъан бутагъындан а юзюлгенди,
Аны боран узакъ тюзге сюрюп элтеди энди.
Жолда к'зургъакъ болгъанды сууукъдан, ачыудан да,
Тенгиз жагъасында к'анады ол ачы суудан да.
К'ара тенгиз тийресинде жашил чынар ёседи,
Сабыр аяз, чапыракъларын сабыр сылай, тепсейди.
Жашил бутакъла да жырлай, жаннет чыпчыкълары да,
Патчах к'ызгъа таурух жырла айтадыла бары да.
Чынар терек тюпде тохтап, чапыракъ былай тилейди:
«Жолдан талып, юйсюз-кюнсюз болуп келеме, – дейди, –
Эмен чапыракъма, Шималда туууп, анда ёсгенме,
Кече сууукълагъа, боранлагъа да к'еп т'згенме.
Кесим жангыз, муратсызлай, жер, суу к'ере келеме,
К'зургъакъ болгъанма мен, ауанасыз жюрюй, ёлеме.

Накбут чапыракъланы арасында булжут мени да,
 Айтырма кёп таурух, жомакъ – билеме мен нени да».
 «Кимге керексе, – деп айтады жаш чынар, эс бёлмей, –
 Сары болгъанса, кир болгъанса – танг тураса ёлмей.
 Манга неге керекди таурухларынгы бары да,
 Эртте эрикдиргендиле жаннет чыпчыкълары да.
 Сени танымайма, жолунг бла бар, бошха жалынма.
 Кюнню жаны-тиниме мен, анга чагъа, жарыйма.
 Бутакъланы кёкге, кенгнге эркин андан иеме,
 Тенгиз суугъа тамырларым бла да андан тиеме».

* * *

1

Нюрюнг, ариулугъунг туююл мени,
 Сенде озгъан сезимлени сюреме.
 Сенде ёлген жашлыгъымы сюеме,
 Угъай, ышанма, суймейме сени.

2

Бирде санга къарап турсам,
 Кёзлеринге алай терен батама,
 Сен билмеген тасха сёзле айтама,
 Жюрегимдеди хар ичги сёзюм.

3

Жашлыгъымда къызгъады сёзлерим,
 Сенде бирси ышанланы излемей,
 Кёзлерингде башха кёзле эслейме –
 Аны отсуз къалгъан а кёзлерин.

ТЮРКЛЮНЮ ТАРЫГЪЫУУ

(Жазма. Тыш къыраллы шудхума)

Битим исси кюнде, мутхуз жанып, ёле,
 Сен быллай жер кёргенмисе? Къайда да жайды, –
 Тынчлыкъ, хыйла да зулмугъа жасакъ тёлей,
 Мында жюреклене жангыз нафыс кёозгъайды.
 Бирде келедиле бери

Акъылбалыкъ жашла – къаты, сууукъ да, ташча.
 Алай эригиулюк хорлап къояды кючлерин,
 Бетде огъур оту жаналмай, суу агъашча.

Анда жашау бир бек кыйынды адамда.
Тынчлыгыңга анда тырман алай жутлуду,
Анда адам ачып, сынсыды кыдардан,
Ахшы тенгим, ол жер мени Ата журтумду.

P.S.

Ангыласанг эди мени:
Нени кыагыма мен, нени.
Алдай-алдай, тюзню кемесе.
Да не? – Адамбыз биз, кересе!..

КИЙИК ШИМАЛДА

Кыая жухда жангыз нарат турады,
Сууукъ, кийик да Шималда.
Чайкыайды жел, неге да ол туурады,
Бөлейди кыар, жукъу алдай.

Нарат кыалкыыйды шош, кыышдан кыачалмай;
Узакъ кыумла тюзлеринде
Исси кюнде ариу ёсгенча пальма
Кёреди ол тюзлеринде.

* * *

Сау кыал, жахил кыалгын Россия,
Кыулла кыырал, бийле кыырал.
Сау кыал, кёксюл чынлы кийим да,
Анга керти, антлы да халкъ.

Кетерме Кавказгы дагыда,
Мени тапмаз ючюн пашанг.
Жютю кёзю, сакъ кыулагы да,
Кыалыр ючюн кенге таша.

БИЛГИЧЛИК

Россияны кыара кюню жеге,
Патчахланы тажы тюзер жерге.
Анга халкы да ит налат берир,
Кёбюсюне ёлюм кыучакъ керир.

Тиширыу, сабий да жолугъур
Палахлагы, ишлемей жоругъу.

Ёлет, мыллык ийис эте, чыгъар,
Эллилени ачы бушуу жыгъар.

Ачлыкъ да бий бола кългъанлагъа,
Саула сукъланырла кълргъалагъа.
Баргъан суула къландан кълызаргъланда,
Бир деу келир ёлюм кълзыннганда.

Тёгерекни алып да къларангы,
Ишлемеген болур адам ангнгы.
Аны танырса кълурч бичагълындан,
Ачыуунга кълуген да чагълындан.

Адам да – ханс анга, чалгълычыгъла,
Ичи ушай кълара жамычыгъла.

* * *

Манга жарсыр керек болмаз кълнюм келгенди,
Угълай, мудах болсам да, жан аурутма сен.
Азапларым бары да бошду энди,
Андан эсе, уллу бушуу сакълайма мен.

Мен жашма энтта да, къланым кълайнайды,
Жаланда Байроннга сюеме ушаргъла.
Экибизде да бир жара къланайды,
Къладар а бир болурму энди учаргъла?!

Азатлыкълны кълсей, кълйдум нени да,
Сабийликде андача от жана жаным.
Тауда тангны сълйдюм, суху череклени да,
Кёлкде, жерде боранланы ётгюр жайын.

Аныча мен да бош тынчлыкъл излейме,
Сагълышларым элтген жели да – бир сууукъл.
Артха къларайма, кълсюзлюк эслейме,
Алгъла къларайма да, кёлралмайма жууукъл.

Додулань Аскер кёлчюргенди.

АХКЕБЕКЛАНЫ Элдар

ГЫРЖЫННЫ КЪАЧЫ

Шамшюдюн (аты тюрлендирилипди, тукъумун а, айтхан да этмейбиз, Холам-Бызынгы ауузуну ѳзденлери журютедиле) кюнлени биринде элде этген хыпыяр ишлерин, айтхан ѳтюрюклерин, хыйлаларын азгъа санап, бу жаны бла сынамын бирсилеге да айгъакъ ѳтер умутда, кѳкчууал атына минип, жортуулгъа кетеди. Бар умуту уа, тау этекледе бла ѳзен жерледе жашагъанлагъа кесин танытыргъады.

Жигитлигине айтырыгъынг жокъду. Кѳзю къараса, тогъуз кирит артында тагъылып тургъан ажирни окъуна бир ненча такъыйкъаны ичинде адеж тартып кетиучюдо. Ол аллай ишни бир заманда да уручулукъгъа, адамны мюлкюне хыянатлыкъ ѳтгеннге санамагъанды. Ат белиндеги ѳр кишиге ол уллу жигитликге саналады деп къоюучу ѳди. ѳлде андан сора да къолу башха затлагъа да узала тургъанды. Нѳгерини, не бир эллисини биргесине хант къанганы артында туз-гыржынны тенг ѳтип ашай тургъанлай, кѳзю жаратхан бичакъ, жюлгюч кѳрсе да, сыпыртыргъа уста болгъанды. Олтургъан жеринден тепмей, бичакъны бурунун жерге чанчып, табаны бла ары терен тюртюп, башын топуракъчыкъ неда бир башха зат бла басдырып, артда уа халкъ чачылгъандан сора, къайтып келип, салгъан жеринден къазып чыгъарыучу ѳди. Хыйлачылыгъыны, алдаргъа усталыгъыны юсюнден айтыргъа тюшсе, ариу кѳзюнге къарап, хар ѳтюрюгюне ийнандырып болгъанды. Аны аллайлыгъын биле тургъан тенглери, эллилери да, сѳзюн къулакъгъа такъмазгъа не бек кюрешселе да, ахыры Шамшюдюн айтханнга келгенди. Аны биринчи таныгъан адам не сѳзюнде, не сыфатында, не уа къылыгъында бир заманда шарайып табалмагъанды. Кѳпле аны кеслерине тенгнге тутаргъа къара къой союп сыйлагъандыла.

Ол ара мюлкню ырысхысына къол жетдирсе уа, ѳрттенликде ныгъышха биринчи чыгъып, урланган затны излери к болурламы деп, къулакъ керип тынгылагъанды. ѳл бригадир тас болгъан затны, излеп, жамауатдан соруп башласа уа, Шамшюдюн хар заманда: «Уой, аны не излей турасыз, бек керек ѳсе къайтарайм, мен алгъанма», – деп, безиреген халда, ачыкъ-

дан айтып сюелип къала эди. Эл бригадир а, урлагъан адам кесине айыпны къара тамгъасын жакъмазлыгъын билип, тас болгъан затны Шамшюдюнню арбазында бир заманда да излеменди. Алай бла, урлагъанына Аллахны аллында женгдирип, бригадирни кезюнде уа аманлыкъчы ишлери дайым кечилип тургъандыла.

Шамшюдюн элиндеги кылыкъларын тюзледе жашагъанлагъа танытыргъа да, аны ючюн атланган эди. Бир жол, Бештаудан иги да арлакъда Шамшюдюнню кезюне жангыз ат тартып баргъан женгил ханкешюк урунады. Эки сагъыш этмей, атны быгъынына къатылып, жолоучу бла тенгши тохташады. Ханкешюкде уа моргъул чепкенде къазакъ киши бир омакъ юллени букъулата бара болгъанды.

Жолоучула жарыкъ саламлашхандыла. Атланы жоргъаларын бузмай, хапар айтып бара тургъанлай, Шамшюдюнню башына аман акъыл келип, къартны юллесин алып къачар умут этгенди. Бусагъат, берчи, мен да тартайым деп, алайым да, юлле къолума тийсе уа, ауанамы да кёрмез... Къазакъ кишиге айланып: «Манга да бир тютюн ичирсенг а», – дейди. Шамшюдюн къартха къолун узатханы, ол да, боюнун бурмай, арт жанында тургъан артмакъдан ётмек туурам чыгъарып, аны тузгъа басып: «Ма, муну къап да, юлледен андан сора тартырса», – дейди.

Къабынын жутуп бошап, энди юллени бер деди. Ол къолуна тийгенлей, къартха жашырын тургъан аягъы бла атны быгъынына къатылып, ханкешюкден женгил узайып кетди. Узакъ да бармай, аты абынып, аны биргесине жыгъылып, аягъын сындырып, эсин ташлап тургъанлай, къарт алайгъа жетди. Шамшюдюнню кючден кётюрюп, аманны кебинден ханкешюкню гулласына салды, атын да анга адеж тагъып, юйюне алып келди. Элдеги жахил багъыучулагъа да ышанмай, доктор чакъырып, сынган аягъын тийишлисича тап байлатды. Шамшюдюн, бир заманда эсин жыйып, кезюн ачханда, акъ төше-мешеледе жатып, аягъыны да тобукъдан энишгеси алжюташ (гипс) кепге салынып, ундурукъ къулагъына тагъылып тура эди. Къартха этген хыянатлыгъым ючюн, баям, бу мени сау жиберлик туююлдю, алай эсе уа, не багъып кюрешеди, сау этипми ёлтюрлюк болур деген сагъышха киришип, мангылайын сууукъ тер басды. Ол кезиуде къазакъ къарт отоуну эшигинден Шамшюдюн таба атлады. Къатына жууукъ келип, ундурукъ жанында сыртлыгъы болмагъан агъач шинтикге чёкдю. Саулугъун сорду. Шамшюдюн тынгылыуну басыпды... Къарт, аны уялгъанын ангылап, кёп да турмай, отоудан чыгъып кетди. Шамшюдюн кез кыйыры бла арбазгъа къарады, атын кёрмеди. Аты алайда болса да, сынган аягъы бла юйден чыгъып кеталмазлыгъын ангылайды. Амалсызды. Не этерге билмейди. Алай бла къартны

юйюнде иги кесек турады. Кюнлени биринде къазакъ киши, Шамшюдюнню аягъы юсюне салгъандан сора:

– Жаш, юйюнге тансыкъ болгъанмыса, кетерге сюемисе? – деп сорду.

Шамшюдюн этген айып ишинден, кеси кесинден да уяла, кёп тынгылап, кетерге суйгенин кёзю-къашы бла ангылатды. Кёпню кёрген къарт, жашны болушун эслеп: «Хазырлан», – деди. Ол кийине тургъунчу, миннген атын арбазгъа келтиргенлеринде, таныялмай къалды. Гёбел сакъланган ат иги да эт алып, асыры семиргенден терисин чалгъы тогъай тенгли къара тегерек тамгъала басып тургъанын эследи. Огъурлу къартны жандауурлугъуна, этген игиликлерине да ыразылыгъын билдирирге не бек кюрешди эсе да, ёню къарыгъып, сёзю тамагъына тыгъылып, биягъы мангылайын сууукъ тер басды. Къарт, ышарып: «„Ичинде жаны барны башында ажалы болур”, мюлкге, байлыкъгъа нафыс аллана турма, урланган ырысхыны берекетинден эсе, айыбы уллуду! Айыпны суу бла жууалмасса, унутма! Гыржынны къачы уа неден да кючлюдю, адам бла тенг этип къапхан къабынынгы сыйын хар заманда да эсингде тут!

Энди уа, уялма, жашы, жашлыкъда жангылгъанны халкъ да кечеди. Ма, бу юллени да сен бир бек жаратхан эдинг, муну да саугъа этеме, ахшы жолгъа атлан», – дегенни айтды.

Кёчюрмелеринден

ЖАРЛЫ БЛА НАСЫП

Бир ингирде жарлы киши, аны жакъламагъан Къадарына аузу толу жийиргенчли сёзле айта, орамда адамланы кесине къаратып, юйю таба бара болгъанды:

– Насып... Къайдады бу насып дегенлери? Налат болсун санга, Насып!

Жарлыны Къадары ол сёзлени эшитгенлей, жан аурутуп, Насыпны чакъыргъанды да болушурун тилегенди.

Насып, къартны кёолундан тутуп: «Кел мени бла, къркма. Мен сени Насыбынгма», – деп, кишини, жел къар хапуну сюргенча, женгил учуруп, кёкге алып кетип, бир терен дорбунну тешигини аллына тюшюрюп, былай айтханды:

– Бу дорбунну ичинде дуния байлыгъы букъдурулупду. Ары кир да, не сюе эсенг да, ал. Малкёзлюк этме, эсингде болсун! Артмагъынгы ауур жюклесенг, жолунг узакъды, кыйынды, юйюнге жеталмай къаллыкъса. Жюгюнгю жерге салып солургъа излесенг а, битеу алгъан ырысхынг тас болуп кетерикди.

Мен айтханни унутма, акъылынгы жый да, жалан кесинги кючюнге кёре узал... Бар энди...

Айтыр сёзюн бошагъанлай, Насып терк окъуна алайдан жёбелегенди. Жарлы киши да дорбун ичине ташайгъанды. Кире барып, анда ырысхыны, накъут-налмазны кёрюп, жаны алагъа кетгенди. Къолу жетген ырысхыны артмагъына жыя кетип, аны иги да ауур тыкълап, юйюне атланганды. Къычырым ётгюнчю, асыры арыгъандан, талакъ солуу этип тебирегенди: тер суулары бара, кючю таркъая, атлашын эталмай башлагъанды.

«Артмагъымы жерге салып, тёнгеретип барсам а, не боллукъду?» – деп сагъыш этгенди...

Тапхан амалына къууанып, толу артмакъны юйю таба тёнгерете келип, тюз босагъагъа жетдиргенлей, ырысхысы саулай думп болуп кетеди. Кишичикни къоллары байлыкъ орунуна сууукъ хауаны тутуп къалгъандыла... Тёгерегине къарайды, излейди, къычырыкъ-хахай этип, жангыдан Насыбын терлеп, шытыларын да тёге, эсине келген налат сёзле айтып башлайды...

Олсагъатлай биягъы Насып алайгъа жетеди... Къартны кёзюне ачыуланып къарап:

– Сен Насыбынгы кеси къолунг бла кесген малгъунса. Сени ыразы этерге деп берилген дуня мюлкю аз нек кёрюндю? Санга адамгъача алып кетер тенгли ырысхы кётюр деп айтылгъан эди. Сен а малкёзлюк этдинг, Насыбынг берген ырысхыны юйюнге жетдиралмадың. Ма сеничалагъа «Насыпсызны насыбы аллына келсе, буруну къанар» дейдиле.

Тапхан Насыбынгы хайырын кёре билмейсе, экинчиде акъыллы болурса.

ЭРИНЧЕК УСТА

Бир огъурлу юйюрге жан къошулгъанды. Юйюр тамата, къууаннганын да букъдурмай, экинчи кюн окъуна агъач устагъа барып, аны къолуна къызыл тюменни тутдуруп, жашчыгъына бешик ишлеригин тилегенди.

– Бек ахшы, келир байрым кюннге хазыр этерме, алырса. ... Бюгюн орта кюн, алай эсе, сегиз кюнден хазыр боллукъду деп, киши къачан келирге керегин кеси кесини эсине салып, юйюне атланганды... Айтхан заманында, байрым кюн, киши устагъа женгил жетгенди:

– Мен келдим, бешикни бер.

– Алыкъын хазыр туйюлдю, – дегенди.

Агъач уста бешикни ишлемей, келген кишини хар жолдан тюрлю-тюрлю сылтаула бла булжутуп, ызына къурулай ашырып тургъанды. Заман озгъанды: сабий атлап, бираздан арбазда

ойнап башлагъанды. Школну бошагъанды. Бийик билим алгъанды... Жетген жаш юйдегили болуп, атасын туудукълы этгенди. Бир заманда жаш атасына бешик сатып алыргъа барама дегенде, атасы:

– Сен туугъанда, агъач устагъа къызыл тюмен берип, бешик ишле деген эдим. Бар да ол бешикни алып кел...

Жаш, агъач устагъа барып:

– Атам санга жыйырма жыл мындан алгъа, бешик ишле деп, он сом берген эди, энди заман эсе, хазыр этген болурса, бешикни бер.

– Ма, ашыгъа эсенг, тюменигизни артха ал, хазыр тьююлю. Мен аллай ишни ашыкъмай тамамларгъа суюючюме.

ТЮЛКЮ БЛА БЁРЮ

Бир кере тюлкю тауукъ орунга ташайып, суйген ашындан тойгъунчу ашап, юйню иеси тутхунчу къачып къутулгъанды.

Бир заманда хыйлачыны суусап къысып, амалын къурутуп башлагъанды. Ары чапханды, тапмагъанды. Бери чапханды, жокъ. Суусабын къандырыргъа суу тамычы излеп кёп айланганды. Бир заманда эл къыйырында, юйню арбазыны ташаракъ жеринде къуюгъа кёзю илингенди. Кёп сагъыш этмей, чалыны тую бла сыптырылып ётуп, къуюну чигинжилерине бурулурча орнатылып тургъан, аркъалыкъ агъачына чёргелген жипни къыйырына къысылгъан челекни ичине секиргенди. Олсагъатлай тюлкюню ауурлугъу челекни къуюну ичине тартып, андан а башха челек, суудан толуп, ёрге чыгып башлайдыла.

Ол кезиуде алайтын ач бёрю ётуп бара болгъанды. Тюлкюню къуюгъа ташайгъанын эслеп:

– Эй, хыйлачы, шайтанмы алдагъанды, къую ичине нек киргенсе?

– Сенмисе, бёрю къарындашым, мында чабакъланы кёрюп, аланы тутаргъа тюшгенме. Ийнанмай эсенг, башында челек барды, анга къон да бери эн, кеси кёзюнг бла кёрлюксе... Чабакъла уа чабакъламыдыла: семизле, татлы къабынла...

– Хыйлачы эгечим, санга не болгъанды? Ушхуургъа биринчи кере чакъыраса. Ёмюрде этмеген халаллыгъынгы кёргюзтесе, ийнанган къыйынды.

Хыйлачы уа биягъы:

– Шуёхум, ийнанмай эсенг, башынгы къую ичине сукъ да, тюрслеп къарачы, челекни туюнде уллу чабакъ кёрлюксе...

Бёрю, хыйлачыны сёзюне алданып, секирип челекге минди. Ол да, бёрюню ауурлугъун кётюралмай, терк окъуна къую

ичине ташайды. Бёрю къараса, бирси челекни ичинде хыйлачы тюлкую къызынып ёрге бара:

– Къайрыса, шуёхчугъум?

– Жашау басхыч кибикди, биреу ёрге, биреу энишге барады...

Бёрюню да къуюну теренине ташайгъаны, тюлкуюню да андан чыкъгъаны болду. Бу жол да хыйлачылыгъы болушханына къууанып къачаргъа хазырланганлай, бир уллу ит, жолун кесип:

– Къайрыса? – деп гъырылдады. – Мында нек айланаса?

– Бёрюге сени дертинги жетдирдим деп, къалай алдагъанын, махтанып, айтып башлады.

– Аперим, тюз этгенсе, – деди ит. – Бёрю ёлорге керек эди. Алай, сен билемисе, мен ётюрюкню, ётюрюкчюню да суймейме. Аны себепли сен да тийишлинги табаргъа керексе, – дегенни айтып, секирип, жютю тишлерин хыйлачыны богъурдагъына къаты илиндирип, тылпыуу чыкъмазча этди.

МА, БИРИН ЁЛТЮРДЮМ

Тюркю къарт, эшегине иер салып, эки къанжыгъасына шербетден толу эки гёгенни да башларын къаты жабып, базаргъа бара болгъанды. Шахар кыйырына жетгенлей, къартны жандармала тохтатадыла.

– Эй, ага, гёгенледе не барды? – деп сорадыла.

– Да не боллукъду? Базарда сатаргъа шербет элтип барама, – деди къарт.

Жандармала ийнанмай, гёгенлени башларын ачып, бирден бирге къуюп, не болгъанын ангыларгъа кюрешедиле. Шербет ийисге ол тегерекде учуп айланган къара чибинле барысы да басынадыла... Шербет ичерге, сатаргъа да жарамай къалады. Къарт, не этерге билмей, иги кесек сирелип, жандармалагъа дауун айтыргъа сюдюге барады. Болушун ангылатыргъа кюрешеди. Сюдю, тынгылай келип, къартны жарты акъыллы сунуп, былай айтады:

– Эй, ага, мен жандармаланы этгенлеринде терслик кёрмейме. Санга хата келтиргенле къара чибинледиле, – деп сылжыратды. – Жууапха аланы тартыргъа керекди.

Къарт, сюдюню хыйласын ангылап, билмегенча этип:

– Чибинлени уа жууапха къалай тартыргъа боллукъду? – деп сорду.

Сюдю кюлдю...

– Аны амалы тынчды. Бусагъат мен санга буйрукъ жазып берейим да, ол къагъытха тийишлиликде ненча чибин ёлтюр-

сенг да, санга, былай нек этдинг деп, бир адам сюеллик туююлдою...

– Аллах ыразы болсун, ишингден кьюуан, берчи ол буйрукъну кюолума. – Сюдо акъ къагъытда тауукъ тырнаула этип, къартны кюолуна тутдурду. Ол да аны ич хуржунуна сала тургъанлай, къараса, сюдюню сол жаягъына уллу къара чибин кюонуп. Къарт, иги керилип, сюдюню жаягъына жетдирип, сора ёлген чибинни эки бармагъы бла алып, сюдюню кёзюне тутуп:

– Ма, бирин ёлтюрдюм, – деп, бурулуп кетди.

ЧЫЧХАН БЛА КЮОНГУРОУЧУКЪ

Ол кертимиди, ётюрюкмюдо, билмейме... Бир кере чычханла, гюрен тохтап, киштикни кепге жыяр оноу кыыла болгъандыла. Кёп сагъыш этгендиде, тюрюлю-тюрюлю оюмла жюрютгендиде, ахырында бир чычхан былай айтханды:

– Келигиз, киштикни боюнуна кюонгуроучукъ тагъайыкъ. Ол жеринден тепсе, кюонгуроучукъ таууш этип, бизге сакъ болугъуз деп, белги бере турлукъду.

Чычханла ол оюмну жаратхандыла... Келигиз, энди ахча чыкъ жыяйыкъ да, кюонгуроу сатып алайыкъ...

Къайсы чычхан къаллай бир ахча берлигин сюзюп тебирегенлеринде, уллу даулашха къалгъандыла.

– Сен аз, мен кёп нек берирге керекме?! Сени уянгдан – бир сом, бирсиден – эки, башхадан беш нек чыгъарабыз, барыбыз да тенг юлюш нек этмейбиз? – деген кычырыкъла хар мююшден, хар тешикден эшитиледиде.

Бир заманда жашауунда кёпню кёрген, киштикле бла бетден-бетге тюбешип демлеширден къалмагъан гым-гым къарт чычхан былай айтханды:

– Болдугъуз! Керексиз даулашны тохтатыгъыз! Мен сизни ахчагъызгъа къарап турмайма, кюонгуроуну кесим сатып да алаллыкъма... Манга киштикни боюнуна кюонгуроу тагъаллыкъ чычханны кёргюзтюгюз! Ол къайсы эсе да, ортагъа чыкъсын!

Олсагъат чычханла кыыралында даулаш тохтады, арагъа чыкыгъан да болмады.

ЭЛЛЕДЕ ЖЮРЮГЕН ЧАМЛА

Хамит бла Солтан кюоншуладыла. Энди экисини да жыл санлары жетмиш жылдан атлапды. Гитчеликден окъуна жашырын сёзлери болса, ич дунияларын жалан бир бирге ачыкъ этип тургъандыла.

Бир кюн Хамит, болжалгъа салмазча жумушу болуп, Солтанны юйюне баргъанды. Керек кюн ёлген анам дегенлей, излегенде, тенгин юйюнде тапмай, ызына кетгенди. Бир ненча сагъатдан жангыдан къайтып келгенди.... Жокъ... Дагъыда ауукъ замандан къайтханды. Жокъ.... Тёртюнчю кере, кюн да батып, ингирликде кёз байланыр заманда Солтанны арбазында аны юйдегиси бла бетден-бетге тюбеп къалады:

– Келин, тейри, энди уа бир амалы бар эсе, тенгим бушто «буууп» бошап, эки жашил кёзюн телевизоргъа аралтып тура болур!

– Аллах хагъына, алыкъын келмегенди.... Сен бюгюн муну быллай бир къазауат этип, нек излерге къалгъанса? – деди тиширыу.

Хамит, тенгине ич сёзюн айталмай къалгъанына ачыу этип, ачыуланнганын ичинде тыялмай:

– Анга къарап, нартюх бахчамда бодуркъу ишлерик эдим, – деп, бурулуп, юйюне кетди.

* * *

Элли уруннганланы къолунда чалгъы, сенек, басха туталгъанлары барысы да къышха бичен хазырларгъа киришипдиле. Эл тийресинде чалгъанланы кёбюсю батанла окъуна сюеп бошагъандыла. Анда-мында гебенле да кёрюнедиле. Бизни Къаспотдан бирсиле чалгъыны кезиуюнде къол аязларында бир кере берч алышып бошагъандыла. Къаспот а, энишге чыкъгъан улоу болса, чачын аны гулласында желге тарата, ёрге баргъан болса, анга нёгер бола, заманын ёлтюре айланады.

Бир кюн ингирликде Къаспот юйге келгенлей, атасы аны къолундан тутуп, барып бауда тагъылып тургъан ийнекни кёргюзтюп:

– Жашы, сен сагъыш этгенден, бу мал къышда кесине ышнырлыкъны къайдан табаргъа боллукъду? – деди.

– Атам, кёресе да, ийнекни къаллай уллу башы барды. Кеч болгъунчу сагъышын кеси этсин, – деп, бууунун атасыны къолундан ычхындыртып, баудан чыгып кетди.

ТЕМУККУЛАНЫ АДИЛ

КЪАДАРГЪА МАДАР ЧЫГЪАР

Устазланы иги окъугъан сабийлеге энчирек къарагъанлары белгилиди. Къалгъанланы сансыз этгенден угъай, аланы юлгюлеринде бирсилени да билим алыргъа итиндирир ючюн. Элдарчыкъ башланган классладан окъуна «бешлеге» окъуп, устазланы дайым ыразы этгенлей келеди.

Дагъыда бир сейирлиги уа – атасы Борис жашчыгъын кеси ёсдюреди. Элдаргъа беш жыл да толгъунчу, анасы, баласын да эрине къоюп, базарлыкъда танышхан кишиге барып, къададры алаамат къуралгъан болур ансы, эрин, жашчыгъын да эсине тюшюрмей жашайды. Жууукъла-тенгле аз айтмагъандыла Борисге: «Ариужанны – къатыныны аты алай эди – ёлгеннге сана да къой, юйюнге тиширыу келтир. Жашынга ана, кесинге уа юй бийче керекди», – деп. Алагъа эр кишини жууабы былай болуп турду: «Угъай, Элдарчыкъ анасын унутмагъанды. Юйге башха тиширыу кирсе, аны жүрекчиги бек къыйналлыкъды. Аз да, кёп да айтмагъыз, жашчыкъ эсли болуп, хар затны кеси ангылап тебирегинчи, мен аллай ауарагъа кирлик туююлме. Ол акъылбалыкъ болуп, тамата класслагъа жетсе, ол заманда этерме айтханыгъызны».

Адамла заманны терклигин эслеялмайдыла, ол а ат чапханлай чабады... Борис сакълагъан кезиу да жетди. Элдар онунчу классха ётгенди, кеси да – бийик, ёсюмлю, окъуундан тышында да ауур атлетикада жетишимлери бла шахарда белгили жаш. Энди атасы жашы бла ачыкъ хапарлашады, ол школдан сора къайсы иш усталыкъны сайларыгъыны, кесини жашаууну юсюнден да. Шахарда жашагъан тиширыу Тамара бла алгъаракъдан бери танышлыкъ жүрютгенин да, энди уа ала ючюсю да бирге жашарыкъларын да букъдурмады. Жаш а, къууанганын ачыкъ кёргюзтюп, атасына былай айтды: «Мен бек ыразыма, кесинг суйген кимни да келтир. Мен анга ауурлугъуму таяндырмам, сёз айтып, жүрегин къыйнамам, тап жашаргъа кюреширбиз».

Борис бла Тамара бир юйюрлю болдула да, ючюсю да бирге жашап башладыла. Тиширыуну бу биринчи юйюр къурагъаны болгъанлыкъгъа, ол эринден гитче туююлдю, аны себепли кесини сабийи болурун бек кюсейди. Элдаргъа уа мардасыз иги

болады, алай жаш, атын айтхан болмаса, анга «анам» деген сөз-
ню ауузундан чыгъаралмайды.

Адамла бу дуниягъа къарамлары бла ахшыгъа ахшы, аманнга да аман жораланырыгъын сюедиле, алай болурун да сакълайдыла Аллахдан. Алай, не медет, Уллу Аллахны буй-
ругъу инсанланы излемлерине келишип турмайды. Арталлыда башха тюрлю да болады бирде...

Ата-ана арт заманда Элдарны халында шарт тюрлениу-
лени эслей башладыла: жашны алгъын тирилиги, окъуугъа берилиую, спортха суймеклиги азая барадыла. Эрттенликде гимнастика этеме десе уа, олсагъат юсюн тер басып, арып къа-
лады. Врачла мычымай тохташдырдыла муну аурууун – жюре-
ги! Борис бла Тамара бек сейир этген эдиле, быллай саулукълу, къарыулу жаш адамны жюрегинде не къыяуу боллукъду деп. Докторла, билгенлерича, ангылатыргъа кюрешдиле былагъа шендю хазна кълмай ауруула бары да жашдан-жаш бола бар-
гъанларын... «Мен алыкъа жашма, ауруула меними марап ту-
радыла?», – деп ышаныргъа бир адамны да сылтауу жокъду. Ауруу – Уллу Аллахны хар инсаннга жазгъан къадарыны бир шартыды, жазыуундан къутулаллыкъ жер башына чыкъма-
гъанды. Бу ауруу жюрекни клапанлары къуруп баргъанларын-
данды. Аланы искусственный клапанла бла алышындырыргъа керекди

Борис бла Тамара къазауат мадар излеп башладыла жаш-
ны ауруууна багъаргъа. Не кюрешдиле эселе да, хакъсыз операциягъа квота мажаралмадыла. Нек десенг, быллай ау-
руула кеп жайылгъандыла. Быллай амалсызлыкъны дагъыда бир сылтауу – баш сылтауу деп окъуна къояргъа жарарыкъды – къыралдан хакъсыз алынырыкъ затла тийишли адамлагъа, жарлылагъа, къарыусузлагъа жетмейдиле. Жаугъан келге жауар дегенлей, байла аланы кеси кълларына кымадыла неда жууукъларына берилрча этедиле. Ауаралы ата бла ана, суугъа кетген таш кълрмар дегенлей, аз да кеслерин аямай, экинчи ишле да табып, Элдарны операциясына ахча жыйып тебиредиле. Элдар кеси уа? Деменгили умутлары алда болгъан, жашауну татыуун энди ангылап башлагъан жаш улан кесини кълрангы бет ала баргъан къадарына кълйгъылы кълрайды. Асламысында кюнлерин отоудан чыкъмай оздурады...

Бир кюн Тамара ишчи негерине бир тюрлю аурукъсуннга-
нын айтды. Ол а тиширыуну не аурууу болгъанын туура белги-
леди: «Къууан, тели, сени кълрынынга сабийчик тюшгенди! – деп, Тамараны кълты кълчакълады, ингирде эрингден суйюм-
чюлюк алгъынчы айтма бу къууанчлы хапарны! Аллах-Аллах!
Аз къууанмаз, аны эшитгенде! Энди больницагъа барайыкъ да, врачны не айтырыгъына да тынгылайыкъ», – деди. Врачны

тестлери да ана болургъа кюсеп тургъан тиширыуну къарыны барын ачыкъладыла. Бу ингирде Тамара Борисни бек ашыгъып сакълады. Ол юйге киргенде уа, сёзню къалай башларгъа билмей, апчыды. Айтханден сора уа, сокъуранды эрин къууандырама деген къатын, нек дегенде Борис къууаныр орунуна ачууланган окъуна этди: «Сабийни кетерирге тюшерикди, заман озуп, жарамай къалгъынчы. Сени къарынынг бла эки иште тутарыкъ туююлдуле, бир ишингде да угъай. Алай болса уа, Элдаргъа не амал? Бусагъатлада нени да къояйыкъ да, Элдарны ёлюмден къутхарайыкъ. Ол мени мажарыгусузлугъум ючюн ёлюп къалса, мен да жашарыкъ туююлме. Ахча жыйышдырып, операцияны этдирейик да, мен ажымсыз болайым. Андан арысы уа Уллу Аллахны къолундады. Мен Аллахдан озарыкъ туююлме. Ажымсыз болуп, тынчайып къаллыкъма. Бизни сабийибиз энтта да болур, алай арtdаракъда!!! Мен Элдарны, эрип, тауусулуп баргъанын кёрюп кечиналмайма.

Элдар, атасы бла анасыны бир бирге ачуулу сёлешгенлерине, сейирсинип, отоуундан чыкъды да, сёз аны юсюнден баргъанын ангылап, сагъайды. Хау. Аны юсюнден эди быланы даулашлары. Жаш Тамараны жууабын эшитди. Ол а, къаны къартыгъына сыйынмай, шашхан адамча, уллу къычырды: «Сора сени жашынгы ёлюмден къутхарама деп, мен кеси сабийимми ёлтюрейм?! Хар адамны Уллу Аллах мангылайында жазгъан къадары барды. Биз, не кюрешсек да, Аллахны къадаарын хорлаяллыкъ туююлбюз. Уллу да, Сыйлы да Аллах Элдарны жарыкъ дуняда къояргъа десе, амал табарыкъды, киши да сунмай, сакъламай тургъан жанындан окъуна... Ма кёрюсе...

Катынын кеси акъылына сыйындыралмазлыгъын ангылап, Борис отоудан суху чыгъып, быланы туююшгенлерине тынгылап тургъан жашха бетден-бетге къарап къалды. Атасы, жашы да тышына чыкъдыла да, сахарны паркында бир кесек айланып, жайыгъыргъа келишдиле. Болсада армау болуп тургъан кишиге солурча да, жайыгъырча да болмады. Элдарны ачуулу тырманына тынгыларгъа, аны сейир этерча акъыллылыгъын ангыларгъа тюшдю.

– Атам, сен ол акъылны башынга къалай келтиралгъанса? Манга уа нек сормагъанса, мен а ыразымамы ол амал бла жанымы сакъларгъа! Алыкъа туумагъан къарындашчыгъымы не эгешчигими орунуна жашаргъа?! Сиз ахча жыялсагъыз да, манга этиллик операция тап ётер деп, не ышаныу барды? Аллахны къадары алай болуп, мен ёлюп къалсам, сизни къолугъузда сабий боллукъду, экибизден да бошасагъыз а, сиз къалай жашарыкъсыз?..

Мындан ары болгъаннга ийнаныргъа бек къыйынды. Аны эсге алып, энчилеп, шартлап айтама: жазгъаным кеппе-кертиди, алай, окъуучу ангылагъандан, хапарымы жигитлерин, аладан ыразылыкъ алмай, туура этерге мени эркинлигим жокъду. Ала уа кеслерин туура этерге суймегендиле.

Паркдан чыгып келе тургъанлай, Элдар бла Борисни алларына бир ариу къыз келип, быланы бетлерине ышарып къарай, айтды: «Мен лотерей билетле сатама, бирин окъуна алыгъыз, бюгюн нек эсе да сатыуум иги бармайды. Тираж келе тургъан ыйых кюн боллукъду, кесин да телевизорда кёргюзтюрюкдюле, кёп ахча къытаргъа боллукъсуз, Аллах айтса! Къыз пачкадан бир билетни алып, Элдаргъа узатды. «Къой, кызы, къой. Бизни шёндю лотереяча къыйматсыз затлагъа къоратыргъа ахчабыз жокъду, алайсыз да хар капекни тергерча ауарагъа тышюп турабыз», – деди Борис. Къыз а: «Магъыз, сиз бюгюн мени биринчи алычумсуз, аны себепли мен сизге бу билетни хакъсыз береме, къарайма да, сизни женгил къолугъуз барды – мындан арысында мени базарым иги боллукъча сезим келеди жюрегиме. Элдар билет ючюн ахча берирге деп хуржунуна узалгъанлай, къыз алайдан ашыгъышлы кетип къалды. Жаш а, сейир этип, лотерея билетни атасыны хуржунуна салды... Ол кече бу юйню адамлары хазна жукъламай чыкъдыла. Эр бла къатын бир бирге кёлкъалдыларын айта, жюреги къарыусуз этип тургъан жаш а, кеси кесине кёлкъалды эте: «Мен хар кимге да чырмау болуп турама: атама ырахат ишлеп жашаргъа, Тамарагъа сабийин табаргъа, къарындашчыгъыма-эгешчигиме уа – тууаргъа окъуна... Манга Элдар деп угъай, Чырмау деп атаргъа керек эди...» – дей.

...Ыйых кюн болгъаны себепли, Борис, кухняда чай иче, телевизоргъа къарай олтурады. Сагъат онда, паркта билетле сатхан къыз айтханча, тиражны ойнатып башладыла. Ата жашы берген билетни хуржунундан чыгъарып, къолунда тутуп, тышген номерлеге къарай турады. Бир арада Борисни: «Элдар!» – деп кычыргъаны къатыныны бла жашыны ахларын къурутду. Ала чабып отоугъа киргенде, эр киши лотерея билетни, эринлерине жетдирип, уппа этгенин кёрдюле.

– Элдар, энди санга операция этерге ахчабыз барды, сени билетинг танг ахча къытханды, – деп, жашын къучагъына кысыды.

Жазманы мындан арысында айтыргъа боллукъ эди Элдарны операциясы тап бошалгъанын, школдан сора бийик окъуугъа киргенин, саулугъу спорт бла кюреширге да жетишгенин, юйюрге жашчыкъ къошулгъанын, атына да Аллахберди аталгъанын... Алай бу хапарны уа: «Уллу Аллах хар инсаннга да къайгъырыулу къадар жазсын!» – деп бошаргъа сюеме.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса

ЭКИ ОЮЛГЪАН КЪАЛА

Басхан ауузу бла ёрге бара, Тырныауздан юч-тёрт кычырым ётгенлей, Басхан сууну сол жанында, ариу кюнлюм бетде, тик кыаяны аллында оюлгъан кёп таш хунала, юй-журт мурдорла кёребиз.

Ала, суу жагъадан башлап, кыая этегине дери жетедиле. Ол, аты таурухлада айтылгъан, бурунгу элибиз Эл-Журтду. Элни баш жанында уа, ичине мал кирмезча кыаты бегитилип, кыабырстанны да кёребиз.

Элге кенгден кыарасанг, гитче жерчикге ушайды. Алай кыатына жууукъ барсанг, аны уллулугъу, эркинлиги кёрюнеди. Тюзлю-тёшлю жерлери да бар. Шимал жаны Кыоргъашин таугъа тирелип тохтайды. Кыыбыла жаны бла уа, тарны экиге бёлюп, чокъуракъ тамычыланы тауусулмазлыкъ жырларын айта, Басхан череги тенгиз таба ашыгъышлы барады. Бурун заманлада былайда ариу жашау кыайнагъанды. Эллиле мал тутхандыла, сабан сюргендиле, жигит жашла, жортууулгъа барып, кишиликлерин сынагъандыла.

Ёмюрлени саркыуунда кёп белгили адамла жашай келгендиле бу элде. Ол санда Кыарачайны кыурагъан деменгили Кыарча, Кыырымшаухалланы бий Бекмырза, аны жашлары Элбуздукъ, Кыамгъутбий, Кыаншаубий, Гелястан, айсуратлы, кюн сыфатлы Гошаях бийче.

Бу журтдан аладан сора да чыкыгъандыла атлары айтылгъан инсанла. Алай бу хапарыбызда биз бий Бекмырзаны жашларыны бла Гошаях бийчени юсюнден эшитгенибизни, билгенибизни айтайыкъ.

Башында да айтдыкъ элни баш жанында оюлгъан кыаланы юсюнден. Эрттеден бери анга барыргъа акъыл этип тура эдим да, бу кюнледе ары жетип келдим. Бир нёгерим барды. Экибиз да ашыкымай, акъыртын-акъыртын, сёдегей-сёдегей бара, бирде оюлгъан хуналаны юслери бла, чыгъанала ичлери бла ётебиз. Оюлгъан журтлагъа кыарайбыз. Сейир этесе, быллай тик жерде адамла кыалай жашагъан болурла, кыалай ишлеялгъан болурла аллай бир журтну деп. Ол бийик, тик жерлеге ташланы да кыалай ташыгъан болурла. Аланы араларында уа бек уллулары да бардыла. Адам бийиклиги чакылы окъуна.

Дагъыда бир сейири. Ташланы асламысы жонулупдула. Журтланы мюйюшлери да тюз къаланадыла. Иги устала ишлегени кёрюнюп турады. Ол къурулушчула салта, чёгюч, темир чойле хайырланганларыны шагъаты.

Къыйын болса да, бир кезиуледе былайда жашау къайнагъанды. Тёшледе, сыртлада ташдан къаланган юйле, журтла сюелгендиле. Тюзюрек жерлеринде уа адамла мирзеу ёсдюргендиле. Бюгюнлюкде уа оюлгъан хунала, юй мурдарла турадыла, озгъан жашауну шагъатларыча. Тёгереклерин юлкуюле, чырпыла, чыгъанала басхандыла. Кюйдюргюч, тюртю, назы терекле, артишле ёседиле. Анда-мында бир шаптал терек да сюеледи.

Аланы ичлери бла ётюп, къаягъа тирелгинчи бардыкъ. Алайда къаланы оюлгъан къабыргъасын кёрдюк. Къалынлыгъы метрден артыкъды. Бир мюйюшю игирек санланыпды. Бийиклиги эки метр чакълы болур. Тюп жаны уллу ташла бла къаланыпды. Баш жанындагъыла да бираз гитчерекдиле. Раствор, бетон жокъ, улхузу бла къаланыпдыла.

Оюлгъан журтха къарай, баям, анга ырхы зараны жетген болур деригим келди. Нек дегенде къырны аллында ишленгенди. Аллай жерледе уа бир жыл къалса да, он-жыйырма жыл озса да, бир кезиуде уа ырхы келмей къалмайды. Къаланы ичи да ууакъ зыгъырдан толупду. Ол да ырхы келгенни бир билгисиди.

Бу журтха Гошаях бийчени экинчи къаласы дейдиле. Аны къатында бираз олтуруп, къаланы, аны иесини юсюнден да кёп сагъыш этип, къол аяздача кёрюнген эски элибизге да къарадыкъ. Сора бу бийчени экинчи къаласы эсе, аны биринчиси да бу тийреде болургъа керекди деп, аны излеп башладыкъ.

Тик къаяны ырбыны бла энишгерек келип, къая ташладан къаланган къабыргъаны тапдыкъ. Узунлугъу он метрден артыкъ, бийиклиги да метр бла жарым болур. Къабыргъаны къалынлыгъы да метрден артыкъды. Ич жаны, тышы да тюз къаланыпдыла, ташла да бир бирлерине къысыдырыкъла бла бегитилип.

Къабыргъаны юч жаны ташдан къаланыпдыла. Тёртюнчю жаны уа бийик, тик къаяды. Бир кезиуде былайда таш къала сюелгенди. Хунаны аллында оюлуп тургъан ташла анга шагъатдыла. Къаяны башындан ташла юзюлюп, ала ойгъан болурла.

Аны бери жаны къалын юлкуюледиле. Тюзюнлей аллына барып къалмасанг, жанындан къарап кёраллыкъ туююлсе. Биз да иги кесек айланнгандан сора тапханбыз. Ол бийчени биринчи къаласыды, эсе да андан къалгъан ызла.

Кюн къызыу эди. Нёгерим да, мен да алайда бираз олтурдукъ. Бийикден Басхан черегине да къарадыкъ. Аны ташны

ташха ургъан тауушу, къая къызын уята, битеу ауушха эшитиледи. Оюлгъан къалалагъа къарай: «Жарсыулу суймекликни оюлгъан къалалары», – деригими келди. Ариу тиширыуну къадарына тынгылай кетсенг, ол акъыл келеди. Сабийлей урланып, юйюнден-журтундан айырылып, бир бири ызындан юч къарындашха эрге барып, аланы бири бла да насыплы болмай, ахырында бу тийреледен да узакъ кетип, ахыр жолун жангызлай, кенгде тапханды.

Къаланы къатында олтуруп, Гошаях бийчени, аны эрлерини юслеринден сагъыш этдим. Ким биледи, былагъа бир аман къаргъышмы жетген болур эди деригим келди. Алай да болур, сабийи урланган ана жүреги къызып айтхан болур эди. Урланган къызчыкъ ёсюп, кёз къаматхан ариу жан болгъан эсе да, къадары жарсыулу эди.

Суймекликни оюлгъан къалаларындан къарасанг, эл саулай, къол аяздача, туура кёрюнеди. Эл дегенде да, андан къалгъан – жалаңда аты, оюлгъан хуна ызла эм озгъан заманланы шагъатларыча, сир къатып тургъан къабырстанны мермер сын ташлары.

Гошаях бийче бла байламлы дагъыда бир-эки жер атны сагъынайыкъ. Къаладан бираз берлакъ келгенлей, кенг атлауучла бардыла. Ала да къаягъа тиреледиле. Табийгъатдан чыккыгъаннга угъай, тюз да къол бла ишленнгеннге окъуна ушайдыла. Башлары, жанлары да – сыйдам, тюз да сюрме бла жонулгъанча. Алагъа уа Гошаях бийчени атлауучлары дейдиле. Бийче ала бла ёрге барып, къая ортасында ыраннга чыккыгъанды. Алайда сары эрикле ёседиле. Алагъа уа Гошаях бийчени терек бахчасы дейдиле.

Кёп жылла мындан алда, тюзюрек айтханда, онжетинчи ёмюрню ал жылларында, бийче терек бахчасына чыгъып, кёгет жыйгъанды. Алгъын алайда гитче алмачыкъла ёсген хапар барды. Бюгюнлюкде уа – сары эрикле. Бийчени жашаууну юсюнден къысха айтханда, аны урлап келген Къамгъутбий болгъан эсе да, жаш ауруп ёледи. Басхан сууну онг жанында, уллу жолдан узакъ бармай, ариу дуппурну башында ташдан къаланган кешене барды. Ол Къамгъутбийни кешенесиди. Жаш анда асыралгъанды. Аны бийче кеси ишлетген хапар барды.

Арта Гошаях Къаншаубийге эрге чыккыгъанды. Арада уллу суймеклик да болгъанды. Жарсыугъа, Къаншаубий зар адамланы хаталарындан, къыйын ауруу тийип, андан дарман излей кетип, ызына къайтмай къалады.

Андан сора бийче Къарачайгъа кёчюп кетеди. Эр киши гитче къарындашлары Гелястанлары келип, аны бла къауум жыл бир юйюр болуп жашагъанды. Ахыр жылларын а Гошаях Къарт-Журт элде ётдюргенди. Ёлгенден сора анда асыралгъан-

ды. Бир жол къарачайлы шуёхум бла ол элге баргъан эдим. Анда Къобан сууну сол жанында бурунгу обала бардыла. Аланы араларында акъ кешене сюеледи. Шуёхум ол Гошаях бийчени кешенесиди деген эди.

Бийчени жашаууну юсюнден жыр да барды. Эрттеден бери халкъда айтыла келеди. Бююннгу назмучуларыбыз да, жырларына къоша, бийчени ариулугъун эсгередиле. Гошаяхны жарсыулу къадары кёп ёмюрлени халкъ ауузунда айтылгъанлай келеди.

УРУЧУ МЫРЗАБЕК

Революциягъа дери иги да алгъаракъда болгъан иш. Тау эллерибизден биринде Мырзабек деген бир ётгюр, жигит улан жашагъанды. Аны юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла Басхан-Чегем, Холам-Бызынги жанларнда да жюрюгендиле.

Мен да эшитгенимча айтайым. Мырзабек, тау артына ётюр, эбизе сабийлени урлап, келтирип тургъанды. Бурун заманлада адам урлагъан уллу жигитликге саналгъанды. Сабийлени да – кимден болса угъай, белгили адамладан.

Эбизе къатынла хыличи сабийлерин Мырзабекни аты бла къркътутуп болгъандыла. Жиляуукъ сабийлеге уа: «Ма, Мырзабек, ма, ал да кет», – деп.

Мырзабек уругъа барыучу элледен биринде, халкъны къркътутуп тургъан бир мазаллы, къарыулу киши жашагъанды. Аны уа тёрт жыллыкъ къызчыгъы болгъанды. Элни адамларындан бири Мырзабекден тилейди: «Бизни быллай бир басынчакълап тургъаны ючюн, бу адамны сабийин урлап, мынга бир уллу ачыу эт», – деп. Мырзабек угъай демейди. Аны тилегин тамам этерге айтады. Сора кечеле бла мазаллы эбизени юйюне келип, сабийни урларгъа тап такъыйыкъа сакълайды.

Къарангы кечелени биринде эбизени юйюнден сабий жиягъан таууш чыгъады. Аны тохтатама деп, анасы, къызчыкъны арбазгъа чыгъарып: «Ма, Мырзабек, ма, бу жияуукъну. Ал да кет», – деп, сабийни ёрге-ёрге атады. Ол кезиуде бугъуп тургъан уручу, шайтан харбыздан чыкъгъанлай, жетип, сабийни сермеп алып, тиширыу эс жыйгъынчы, алайдан дупм болуп кетеди.

Къызчыкъны анасы, кесине келип, хахай этгинчи, Мырзабек къарангы кечеге кирип, алайдан узакъгъа ташаяды. Алай муну ызындан къуугъун тюшеди.

Мырзабек тауланы иги биле эди. Анга кёре жолну да иги таныгъанды, жюрюген да терк этгенди. Алай да айтхандыла: «Хычинле сууугъунчу, Мырзабек тау артына жетип болгъанды», – деп. Сора таулада ол билмеген жашырын жол, дорбун

болмагъанды. Кече къалыгучу дорбунларында букъдурулгъан ушкоклары да болгъанды.

Къуугъун ызындан къаршы жетсе, Мырзабек аллайладан бирине бугъуп болгъанды. Сора ушкокларын арлакъ-берлакъ салып: «Махмут, сен атдыр, энди, Хасан, сен ат», – деп, къауалларындан кезиу-кезиу атдырып, дорбунда къауум адам болгъан сундургъанды. Ызындан келген эбизеле уа дорбунну ал жанында тохтап, сауутларындан атдырып тебирейдиле.

Ол заманда Мырзабек сабийни да алып, дорбунну ичинде жашыртын тышына чыкъгъан жер болгъанды да, алайтын къутулуп кетгенди. Къуугъун а бираз атдыра кетгенди да, дорбундан таууш чыкъмагъандан сора, ичине киргендиле. Адам тапмагъандан сора, къурулай ызларына къайтханды.

Къызчыкъны уа Мырзабек анасыны эгечине бергенди. Ол ёсдюрюп тургъанды. Ёсюп уллу болгъандан сора, кесине къатын этген хапар барды.

Сабийин урлагъан эбизе уа уручуну ёлтюрюрге ант этгенди. «Тутуп келтирип, халкъны да жыйып, эл аллында ёлтюрлюкме», – дегенди. Мырзабекни бар эдиле анда керти адамлары. Ала билдиредиле жашха. «Андан эсе, кесим алгъа ёлтюрейим», – деп, бу аны марап башлайды.

Бир жол эбизе, киги ушкогун да аркъасына атып, чалгъы чала болады. Арлакъла уа, чырпыла ичинде, Мырзабек бугъуп, аны марайды. Не уллу, къарыулу киши болсанг да, ушкокну кётюрюп, чалгъы чалгъан тынч тюйюлдю.

Бираз чалгъандан сора, арыгъан киши чалгъысын бир жанына салады, ушкогун тешип: «Къаллай бир къоркъуп турлукъма мен сенден. Ма, бу да сени болсун», – деп, къауалын уручу бугъуп тургъан юкюле таба быргъайды. Сора ызына тебирегенлей, Мырзабек секирип, сауутсуз къалгъан эбизе кишини сыртына минеди.

Эбизе абызрагъан да этген болур эди. Бираз эс жыйгъанлай: «Кесине базынып, сыртыма миннген кимди?», – деп сорады.

– Алгъа ким болгъанынгы сен айт. Андан сора мен да айттайым ким болгъанымы.

– Алай эсе, тынгыла. Атым Ажирди. Бу тийреде менден къарыулу, кючлю жокъду. Бу тийрени адамын «ых» этдирмей, къол ууучумда да тутам. Манга сёз къайтаргъан угъай, терс къараргъа базыннган окъуна жокъду.

– Да алай эсе, тынгыла. Сен Ажир эсенг, мен а сенича ажирлени байтал этген, къатынланы шайтан этген, сени ёлтюрюрге ант этген, сени къызынгы урлагъан Мырзабек киши менме.

Аны эшитгенде, эбизе бек ачыуланады. Бир къолу бла сыртындагъы аякъларын, экинчи къолу бла уа къолларын кесине

къаты кысып, Мырзабекни тепдиртмей кыояды. Сора сырт башындан энишге тебирейди.

– Мен антыма кертичи кишиме. Сени эл аллында ёлтюрюрге деген эдим. Ары элтеме. Адамланы да жыяма. Ала кыарап тургъанлай, жанынг саулай, теринги сыдырып аллыкъма, – деди.

Уругъа жюрюген кишини саны гитчерек болса да, кыарыучугъу бар эди. Ары-бери силкинип, кыутулургъа кюрешди. Болсада бир жукъ да эталмады. Эбизени кыарыулу кыоллары аны санларын кесине кыаты кысып эдиле.

– Ай, харип Мырзабек, секирдинг. Бир секирдинг – кыутулдунг, эки секирдинг – кыутулдунг, ючюнчю кере тутулдунг дегенча, бюгюн сени ахыр кюнюнг болур, – деди кеси кесине. Сора хазырларыны арасында бичагъына кёзю жетди. Аны тишлери бла кыабып, эбизени боюнуна урду. Боюн жилиги юзюлген киши алайда окъуна ёлдю. Аллай амал этип, Мырзабек алайдан сау кыутулду.

Андан сора уручулукъну да кыоюп, ёсгенден сора эбизе кызыны алып, тынч-ырахат жашап кыалгъан хапары тау элдеде абадан тёлюню арасында бюгюнлюкде да жюрюйдю.

ТАС БОЛГЪАН ДУНИЯ

Таурух

– Хапар айт, хапар айт деп кыадалгъанса да, кыоймайса. Адам санга не этсин? Кыарайма да, айырылыр акъылынг жокъду. Баям, сен айтханны этгинчи манга тынчлыкъ боллукъ болмаз. Ант жетмесин санга. Айтчы, не зат эшитирге сюесе? Кыулакъ бла эшитгенними, огъесе кёз бла кергенними? Сайла кесинг.

– Узун сакъалынг акъ кыырпагъы кибики агъаргъанды. Сен узакъ ёмюр жашагъанса. Жашауунгда, бир болса да, сейир затха тубеген а болурса. Аны айт. Кыулакъ эшитген а ариу жомакъды. Ол сабийленикиди.

– Алай эсе, тынгыла, – деп, кыарт кыарамын узакъда таула таба бурду. Кёзлерин кысып, бираз турду да, биревуден эркинлик алгъанча, сора хапарын башлады.

– Кёремисе, ол таула сынжырын, – деп, хапарчы онг кыолун кюнбатыш таба бурду. – Бийикле, деменгилеле, кыалала кибики, сюеледиле. Дунияны кыайсы заманларындан бери тура болурла жер тарыхны эсгертмелери. Ортадагъы чукуй барысындан да бийикди. Анда кыар жаланда жай чилледе бир кесчикге эрийди.

Тёгерекдеги таулада жашил кырдык ёсе туруп, аны башы, кыары эригенден сора, кыара бояулу болады. Анда бир зат ёс-

мейди. Аны аты Къара тауду. Анга алай да андан айтылгъанды. Аны юсюнден халкъда кёп таурухла жюрюйдюле.

Алай да айтадыла, бир дорбуну барды да, эки атлы эркин сыйынады деп. Узунлугъу уа алайды, кече бла кюн барса, къыйыры тенгизге чыгъады деп. Тауну ары жанында уа ариу ёзен барды. Аны ариу жашил кырдыгында кийик жаныуарла отлайдыла. Ол Апсатыны журтуду, акъ жугъутурланы жериди деген таурухланы бек гитчелигимде эшите тургъанма. Сора аны бир кере кёрюр эдим деп, къаст этип тургъанма.

Бир жол а, ма сенича жаш заманымда, муратымы толтурургъа таукел болама. Кесиме бек базаынама. Къарыуум асыры кёпден къол аязларым окъуна атылыпдыла. Менден кючлю адам болурму деп, акъылыма алай окъуна келиучю эди.

Кюнлени биринде жол азыкъ хазырлайма. Артмакъгъа нартюх къалачла бла къош къаймакъ салама. Гыбыт бла бир гыпыны къанжыгъасына байлап, танг аласы бла тенг жолгъа тебирейме. Атамдан къалгъан къара къамам, мужурам да бир гемедиле.

Элден чыкыгъанлай окъуна, черек боюну бла жол салдым. Аны кысхартыр муратда: «Къараторгъа базынып, мен узакъ жолгъа чыкыгъанма», – дей, эрттегили жортууулчуланы жырын да айта, къая кызын уятхан черек тауушуна да тынгылай, барама.

Бир сейир жер. Баям, манга дери бу жанына адам аягъы басхан болмаз, сора кийик жаныуарла жюрюген жолчукъгъа атны буруп, Къара тау таба тебиредим.

Ол тийрелени къалауурларыча, терек бутакъла бетиме, кёкюрегиме ура, мени ары жибермезге кюрешедиле. Чапыракълары уа: «Эй, адам улусу, санга мында жер жокъду, ызынга къайт», – дегенча, тауладан келген эрттен желден къалтырай шыбырдайдыла.

Алай эте, кюн ортагъа агъачдан чыкъдым. Алайда атымы да солутдум, кесим да ауузландым.

Эндиги жолум а тар ёзени бла эди. Белге жетген ариу жашил кырдыкны къаратор ёшюню бла жарып барады. Мен а, жангы жерлеге сейир эте, тегерек-башха къарайма. Тау ёзени, болурму сенден ариу? Хар хансынг ариу гюл ийис эте, таза хауангдан а кёкюретинг тоймайды. Къаяларынгы къарлы чукуйлары булутланы жарып, кёкге тиреуле болуп, жылны жайы, къышы да – бир жерде. Тау этегинде жашил кырдык ёсе, башында уа боран эте.

Таула таба тебиресенг, ала сенден къачып баргъанча кёрюнедиле. Жууугъуракъ жанлай келсенг, уллудан-уллу, бийикден-бийик бола барадыла. Ахырында уа, къучакъларына кысарла, къайры къарасанг да, тегеретинг тау, къая болуп, узакъ

жолоучулукъдан кѣп жолла кыдырып, кесинги да ата юйюнге кыайтхан сунарса, алай жууукъ кѣрюнюрле ала санга.

Алайдан ары барлыкъ жерим тик, ѳр эди. Ат бараллыкъ туюл эди да, аны алайда кыоуп, мужурама таяна, Къара таугъа ѳрлеп тебирейме. Кюн батхынчы башына чыгъар акъыл этдим. Алай болалмадым. Тауда кюн батханлай, терк кыараны болуп кыалады. Кече кыалырни кыайгъысын эте, кыая ырбынында дорбун маталлы жерчик табып, алайгъа кыысылып кыалдым. Биягъыча, жамычыма чулгъанып, эрттенликге дери тепмей, жукълап чыкъдым.

Таулу жамычы борандан, желден, жауундан, кыардан да сакълагъан! Узакъ жолгъа чыкъгъан жолоучула, жылла бла таулада, агъачлада бугъуп айланган абирекле, жауунлу кече ыстауат кыыйырында кыалгъан малчыла кыаллай бир алгъыш этген болурла сени этген таулу тиширыу кыоллагъа! Кимге тѣшек болдунг, кимге жастыкъ, кимге уа ата юйюн алышдынг. Ай, кѣп кѣрген таулу жамычы!

Кюн жарыгъы бетиме тийип уяндым. Сен кѣргенмисе таулада танг жарыгъын?! Угъаймы? Да сора, шуѳхум, билмейсе ариулукъну не болгъанын. Алгъа кюн чыгъады. Кыызарып, жарыкъ берип. Алыкъа узакъдады, алашадады. Анга кыаяла кыууанадыла, ала аны бояуун алып, алтын бетли болуп, жылтырайдыла. Анга кыарай, кюннге кыолунгу узатып, аны сыларыгъынг келеди.

Бираздан а акъ булутла жетерле. Акълыкълары бла кыаргъа, сютге ушагъанла. Толкыун-толкыун болуп, кеслерин кыая ташлагъа урурла. Кюн таякъларындан кюмюшча жылтырарла, кѣз кыамата. Сора таудан эннген эрттен аяздан кыача, ызларына кетерле. Дагъыда ингир ала келирле, кыая чукуйларына кыонуп, кечелерин ѳтдюрюрле. Кыалай ариуду ол сагъат!

Булутла кѣп турмадыла. Харкюнлюк жолларына кетдиле. Тѳгерек-баш да ачылды. Мен да жолума тебиредим. Азмы-кѣпмю бардым, бираздан тауну башына чыкъдым. Бек бийик эди Къара тау. Андан кыарап, уллу черегибизни кѣрдюм. Бичен байлагъан аркыанча иничке кѣрюне эди.

Тау башында аяз уллу эди. Бир ѳсген ханс окъуна эслемедим. Тѳгерек-башха тюрслеп кыарадым. Мен эслеген – таракълача сюелген таула. Шимал жанында Къара таудан да бийигин кѣрдюм. Аны башында кыары, бузу эримей тура эди. Къара таудан бийик жокъ сунуп тура эдим да, анга да сейир этдим.

Таурухлада айтылгъан Къара тауну ара жанында тенгиз барды дегенни да кѣрмедим. Таула арасында жашил таланы халпарын да ѳтюрюк сундум. Ызыма кыайтайым деп да бир акъыл этдим. Болсада, бери ѳрлегенден сора, арлакъ-берлакъгъа да ѳтейим деп, бийик тау таба тебиредим. Юч-тѳрт кыычырым

чакълы баргъандан сора, узакъда бир чунгур кёрдюм. Жууукъ жанлай барсам, уллудан-уллу бола барады.

Азмы-кёпмю бардым, жетдим мен анга. Кёрдюм сора бир сейирлик. Къаяланы ичинде, теренде ариу жап-жашил тала. Артыкъ уллуду деп айтырча да туююлдю. Гитчеди дерге да жарамаз. Былай бир тау эл сыйынырча бир жер. Ортасында кёлню да эследим.

Мен излеген бу болур деп, ары тюшер акъыл этеме. Айлана кетип, бир чыгъыш тапдым. Чыгъыш деп да туююлдю, жугъутурла жолу. Мужурама да таяна, тынч-тынч, ашыкъмай энишге тюшдюм. Къыйын эди жолум. Жугъутурдан башха бир кийик жаныуар базынмаз алайтын тюшерге, чыгъаргъа да. Алай мен а ары тюшдюм.

Тюшдюм. Ариу жашил ёзен. Тюрлю-тюрлю бояулу гоккалары. Гюл бахча сунарсa. Бир терек, не юлкую окъуна эслемедим. Аллахны нюрюча жашил жер. Жомакълы жер. Тёп-төгереги бийик, сыйдам къаяла. Кюнню алтын таякъларындан къызыл бояулу къызарадыла. Ол ариулукъгъа къарай, тюшюмде сунуп окъуна турама.

Жангы жерге сейир-тамаша этеме. Хар хансын сыларыгъым окъуна келеди. Арлакъдагъы кёлге барып, сууундан да ичдим, къол-бет да жуудум. Асыры сууукъдан, хар уртламы тишлерими бузлатады.

Уллу кёл туююлдю. Гитче деп да айталлыкъ туююлсе. Узунлугъу, эни да жарым къычырым чакълы болур. Жанындан суу къошулмайды. Шаудан кёлдю. Кёлню бир жанындан суу кетеди. Аны юсю бла секирип ётдюм да, ызы бла бираз бардым. Ол а, къаягъа жетип, анда дорбун ичине кирип кетди. Дорбун дегенлери да бу болур дедим.

Алайда къарай кетдим да, кюнлюм бетинде къаягъа тирелип, акъ ташладан къаланган журт эследим. Къаяланы къызыл ташларыны арасында жангы жаугъан къарча жылтырайды.

Мен ары тебиредим. Къаллай бир жууукъ жанлай барсам, аллай бир бек къаматады кёзлерими. Азмы-кёпмю бардым, мен жетдим анга. Сейирлик журт. Сыйдам акъ ташладан ишленген төгерек кешене. Ташла бир бирлерине асыры тап жарашдырылып къалангандан, араларына чёп сыйынмаз. Ким эсе да аны бир бек уста ишлегенди. Ал къабыргъасында экеулен эркин сыйынып ётерча аркъа маталлы эшиги. Мен аны кешенеге ушатдым.

Анга къарап, сейир этип баргъандан болур эди, юсюне тирелгинчи, кюте тургъан жугъутур сюрюуню эслемедим. Бийик ташны башында, узун сакъалын да желге тарата, кёзлерин къакъмай, мени таба къарап турады, чыммакъ-акъ жугъутур.

Нёгерлери да отлагъанны кёююп, бу эки аякълы уа ким болур дегенча, эслерин манга бургъандыла.

Ала да – бир къара тюклери болмагъан, акъ къарча, акъла. Баям, была бир заманда адам кёрген болмазла, алай сабыр эдиле. Менден къоркъмадыла, бир жанына къачмадыла. Алагъа бираз къарадым да, таурухда айтылгъан акъ жугъутурла была болурла дедим, бу болур акъ жугъутурланы жери да деп, эсима алай келди.

Кешенени босагъасына жетип, ёрге къарагъанымда, аны бийиклиги тюплю-башлы юй тенгли болур эди. Сора ичине атладым. Анда болгъан затха ийнанмазча эди. Кешенени ортасында акъ ташдан уллу тёгерек стол. Аны тёгерегинде таш шинтикле. Столну юсюнде уа – ичлери кюмюш, тышлары уа алтын суу ичирилген адырла, терен табакъла, къашыкъла, чанчхыла, чёмючле.

Юслеринде ау угъай, букъу окъуна кёрмедим. Аланы ол сагъатда шапа тизип кетген сунарсa. Бир къауум адам бери келип, лахор этип, неда оноу этген жерге ушатдым. Адам кече кългъан, жашагъан жер а сунмадым. Бурун нартла оноу этген жер болурму, огъесе Апсатыны журтуму болур деригим да келди.

Ызыма къайтып тебирегенде уа, кёзюм къарап, адырладан бир къауумун алдым. Аланы да кётюрюп, босагъадан тышына чыгъып, бир-эки атлам этгенлей, бир сууукъ аязчыкъ жетип, санларымы кълтыратды. Анга да эс бурмадым. Дагъыда бир-эки атлам этгенлей, абынып жыгъылдым. Аягъым ташха илинип, жыгъылгъан сундум. Тёгерегиме къарадым. Абери кёрмедим. Тюппе-тюз жер.

Дагъыда кетип тебиредим. Бир-эки атлагъанлай, экинчи кере да жыгъылдым. Кешенеден кенгирек кетип башласам, жыгъылама. Жашагъан жеримде мен ёрлемеген къая чукуй кълмагъанды. Ёрлей турушму, огъесе тюшгенимдеми кесими жыгъылып бир кере да билмейме. «Тоба, астофюрюллах», – дедим.

Сора атамы айтханы эсима тюшдю: «Сен таулада кёп айланаса. Алада бурун жашагъан адамладан кългъан кешенеле, эски журтла бардыла. Алада абери тапсанг, не багъалы зат болса да, сен алагъа тие турма. Буруннугудан кългъан затланы жин бийлейди», – деп.

Ёрге турдум да, кешене таба атладым. Жыгъылгъан угъай, сюрюшген окъуна этмедим. Алгъан затларымы хар бирин тургъан жерлерине тап салып, чыгъып кетдим.

Эки кюнден юйюме кълйтдым. Къараторум да къойгъан жеримден узакъ кетмей тура эди. Элге келгенден сора: «Къара таугъа кетген хапарынгы эшиттенме. Анда не бар, не кёрдюнг?» – дегенле болдула.

«Къара тауну башы – къара гера. Анда кырдык угъай, таш гуау окъуна жокъду. Жаланда жел сызгъырады, улуйду. Жамычынгдан ётюп, суюклеринге жетеди. Къарыусуз кишини жыгъарыкъды», – дедим.

Кертисин а бюгюн санга айтама, – деп, акъсакълал сёзюн тауусуп, Къара тау таба къарамын буруп, терен сагъышха кирди. Мен да, аны бёлмейим деп, тынч алайдан чыгъып кетдим.

Ма алайды таулада тас болгъан дунияны хапары.

МАХТИНИ ТЕРЕГИ

Жай кюнлени биринде ишлеген жериме биреулен сёлешеди. Телефонну алып тынгылайма. Ол былай дейди: «Сен ташланы, агъачланы, жер-суу атланы юслеринден жаза тураса. Бизни элде Мажитни тереги деп барды. Уллу балли терекге айтадыла алай. Аны юсюнден да жазып, газет окъуучулагъа билдирсент эди. Аны хапарын айтырыкъла уа – эл башында ныгъышда олтургъан къайсы акъсакълал да. Ныгъыш бош болмайды. Кюнню не заманында барсанг да, алайда адам болады».

Кертиси бла да тау эллерибизде жер-суу атла бла байламды таурухла жюрюйдюле. Кёп ташланы, тереклени окъуна барды атлары. Бу да аладан бири болур дейме да, экинчи кюн ары тебирейме.

Ныгъышда, жыл санлары келген къауум эр киши олтурадыла. Машинадан тюшюп, салам береме, сора жумушуму алагъа айтама. Аладан бири, баям, ол барысындан да таматаракъ болур эди: «Оллахий, бек тап келгенсе. Махти деген киши ма бу кесиди. Терек да узакъда туююдю. Алайда, малла кютген жерде, жангыз суюлген терек олду. Махти, жашны терекге элт, хапарынгы да айт», – дейди.

Ёкибиз да элден чыгъып, тёшлю, сыртлы жерле бла бир къычырым чакълы барабыз. Ол – онг жанымда бираз алгъаракъда, мен да – аны ызындан. Бираздан жетдик балли терекге. Бек бийик терек.

– Бу балли терекни сабийлигимден бери билеме. Жаз башында бек алгъа бу чагъар. Тюз да акъ къурмач кирик. Алма, эрик терекле уа андан сора. Кёп олтургъанма муну салкъынында. Къыркъарда жемишинден алагъанма. Аллахны ыразылыгъы болсун муну былайда орнатханнга.

Бу мени жанымы да сакълагъанды. Къуру кесими да угъай, – деп, Махти сёзюн биразгъа тохтатып, кёз аллына бир сурат келгенча, терен сагъышлы да болду. – Алайдагъы фермада, жаш заманындан башлап, кёп жылланы малчы болуп ишлегенме. Аны ары жанында бахчам да барды. Анда картоф, нартых ёсдюреме. Топурагъы игиди. Кюзде мешхут къуя тургъан-

ма. Бир жыл быллай сенича жаш заманымды. Къызгъа сегиз, жашха алты жыл болады. Аланы да алып, бахчагъа барама. Гюллюлени жетген заманыды. Мыдых отда биширип, сабийлеге да ашатайым деп, аланы да андан элтеме.

Ол жыл акъ нартюх салгъан эдим. Сейирлик битип тура эди. Аладан алып, отда биширип, сабийлеге береме. Кесим а бурууну тозурагъан жерлерин жамайма. Биз да алай эте тургъунчу, ашхам жетеди.

Энди алайдан юйге артыкъ узакъ туююлдю. Кёп болса, жарым сагъат жол. Ашыкъмай юйге тебирейбиз. Фермадан ётюп келе, къалауур итибиз, басхан парий, балли терек таба юре тура эди. Итлени бу тюрлюсю къалауурлукъгъа бек игидиле. Мен, аны къатына барып, башын сылап: «Не болгъанды бойнакъ? Нек тынгысызса?» – деп, жолума тебирейме.

Мен да алда, сабийле да ызымдан тизилип келебиз. Бойнакъны да тынгысыз юрген тауушу ызыбыздан эшитиледи. Алай эте, тынч-тынч терекге жетдик.

Алайда бираз олтуруп, солуй барайыкъ деп акъыл этеме. Жер сайлай тургъанымлай, жашчыкъ: «Былайда итле бардыла», – дейди. Ол айтхан жанына бурулсам, алайда уа бёрю жыйын жатып турады. Бизден кёзлерин алмайдыла.

Аланы эсlegenде, чач тюклерим кётюрюлдюле. Бираз абызырап да турдум. Къайдан чыкъгъан болурла была бери дедим. Бу тийреледе жанлы айланмагъанды. Баям, бир жерден кёчюп келе болур эдиле, неда къачып.

Къалай болса да, бёрюле – аллымда, сабийле – къатымда. Не этерге билмейме. Ферма таба къычырама десем, андан болушлукъ жетгинчи жыртхычла таларыкъдыла. Жаланда чыбыкъ, къазыкъ къыргъан балтачыгъым барды къолумда.

Сабийле уа тобукъларымдан къаты тутуп жибермейдиле. Ариучукъ айтама да, алгъа къызчыкъны терекге миндиреме. Ызы бла жашчыкъны ёрге кётюреме. Бел баууму береме да, къызчыкъгъа айтып, жашчыкъны бутакъгъа байлатама. Къызчыкъ да башха бутакъны къаты къучакълагъанды. Ала тынчайгъандан сора, ферма таба бурулуп: «Бойнакъ, бойнакъ, бери кел!» – деп, къаты-къаты къычырама.

Ол кезиуде жаныурла, ёрге къобуп, тегерегиме алдыла. Ферма жанындан малчыладан бири: «Не болгъанды, Махти?» – деп къычырды. «Бёрюле, бёрюле, жетигиз бери», – дедим.

Жаныуарладан бири бетден-бетге аллымда сюеледи. Ол башчылары болур эди. Ауузун да жарты ачып, хырылдайды. Узун акъ тишлери жылтырагъан окъуна этедиле. Ауузундан шытылары келе, дагъыда мени таба атлады. Ол кезиуде мен аны кёзлерин кёрдюм, ичлери отча къызарып эдиле. Алада бир жазыкъсыныулукъ жокъ эди.

Алагъа къарай: «Жаханым деген бу болур. Я Раббий, ахыр кюнюм жетипми къалды. Элими, юююмю къатында бёрюлеге аш болупму къалама. Жерни, кёкню, дуняны жаратхан Аллах, Сен болуш манга», – дедим кеси кесиме.

Ол кезиуде: «Ай аман, кесинг хомух болма. Бёрю эсе да, не эсе да ол сенденми кючлюдю. Къолунгда балтанг, серме муну», – деп, бир таукеллик келди журегиме.

Ийнан, ол кезиуде кесими юсюмден сагъыш этмей эдим. Билеме, жыйын бёрюню хорлаялмазлыгъымы. Алай адамла жетгинчи жыгъылмай туралсам эди деп, акъылымда олду. Алай болса, сабийле да жыгъылырла деп да къоркъама.

Бир кесекчикге ала эсимден кетип тура эдиле. Сора айтдым: «Сен – жаныуар, мен – адам. Кёрейик, экибизден къайсыбыз кючлю эсек. Хайда, сынашайыкъ», – дедим да, аркъамы терекге къаты тиредим.

Мени айтханым ангылагъанча, журтхыч юсюме секирди. Аны ал аякълары жерден кётюрюлюрге, мен да сол къолуму алгъа узатдым. Ол да манга жетер кезиуде сол къолум аны богъурдагъындан тутду. Бёрю арт аякъларында ёрге сюелди. Менден эсе, бийик эди. Аркъам терекге тирелип болмаса, мени жыгъарыкъ эди. Ол чакъда ахырым иги бла бошалмаз эди.

Мени да къарыучугъум бар эди. Сора сабийле да – къатымда. Сол къолуму боюнундан жибермей, битеу кючюмю, ачыууму да аямай, балта бла бёрюню башына урдум. Бюгюн да ангылаялмайма къалай болгъанын, алай къолумдагъы сауут сабына дери аны башына батхан эди.

Журтхыч бир кезиуючкге сагъайды. Сора, артха секирип, жерге жыгъылды. Тёгерек бурулуп, сынсып башлады. Ал аякълары бла башын тырнап, балтаны чыгъарыргъа кюрешеди. Алай ол зат алай терк чыгъарыкъ тюйюл эди.

Мен а, энди уа къайсы секирлик болур деп, эки къолуму кёкюрегиме къысып сакълайма. Ала уа нек эсе да манга чапмайдыла да, жерде тёнгереп, сынсий тургъан жаралы нёгерлерин талап башлайдыла. Мен а, сейир-тамаша болуп, жеримден тебалмайма. Ала алай эте тургъанлай, малчыла да жетдиле. Жаныуарла да алайдан ташайдыла. Жашдан къарт болдум. Не ары дери, не андан бери бу тийреледе бёрю айланнганды деп эшитмедим. Баям, ажашып келгенле болур эдиле.

Ма, кёп жылла мындан алда, бу терекни къатында аллай иш болгъанды. Андан бери айтадыла мынга Махтини тереги деп. Юйден узакъ тюйюлдю да, бери терк-терк келе туруучума. Жазда, кюзде къургъакъ бутакъларын кетере турама. Салкъынында олтуруп солуйма, озгъан жылларымы эсима тюшюреме.

Махти кеси кёргенин, сынагъанын айтды. Мен а къулагъым бла эшитгеними жазып, окъуучуларыма билдирдим.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

ОКЪУРГЪА СЮЙМЕГЕН БОЙНАКЪ МАМУРАЧ¹

– Бир деменгили эменни тюбюнде, Уллу Юйге туурада хыяр маталлы ишленген сейир школу да бар эди Зауукълу элни, – деп, андан ары бардыргъанды жомагъын жазычу. – Эрттен сайын, тизгинчиклерин жыйып, китапчыкъларын, дефтерчиклерин да алып, мамурашчыкъла, жур улакъчыкъла, бёрю, тюлкю кючюкле, эрленчикле, агъазчыкъла, къоянчыкъла, ёзге жаныуарчыкъла, къанатлычыкъла да ары дерсге жюрюгендиле.

Устазлары кёкде ненча жулдуз, жерде ненча таш, сууда ненча чабакъ болгъанын билген У-ду Ду укуду. Къонгуроу къагъыучулары уа – Таркъ-Таркъ-Таркъ, агъач къакъгъыч.

Бюгюн да жаныуарчыкъла, къанатлычыкъла, тизгинлерин жыйып, китапчыкъларын да алып, школгъа келгендиле. Келгендиле да, дерс этип башлагъандыла. «А», – дегенди агъазчыкъ, «Л», – дегенди илячинчик, «М», – дегенди уллуаууз макъачыкъ. Асланчыкъ: «А», – деп къошханды. Кирпичиг а, къангагъа жазып барып: «АЛМА», – деп чыгъаргъанды.

– Аперим, кирпичик! – деп махтагъанды У-ду Ду, журналгъа «беш» белги сала, – бар, жеринге олтур. Энди тюнене мен юйретген назмучукъну къайсыгъыз айтасыз?

Къызылбокка эрленчик, какачыгъын кётюрюп:

– Мен айтайым, – дейди.

– Айт, эрленчик, биз а дауур этмей тынгылайыкъ.

Эрленчик, къанга аллына сюелип, зынгырдауукъ ауазлы:

– *Алааматды элибиз,*

Бек жарыкгъды кёллюбюз.

Биз школгъа суююп келебиз,

Энди биз окъуй билебиз, –

деп, азбар² айтды.

– Бек алаамат! Аперим! – деп, устаз эрленчикни да бек махтады, сора анга да «беш» белги салды. – Энди уа, балачыкъла, суюген жырыбызны да айтайыкъ.

Балачыкъла парталарындан тургъанлай, устаз белги берип, жыр айтып башлайдыла:

¹ *Мамурач* – айыу бала, хубол.

² *Азбар* – кёлден билген.

– Билим кџаласыды школ,
Школ, школ, школ!
Бизге багџалыды ол,
Ол, ол, ол!
Биз окџуйбуз, биз тергейбиз,
Школубузгџа сау бол дейбиз.
Сау бол дейбиз,
Сау бол дейбиз,
Сау бол дейбиз, школ!

– Аламат, аламат! – деп кџууанды У-ду Ду. – Кџлюгюз бла жырладыгџыз.

Устаз алай айтыргџа, Такџ-Таркџ-Таркџ кџонгуроу кџагџады да, балала жарыкџ дауур эте, школ арбазгџа кџуюладыла.

Укудан дерс алыргџа суймеген жалаңда Бойнакџды – бачама Аюкканы жашчыгџы. Ол, эрттен сайын школгџа баргџан кибиќ этип, кџзден таша болгџанлай, кесини жырчыгџын да мурулдай, не Наныкџлы талагџа, неда ыргџакџчыгџын да алып, Чабакџлы кџлге кџутулады.

Ма ол жырчыкџ:
– Ариучукџду айыучукџ,
Боюнчугџу акџды.
Айыучукџду ариучукџ,
Аты да Бойнакџды.

Сапыран чабакџ тутады
Айыучугџум, ой-ра!
Кџабанны да тутады
Ариучугџум, ой-ра!

А, Б, В деп окџусун
Тюлкю кючюк энди.
Жарты этип жукџусун,
Кџыйналсын эрлен да!

Наныкџ, дугџум ашайды
Айыучугџум, ой-ра!
Бирда зауукџ жашайды
Ариучугџум, ой-ра!

Айыучукџду ариучукџ,
Быдырына сакџды.
Ариучукџду айыучукџ,
Аты да Бойнакџды!

Наныкъдан иги да тоюп, кюннге кызып жатхан айыу-чукъгъа:

– *Бойнакъчыкъ, Бойнакъчыкъ,
Туугъанлы да – баймакъчыкъ,
Айланма да терсине,
Кел укуну дерсине!* –

дей эдиле эрленчикле терекден. Бойнакъчыкъ къулакъ эт-месе:

– *Бой-накъ, Бой-накъ,
Аякъларынъ – бай-макъ,
Къатыбызгъа кзой-макъ,
Бетибизни жой-макъ!* –
деп, эриклеп, къача эди.

Секиртме макъачыкъла уа, жипи суудан башчыкъларын къраратып:

*Гур-гур-гур, мамурашчыкъ!
Гур-гур-гур, кирли жашчыкъ!
Гур-гур, гюрбежи ожакъ,
Жангыз боюнчугъунъ – акъ!*

*Биз кирлини тутайыкъ,
Гур-гур-гур!
Кёлюбюзге атайыкъ,
Гур-гур-гур!
Жууайыкъ юсюн-башын,
Сылайыкъ кёзюн-къашын.
Гур-гур-гур!*

*Аны жарлы анасы
Таныялмаз баласын,
Гур-гур-гур!* –
деп кюле эдиле.

Кюнлени биринде почтачы чыкъынжик¹ Чыр-Чыкъыр Бойнакъчыкъгъа къагъыт алып келгенди да:

– Муну санга Жеркли къолдан тюлкючюк ийгенди, татлы шуёхунг Алтынай. Ач да окъу, – деп, учуп кетгенди.

Энди не этсин окъуй билмеген, къара таныргъа суймеген Бойнакъчыкъ? Кимге барсын тилей-жалына?

– Гумулжукга тилерми эдим? – деп, Бойнакъ кампет алып баргъанды.

Гумулжукчугъ’ а:
– *Бай-макъ, бай-макъ,
Тап-када – кбай-макъ.
Бар да аны тап,
Тилинги кгап!* –
деп, аны кыстап ийгенди.

¹ Чыкъынжик (карач.) – узункъуйрукъ, (уст.) сауусхан.

– Къоянчыкъгъа жалынырмы эдим? Окъур эсе уа? – деп, Бойнакъчыкъ бир уууч къызыл ишхилди алып баргъанды.

Къоянчыгъ а:

– *Бой-накъ, Бой-накъ,*

Акъылынг – бир ой-макъ,

Санга къурмач кзой-макъ! –

деп, айгучукъгъа тилин чыгъарып, къачханды.

– Мамучукъгъа кючюкден тилерми эдим? Шуёхла эдик да, – деп, Бойнакъчыкъ бёрю кючюкте бёрек алып баргъанды.

Бёрючюк да:

– *Ху-бол, ху-бол,*

Кёзюм-ден думп бол!

Бал кертме ктап-хын,

Тиш ауруу тап-хын! –

деп, ол да Бойнакъчыкъны къыстап ийгенди.

Мамурач баш төбен болуп бара, нарат терекден биягъы эр-ленчикле:

– *Хуболчукъ, мамурашчыкъ,*

Эрке, эринчек жашчыкъ,

Жокъду башха амалынг,

Бар да, бюрчеге жалын, –

деп, аны къозутхандыла.

Бойнакъчыкъ бу бедешни уа кётюралмады. Къалын агъач-да ажашып кетмезча, къыбыламанын да хуржунуна салып, шуёху Алтынайгъа кесинлей узакъ жолоучу болду.

Жомакъгъа тынгыларгъа суйгенликге, Акону кёзлери къысыла да къала, жукъусун кючден хорлап тура эди ол. Да сау кюнню тенглери бла гюргюлюш этип айланган жашчыкъ арыгъан эди. Бир кесекден а, жукъугъа ахыры да хорлатып, жукълап къалды.

Аппасы, этиучюсюча, туудугъуну башчыгъын сылады да, аны къоюнуна алып, төшегине элтди.

АБИРЕКЛЕ ҚЫЛТАМАҚЪ, ҚЪАУРАБУТ, ТАКҚЫБАШ

Акочукъ, аппасыны кабинетине суху кирип:

– Аппа, аппа, билемисе, мен атам бла Чегет башына чыгъып келеме! – деп, къууанчлы дыбылдырагъанды.

– Да аны не аперимлиги барды: канат жолгъа минесе да, таугъа ырахат чыгъаса, – дегенди аппа, Акону жигитлигин уллу тергемей.

– Угъай аппа, биз жаяу чыкъгъанбыз! – дегенди жарыкъ ауазлы Ақо.

– Жаяуму? – деп, зарф машинадан айырылгъанды аппа.

– Хау, аппа! Алгъа Тонгуз Орун кёл башына баргъанбыз, андан а – жаяу жол бла кенделен «Ай» кафеге дери!

– Да сен а жигит жаш болуп келесе да! – деп махтагъанды сора туудукъчугъун аппа.

– Бир къадар кийик да кёргенбиз, аппа!

– Ай аперим, аперим! Тейри кёп айлангансыз, арыгъансыз сора...

– Бош бир кесекчик, – дегенди Ако, жомакъдан къуру къаллыгъы келмей.

– Бар, ач болгъан болурса, бир жукъ аша.

– Атам «Айда» мени иги тойдургъан эди, алай ач болуп къалгъанма ансы, – дегенди Ако кёлю бла. – Ушхуурдан сора жомакъгъа тынгыларгъа келирме да, аппа?

– Ананг ючюн, атанг ючюн, ыннанг ючюн, аппанг ючюн да ашасанг келирсе, – деп ышаргъанды аппа.

– Аппа, суйсенг а, киштигибиз ючюн да ашарма! – деп, кюле, чыкыгъанды Ако кабинетден.

* * *

– Байрым кюн Уллу Юйде Тёре жыйылгъанды, – деп башлагъанды аппа жомагъын, Ако киргенлей. – Бёкем Аюкка кенгешмен отоуда тёрде олтура эди, агъач халкъны хурметли акъсакъаллары уа – жарым гюрен болуп, аллында.

– Агъач жамауаты, элни Баш Тёresi ишин башлайды, – деп селешгенди элменни болушлукъчусу, туз киштик – Гырнау. – Сэзню хурметли элменибиз Бёкем Аюккагъа беребиз.

Деменгили элмен, жеринден ауур туруп, жыйылгъан жамауатха къарап чыкыгъанды да:

– Бюгюн эки тарыгъыугъа къараллыкъды: бири – хурметли къошунчу Борсукъаны тарыгъыуу, бири уа – хурметли тирменчи Жубарны. Угъай демей эсегиз, Борсукъадан башлайыкъ.

– Демейбиз, хурметли Аюкка, башласын, – дегендиле төречиле.

– Борсукъа, сора Тёреге тарыгъыуунгу айт.

Борсукъа, жеринден туруп:

– Сыйлы төречиле, кесигиз билгенликден, мени къарындашымы огъурсуз Бёрюк талап, ёлтюрюрге аздан къойгъанды, аны жууапха тартыгъыз деп тилейме, – дегенди Борсукъа.

Элмен, баш полициячы сюлесин Жютю Тырнакыгъа бурулуп:

– Эшитдингми? – деп соргъанды. – Бёрюкню тутуп, аллыбызгъа келтир, анга Баш Тёре сюд этерикди.

– Хау! Хурметли элмен, сени айтханынг, мени этгеним! – деп, какасын къулагъына тиреп, сир тургъанды Жютю Тырнакы, инбашында окъа чынлары да жылтырай.

– Тёре санга бек ышанады, олтур. Энди уа тарыгыуун тирменчи айтсын. Жубаргъа къарап: – Жубар, тынгылайбыз, – дегенди элмен.

– Сыйы уллу Тёре, кесигиз билгенликден, мен тирменчиме. Тартхан унум аз кёрюнюп, манга халкъ кёлкълды болуп турады. Ийнаныгызы, анда мени бир терслигим жокъду.

– Къалай жокъду?! – деп ачыусунганды къарт къоян. – Мен санга бир тулукъ нартюх элтген эдим да, сен берген ун а тулукъну ючден бири да болмагъанды!

– Хау, къоян тюз айтады, манга да алай этгенди! – деп сёлешгенди къарт тюлкю да. – Терс туююлме деп къалай айтаса!

– Сабыр болугъуз, сабыр болугъуз! – деп, низамгъа чакъыргъанды агъач жамауатын Гырнау. Элмен а: – Жубарны ауузуна чапмай, айтырыгына бир тынгылайыкъ, – дегенди.

Агъач жамауаты шошайгъанлай, тирменчи Жубар:

– Мен тирмен гюрбеге мирзеу къуйгъанлай, чыпчыкъла басынып, уллу къоранч саладыла, анга бир мадар къалай этейк деп чыкыгъанма аллыгызыгъа.

– Алаймыды? – деп жарсыгъанды къарт къоян. – Тейри, терс болдум дейме, кеч мени, хурметли Жубар.

– Мен да кечгинлик тилейме, – дегенди къарт тюлкю да. – Ашыгышылыкъны иши алайды да.

– Хурметли Элия, эшитдингми? – деп сёлешгенди элмен къыртчыгъагъа.

– Хау, эшитдим, хурметли элмен.

– Алагъа сени сёзюнг иги ётерикди, низамгъа жый! – деп буюргъанды анга Аюкка.

– Хау, хурметли элмен! – дегенди Элия.

Гырнау, олтургъан шинтигинден туруп:

– Хурметли теречиле, эки соруугъа да къаралды, ёзге айтырыгы болгъан бармыды? – деп сёлешгенди.

– Барды, – дегенди устаз У-ду Ду. – Барды, хау.

– Айт сора, Тёре тынгылайды.

– Жююсхан элмен, санга айталмай тургъан бир затым бар эди да, энди аны баямламай жарамазлыгъын ангылап сёлешеме.

Элмен, Аюкка сагъайып:

– Айт, нек айтмайса, устаз У-ду Ду? Тынгылайма.

– Хурметли элмен, сени баланг Бойнакъ школгъа жюрюмей тохтагъанды. Келеди деп кёп сакъладым, алай аны окъур халы болмаз дейме, – дегенди, бир терслиги болгъанча, абызырай.

– Аны манга айтмай нек тургъанса да? – деп ачыусунганды элмен.

– Да тюзелир деп, – дегенди устаз, ичинден а: «Тюерсе деп къоркъуп», – дегенди.

– Ай, хайырсыз дегин а! Юйге уа бир барайым! – деп, жеринден тургъанлай, Кенгешменнге хазначы Май-Мул хахай этип киргенди да:

– Охахай! Охахай! Абирекле хазнабызны тонадыла! – деп хахайлагъанды. – Ызларындан сюрсегиз, жетериксиз!

Полициячы Жютю Тырнакъ, аны эшитгенлей, чабып барып, квадроциклине мингенди да, сырыйнасын кычырта, къууулгъанды.

– Абиреклени къайсы жары къачханларын да сормай, бу нек къууулуп кетди? – деп сейирсингенди хазначы Май-Мул, элменнге соруулу къарай.

– Тоночуланы эслеген иш а этгенмисе? – деп соргъанды элмен, къаугъа зат этмей.

– Эслеялгъан эдим, хау.

– Кимле эдиле сора?! – деп соргъанды элмен.

– Биягъы Къылтамакъ, Къаурабут, Гаккыбаш абирекле. Миннген атлары уа – къочхар тенгли бюрчеле! – деп, кёзлерин жандыргъанды Май-Мул. – Туякъ таууш этип, аланы баргъанларын бир кёргю эдинг.

– Аппа, къочхар тенгли бюрчеле уа боламыдыла да? – деп соргъанды Ако. – Ала гумулжук тенгли да туююдюле сора?

– Нек болмайды, полициячы сюлесин бар эсе? – деп ышаргъанды аппа.

Ако не эсе да бир зат айтама деп ауузун ачханлай, уллу къабыргъа сагъат тогъуз кере зынгырдагъанды да, аппа:

– Жукълар заман болгъанды, хайда, бар, тёшегинг сакълап турады, – деп, Акону башчыгъын сылагъанды.

– Аппа, тынч кечели, – дегенди Ако.

– Ариу тюшле кёр, жашым, – дегенди аппа да.

– Абиреклени уа тутханмы эдиле? – деп соргъанды жашчыкъ, эшик аллында ызына бурулуп.

– Аны уа кезиунде билirse, хайда, бар.

КЯЗИМ

ИГИ СЁЗ

Иги сёзню бичакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа жетмез.

Иги сёзсюз жашау неди? –
Тузсуз хантха теппе-тенгди.
Иги сёзню айтхан – эрди,
Актылы, жүреги кенгди.

Иги сёз – халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамичиди.

Иги сёз кърккъгъанны билмейд,
Байгъа мужурача тиед,
Жарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ, жерине жетип, суууйд,
Суу да бир заманда къуруйд.
Иги сёз сууумаз, къурмаз,
Аны киши тутуп тыймаз.

Иги сёз – жомакъды, жырды.
Иги сёзсюз дуния тарды,
Жюрек, жол да къарангыды,
Иги сёз – кёз жарыгъынгды,
Жылы отду от жагъангда,
Ол кърорулайд душманынгдан.

Тоюнг, къууанчынг – иги сёз,
Кюнде жубанчынг – иги сёз,
Кюнде таянчынг – иги сёз,
Къаманг, къылычынг – иги сёз.

Иги сёз жол нёгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад.
Биз ёлсек, иги сёз къалад,
Ол сау къалгъанлагъа жарайд.

Кязим сёзюм бермез сизге,
Зулмуну суйген бетсизле.
Мени сёзюм – нёгерд тюзге,
Таянч – факъыргъа, ёксюзге.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ Саид

СЮРЮУЧЮ

Чал тауланы бек малчысы,
Ол сюрюучюдю, сюрюучю.
Уланланы деу алчысы,
Сыйлыды таулу сюрюучю.

Хыжысын боюнуна салып,
Кече жатмагъан сюрюучю.
Малчылыкъны къолгъа алып,
Ишде талмагъан сюрюучю.

Кече ыстауатда къалып,
Малны сакълагъан сюрюучю.
Малына отлау жокълагъан,
Салам санга, нарт сюрюучю.

Къызла ауузунда жырланган
Суймеклик къойчу жырларынг.
Гюллери кесинде сюзюлген.
Жалпакъларынг, тау къырларынг.

Жазгъы кукук алгъыш этген,
Алгъышлы совет сюрюучю.
Суйген къызынг сагъыш этген,
Таула жашы, тау сюрюучю.

Сагъат санны санамайын,
Тангла атдыргъан сюрюучю.
Иссилик деп къарамайын,
Кюнле батдыргъан сюрюучю.

Гыпы, жууурт айранланы
Тапдыргъан ол сюрюучюю.
Этни, жауну да къапдыргъан,
Сау болсун, ол сюрюучюю.

Къонакълыкъгъа къозу сойгъан,
Къонакъны суйген сюрюучю.
Фабрик, завод ишчилеге
Къатыкъ ийген сюрюучю.

Малны элпек эте келген
Адам ахшысы – сюрюучю,
Жюнню, сютню халкъгъа берген,
Жашасын таулу сюрюучю!

ОТАРЛАНЫ Саид

НАСИЙХАТ СЕЗ

Жигит! Барды осуятым,
Таза жюрек аманатым,
Санга суйюп айтхан затым.
Эсге сингсин ма бу хатым:

Жангылмазса, къулакъ салсанг,
Ахшы сёзню эсге алсанг,
Тюз жол бла атлап барсанг,
Устаз болур ангыласанг.

Ишни башы адамлыкъды,
Керти жолгъа ол саллыкъды.
Тёрге алып ол барлыкъды,
Биргенге да ол къаллыкъды.

Ол кеси келип къалмайды,
Той болуп да жыйылмайды.
Тилеп да ол табылмайды,
Сатылып да алынмайды.

Халкъда табарыкъса аны,
Аллайланы иги таны.
Оюм берир ахшы киши,
Жолгъа салыр сёзю, иши.

Хар ахшы сёз дерсди санга,
Къайда да сен эс бур анга.
Керек болур, ал биргенге,
Сен да айтырса бирлеге.

Ариу къылыкъгъа жокъ багъа,
Кёрсенг, озма сен, кёз къагъа.
Ие болуп къал сен анга,
Ушарса акъ, жарыкъ тангнга.

Къыйынлыкъда, зауукълукъда
Халкъ бла тур ариулукъда,
Урун аны бла бирге,
Бир насыбынг жетер мингнге.

УЛЛУБАШЛАНЫ Ахмадия

ТУМАН

Жайлыкъны туман басса,
Кюнню кече этеди.
Къошдан арлакъ узайса,
Жаш шашып да кетеди.

Туман, жауун кётюрюп,
Желле сюрюп, келеди.
Мылы этип, кёпдюрюп,
Жерге къууат береди.

Туман кюнде бёрюле
Къой сюрюуге чабарла.
Къойчу турса териле,
Къой къуйрукъла къабарла.

Жауун туман – къарады,
Алашаны барады.
Эсли анга къарайды,
Жолун бийик алады.

Туманны хатасы да,
Хайыры да кёп бизге,
Хар кимни атасы да,
Айтып, юрретир сизге.

СУУ ДАУУРУ

Терекле нек шыбырдайла,
Бары бирден баш ура.
Келген хауа толкунланы
Бирден бирге ашыра?

Кёкде булутла баралла,
Акъ жамычыла кийип,
Бийикледе чариш эте,
Жел атларына минип.

Таза кюн да жашил жерге
Жарыкъ нюр узатады.
Узун алтын жибеклерин
Бёлюп-бёлюп атады.

Сора къаралдым булутла
Башлалла кёкню жаба,
Бёлек-бёлек чулгъанышып,
Басынышып юг таба.

Кёк къаралды, жел тохтады.
Шошайгъанды тегерек.
Энди бютюн мушулдайды
Ашыгъып баргъан Черек.

Кюкюреуле башландыла,
Ауур топла атханлай.
Шибиля жарыкъ жанады,
Кёкде сирнек тартханлай.

Агъады, къуяды жауун,
Челек бла къуйгъанлай.
Озалла жауун таракъла,
Бир бирлерин къуугъанлай.

Шууулдайды, шырылдайды
Ашыкъгъан жылы жауун.
Тийрени гюрюлдетеди
Ол кётюрген суу дауур.

КЪУЛИЙЛАНЫ Хажу-Мусса

КЪУЛАГЪЫМА ЭШИТИЛГЕНЛЕЙ ТУРАДЫ

Сахеник баргъан тау сууланы тауушу
Мени къулагъымдан кетмей турады.
Бийик чучхурладан акъгъан сууладан,
Ол кюндеча, салкъын аяз урады.

Ма бюгюн да кёз аллымда туралла
Кюле-кюле мен суйюучю кёзлеринг.
Мени жюрегимден бирда кетмейди
Сабыр-сабыр, тынч сёзлеринг.

Кёз туурамдан кетмейд, къайры барсам да,
Айланады кёрюннгенлей кёзюме.
Айырылмай жюрюйд мени биргеме,
Не сорсам да, жууап бермейд сёзюме.

Сени излеп жюрюйдюле кёзлерим,
Чыкъсангед деп бара тургъан жолумдан.
Жанымы мен санга берип къоярем,
Келсе эди чыгъарыргъа къолумдан.

Биз тепсеучек, бир бир бла сёлеше,
Кюле-ойнай, жаш жюрекле суйюнюп.
Жаз башында жанкъоз ариу чакъгъанлай,
Экибиз да ариу, омакъ кийинип.

Мен сакълайма эм къарайма аллынга,
Келирсе деп, хорлау алып кесиме.
Сени намысынгы сакълап турама,
Сёзлеринги тюшюргенлей эсиме.

ОТАРЛАНЫ Керим

ЗУРНУКЛА

Жангы ай турады, сынган жюзюкча,
Къайгъылы дуниягъа къарай бийикден.
Зурнук сюрюу а, шынтагы юзюкча,
Кетип барады уруш башы кёкде.

Жазны келтирип келдиле зурнукла,
Аны биргесине – мудах жырларын.
Окоп эринледе жашил кырдыкла
Айтадыла ёлмезлик жашау барын.

Топла арыгъандыла къанлы ишден,
Кырдык ийис урду жаз аязында...
Солуулукъ жерге бир кесекге тюше,
Къарайбыз зурнук сюрюню ызындан.

Ингир аулакъны бийлегенди шошлукъ,
Биз аны алдаулугъун ангылайбыз.
Жерни, къаяча, басханды сагъышлыкъ.
Биз зурнукла жырына тынгылайбыз.

Да... зурнукла, эски уяларына
Жетерлерин билип, къайта болурла.
Жырда адамланы дунияларына
Жарсыуларындан иш айта болурла.

ЭТЕЗЛАНЫ Омар

ТАБИЙГЪАТ

Экин кёкде акъ булутла ары-бери жюзелле,
Толан этип, бир бирлерин къууадыла, сюрелле.

Жол излемей айланган жел бирде бирге жыяды,
Бир – женубха, бир – шималгъа, бир а гъаршха къууады.

Маллагъа жанлы чапханлай, алларындан чыгъады,
Бирде, жыйып, толан этип, кёз сууларын сыгъады.

Сора, чабып, юзюклейди, устук-устук этеди,
Чууакъ кёкню бетин ачып, узакълагъа кетеди.

Ай да, уянып, силкинеди, бешигинден къобады,
Тау жерини бийик кёгю жулдузладан толады.

Хауле жел а жайлыкълада кырдыкланы тарайды,
Эриксе уа, таргъа энип, жолну къумун жалайды.

Не залим да кюч тапмайды табийгъатны кюйюне,
Табийгъатха хурмет этген жашау сюрюр, сюйюне.

БУДАЙЛАНЫ Азрет

КЮЗ ЖЫЙЫН

«Эй, аланла, хайдагъыз!
Жауун жетип къалады.
Кёрчюгюз, къоншу жыйын
Бизни озуп барады...» –

Деп, къадалып, арада
Соц.эришиу салалла,
Уллу сыйдам сыртлыкъда
Шырхы тутуп баралла.

Эки жыйын да ол кюн
Кеч болгъунчу чалдыла.
Толкъунланган чаллыкъны
Дырын этип салдыла.

Экинчи кюн дырыннга
Ашыгъышып жетдиле.
Кёп да турмай, ёзенни
Барын гебен этдиле.

Барып сыртдан къарасанг,
Кёп сенекле ойнайла.
Бу жигитле жыйыннга
Мытырланы къоймайла.

ГЫТТЫУЛАНЫ Магомед

* * *

Ёле тургъан шуёхума
Жанладым,
Отоугъа кирип.
Къарыусуз къолун тутама,
Ундуругъуна ийилип.
Эсиме
Тюшюп къалады къанлы сермеш.
Ол кюн
 окъ тийген эди манга,
Эталмай къалырча кенгеш.
Эринлерим
 аз къымылдай

Къалгъанем,
Кырдыкга аууп,
Жаным бла
 ырхы бара эди,
Жауун
 бир эсепсиз жаууп.
Кёк кюкюреп,
Тёп-төгерек
Жауун суундан толгъан эди.
Сермеш аулакъны
 суу алып,
Арба бармазча
 болгъан эди.
Ма ол кезиуде
 шуёхум
Мени кётюрюп кетген эди.
Медсанбатда
 доктор мени
Жарама мадар этген эди...
Бюгюн а
 ёледи шуёхум,
Ачмайды манга
 кёзлерин.
Шыбырдай,
Бир зат селешеди,
Айырмайма сёзлерин.
Жюрегим,
Жарсып,
Чачылады...
Къучакълайма сени,
Тенгим!

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

* * *

Жерими тереклери ауаналарын
Къызгъанмай келдиле манга мынча жылны,
Мен ауанада азмы олтурдум, арып?
Чынар къатында – манга къыш кюн да жылы.

Тереземден къарайды тауну акълыгъы,
Аны бла бирге – чынар жашиллиги.
Мени алагъа суймеклигим, окълагъа
Жойдурмай, жараларымы этди иги.

Жерими тереклери, ауанагъызда
Солуду анам, бахчада арыгъанда.
Атам да эс алды сизни къатыгъызда,
Жай чилледе жолоучу болуп баргъанда.

Жерими тереклери, ауанагъызда
Мен бешикде жатдым, татлы да жукъладым.
Чыдамлы терекле, таула арасында,
Тюбюгюзде солудула жууукъларым.

Ол ахлуларым кибиксиз сиз да манга,
Жерими кёп къышха тёзген тереклери.
Биз бирча жолукъдукъ игиге, аманнга,
Къыйын къышланы бирге ашырдыкъ кери.

Жерими тереклери ауаналарын
Бердиле манга, ол – дайым сыйлы саугъа.
Ала, мени ахлуларым болуп бары,
Тургъанча сабырлыкъ сыбызгъысын согъа.

МАММЕЛАНЫ Ибрагим

КЕЛИН КЕЛЕДИ

Келинни алып келебиз, жол беригиз!
Бек ариуун сайлагъанбыз, ма кёрюгюз.
Къолан кюйюзле жайыгъыз жолубузгъа,
Толу аякъ тутдуругъуз къолубузгъа.
Келин келед, юйге киред, жол къоюгъуз!
Той этигиз, къонакълагъа къой союгъуз.
Къууанч келеди, эшикни кенг ачыгъыз!
Юйню тюбюне ариу гюлле чачыгъыз.

Алып келебиз сизге кёгюрчюнчюкню,
Он бармагъындан бал тамгъан келинчикни.
Насыпха эшик ачыгъыз, жол къоюгъуз,
Огъурлу кюнде этилсин бу тоюгъуз!
Огъурлу болсун келинни аякъ ызы,
Кёп болсунла аны тапхан жашы, къызы!
Хар заманда ачыкъ болсун кёзю, къашы!
Берекетли болсун къолу, этген ашы!

Насыпдан толтурсун сизни келинигиз!
Аны бла махтансын саулай элигиз!

Суйгенлеригиз бютюнда бек сюерча,
Суймегенле ачыудан тобукъ тюерча.
Зауукълу жашагъыз келинигиз бла,
Биз да алгъыш этебиз кёлюбюз бла.
Насыпха эшик ачыгъыз, жол къююгъуз,
Огъурлу кюнде этилсин бу тоюгъуз.

КЪУДАЙЛАНЫ Маштай

ЖУР

Зыгыт чынарла ичинде,
Къабыргъасындан къан сие,
Барад жаралы жур теке
Бир къарангы кыш кечеде.

Бир терекден бир терекге
Амалсыз ётед, сюркеле.
Къарт чынар терек тюбюнде
Сойланып къарайды кёкге.

Сууукъ жел чынар терекни,
Уруп, бутакъларын силкди.
Къар ол жаралы кийикни
Битеу юсюне себилди.

Бу кышны тынгысыз жели
Къарын силкед тереклени,
Бу журну анасы тенгли
Таралады бюгечели.

Журчукъну кёз гинжилери
Ёлюмню жетгенин сизди.
Къучакълап бауурун жерни,
Санларын тюзетди, керди.

Эки кёзю мутхузлана,
Анасы келед аллына.
Кюйсюз къадаргъа жалына,
Къарайды кышны къарына.

Ол къар басхан агъач тала
Чыммакъ-акълай чыгъад тангнга.
Акъ къарны сюре аллына,
Жиляйд, таралад жел ана.

БОТАШЛАНЫ Исса

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ СЮЙМЕКЛИГИ

Сюймеклик бизге алай келген эди,
Жаз жерни жашил этгенча.
Сюймеклик бизге къууанч берген эди,
Къургъакъ жыл жауун жетгенча.

Таулу къызла жангыз бир суююучюлле,
Сени суйгенлей турама.
Сюйгени ёлген къара кийиучюдю,
Къара кийгенлей турама.

Нарат тереклеча, ёсюп жетгенек,
Наным, насыпдан толургъа.
Адетде болгъанча болжал этгенек
Ёмюрге бирге болургъа.

Умут алдады, насыплы этмеди,
Къыйынлыкъ бизни айырды.
Ол жыл кёп къыз муратына жетмеди,
Нанымы уруш сыйырды.

Мен сени жолунга къурап ийгенем,
Къайда да хомух болма деп.
Къыралгъа керек кюн, жандан суйгеним,
Жанынгы артха салма деп.

АХМАТЛАНЫ Ахия

ЧУУАКЪ КЕЧЕ

Ингирлиги аязгъанды,
Кюн батышха кетгенди.
Тауланы чыммакъ башларын,
Къанча, къызыл этгенди.

Къызыл мангылайын буруп,
Саламлашып бошады.
Келген жолун айгъа къоюп,
Тау артына ташайды...

Ай чыкыгъанды жерден ёрге,
Таула таба айланып.
Бузоучукъ сютден да тоюп,
Къалкыгъанды сойланып.

Нечик огъурлу жашнайды,
Чууакъ кече кём-кёк жаз.
Дынгыл бузда учхалайды,
Тёп-төгерек багъыр таз.

Жулдузла да кёк тенгизден
Къарайла, кирпич къагъып.
Учадыла андан-мындан,
Мыдыхдан къуйрукъ тагъып.

Биттиркоч, чырдыгъа тие,
Кеси кесин арытды.
Ай, бийикге чыгъа келип,
Тау артланы жарытды.

Таш башында жангыз терек
Ауанасын ийгенди,
Къарангы дорбун ичине
Ай жарыгъы тийгенди.

Суу боюнунда талгъыр ёгюз,
Ышныр эте жатады,
Ай жарыгъы аны сыртын,
Ариу жылтыратады.

Ай жарыкъда тепчий-тепчий
Сыртда атла отлайла,
Бир бирлерин къашый-къашый,
Шош-шош агъа атлайла.

Сырт башында, къойчу къошда,
Жабышмакъ от жанады.
Кийикчик да, эне келип,
Шаудан суудан къанады.

Бу ай толгъан чууакъ кече,
Мамыр кече, шош кече...
Арбазым, юйюм да – жарыкъ,
Бек къууандым бюгече.

БЁРЮ БЛА КЪОЯН*Тамсил*

Бёрю тамата болгъанлы
Ючюнчю жылы жетгенди.
Ма аны конторунда уа
Къоянчыкъ жумуш этгенди.

Биринчи кюнде окъуна
Бёрю айтханды къояннга:
«Мен сау болсам, бир кюнде да
Къыйнлыкъ жетдирмем санга».

Алдау бла Бёрю анга
Этдиргенди жумушларын,
Бир-бирде уа ол жазыкъгъа
Жуудургъанды галошларын.

Къоян Бёрюге ийнанып,
Айтханын этип тургъанды.
Ол насыпсыз къарт къуртханы
Халал жюрекли суннганды.

Ол халда ишлей, Къоянчыкъ
Кёп къыйнлыкъгъа тёзгенди,
Бёрю аны аямазын
Эм ахырында сезгенди.

Онгузгъа таяннганда уа,
Айтханды Бёрюге Къоян:
«Энди мен эталлыкъ жокъду,
Жанынга тиймесин, ийнан».

Жаратмагъанды къарт Бёрю
Къоянчыкъны ол сёзлерин,
«Суймеймисе сен ишлерге?» –
Деп жандыргъанды кёзлерин.

Сора Бёрю башлагъанды
Къоянны ырбыннга тыйып,
Хар жыйылыу болгъан сайын
Ол жазыкъны къапха жыйып.

«Мен санга, – дегенди Бёрю, –
Не этерге да эркинме,
Жангыз бир жууап къайтарсанг,
Къуллугъунгдан кетерирме».

Ма буюккъъанлай жашайды
Ол Къоянчыкъ андан бери,
Аллай «халаллыкъ» этеди,
Жалынып турмасанг, Бёрю.

* * *

Тилейме жаныуарладан,
Сиз терсликге хорлатмагъыз.
Аллай хыйлачы Бёрюге
Ол Къоянча алдатмагъыз.

АКАТ

КЁП КЁРДЮМ

Аз жашасам да, кёпню кёргенме,
Башымдан кёп иш ётдюрдюм.
Ажалым шырт деп жетерин билмей,
Кесими алгъа жетдирдим.

Сабийлигимден ойнап ёсмедим,
Къарт эди атам, ауруулу.
Кесим жетгенли тынчлыкъ тапмадым,
Ёмюрюм ётдю жарсыулу.

Акъылым толмай, сюегим къатмай,
Мен къууанмадым, кюлмедим.
Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер,
Эркеленнгенни билмедим.

Сабийлигимден ауурлукъ басып,
Кётюрюлмеди жюрегим.
Ата болушлукъ не къардаш кёрмей,
Ичимде къалды тилегим.

ГУЛИЙЛАНЫ Мажит

* * *

Көп сагъыш этгенме, жулдузлу кёкге,
 гюллю жерге да къарап.
 Эки къудуретликни да мен оюм
 бармакъларым бла къармап.
 Да къадар жулдуз – ёлгенни жаны,
 гюл а аны тери эсе.
 Сен бош кюрешесе, жюйюсхан,
 адамланы ажал бла къаргъап.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

* * *

Бу дуняда керти къонакъ эсем да,
 Къонакъбайда мычымай унутуллукъ.
 Бу дуняда жауун тамычы эсем да,
 Жерге тюшюп, мычымайын жутуллукъ.
 Не ахшыды бу дуняны кёргеним,
 Ачый, жияй, къууана да билгеним!

Бу дуняда къар хапучукъ эсем да,
 Жерге тюшюп, бирде эрип кетерик.
 Бу дуняда жашил чөпчюк эсем да,
 Саргъалгъынчы, чалгъы ауузу жетерик.
 Не ашхыды бу дуняны кёргеним! –
 Ачылыгъын, татлылыгъын билгеним!

Кёрдю эсе бу чууакъ кёкню кёзюм,
 Суу шууулдау эшитди эсе къулагъым,
 Бир инсан ачитмады эсе сёзюм,
 Ачысам да, манга эриген этмегиз.
 Аз жашауда не насыпльед дегиз,
 Алай, ёлсем, жияу этмей кетмегиз!

Эригиз сиз, кёзлерим жумулгъанда,
 Жияуларын, кюлюлерин къойгъанда,
 Жер, кёк мени кёрюлерин къойгъанда,
 Ачыу, къууанч бериулерин къойгъанда.
 Жиялгъыз сиз ол кюнде, манга эрип,
 Кезиу бирге сизге да келирин кёрюп.

АЖАШХАН ЗУРНУГУНГ БОЛАЙЫМ

Сёзюм – кёкча, кимге да – ачыкъ,
Кюн-кюнлюм кёрюнеди чегет.
Жол узакъды, тенгиз а ачы
Деп, жарсымай, барады черек...

Кеч къалсам да жолда жангызлай,
Жел ургъан жанына баралмам.
Сен жарсыма – кесим жыгъылсам,
Назмумда шууулдар байрагъынг...

Осал болмасын ансы тенгим,
Мен таукелме жангыз къалыргъа.
Урушдан элгенирча Тейри,
Сын болуп бир шейит къабыргъа.

Тауусхунчу ичер сууларын,
Урушда жоюлгъанча керти.
Жулдузла да атсыз сынлагъа
Ушагъандыла, жерим, кёкде.

Сен жаша, ансы къар таулада
Мен жолсуз жолланы барайым.
Шо, жангыз къалып, кюз туманда
Ажашхан зурнугунг болайым.

Болайым жарсыуу шо гъаршда
Тейрини да жерге къаратхан.
Кёзю кёрмей, кече агъачда
Учаргъа кюрешген къанатлынг...

Жылкычы кыуш болуп, жарсыулу
Эшитилсе да кече ауазым.
Сен излейди де бир ажымлы,
Бир атсыз солдат юй ахлусун...

АКЪ БАШЛЫКЪ

Бу бизни кюбюрде
Барды бир акъ башлыкъ.
Кюбюрню мен бирде
Башын мудах ачып,

Бек алгъа уа анда
Акъ башлыкъны эслеп,
Чилле чокалына
Къараучума тюрслеп.

Акъ чалыулу башлыкъ
Кёп кысылмагъанды.
Болсада, ол ачыкъ
Саргъалып къалгъанды.

Ол башлыкъ эсима
Тюшюреди мени,
Къуш учхан кибик, терк
Узайгъан кюнлени.

Башлыкъны иеси
Урушда ёлгенди.
Бушууну белгиси –
Башлыгъы келгенди.

Элинден ол чексиз
Узакъда думп болду.
Башлыкъ да иесиз
Мор кюбюрде къалды.

Аны иеси уа
Ёз атам Хасууду.
Башлыгъын кёрсем да,
Кёлюме асыуду.

Атамы башлыгъы
Кюбюрде тургъанлы
Шауданны жырчыгъы
Шош болду да къалды.

ГУРТУЛАНЫ Салих

* * *

Мен, туугъан жерим, этмейме ант,
Антсыз да сюеме сени бек.
Майна, тогъайбоюн желтуякъ,
Жалкъасы – кюн тарагъан жибек.

Этмейме ант.
Эте эсем ант,
Эркинсе манга ийнанмазгъа:
Ичинден кюльорге болур сант,
Тышындан – болур къууанмазгъа.

Ант этмейди анасына киши,
Ол – жашауу, кечеси, кюню.
Манга жау кёрюнеди киршинг,
Ол тамамды кавказ ёкюлге.

Ант этмейме, кюзгюмсе мени.
Булутларынг – жумушакъ, ийнакъ.
Мен сёкмейме киши жерлени, –
Сен тутаса мени анга сакъ.

МОТТАЙЛАНЫ Светлана

УМУТУМА ТИЛЕГИМ

Сен кёгюмю бийигинде ойнагъан,
Нюрюнг бла акъылымы алдагъан,
Шуу-шуу эте, накъышлагъан чеклени,
Ариулугъунг тепдирген жүреклени.

Акъ къанатым, акъ къалайым, билмейсе,
Къарамымы къарамынг бла кёрмейсе.
Сен жүзесе, айланаса бийикде,
Сагъайгъанынг ушатады кийикге.

Сагъайма сен, юлюш эт байлыгъынгдан,
Юлюш эт сен, кери эт къайгъыладан.
Келтир, маржа, мен сакълагъан саламны,
Жолгъа чыгъар мен кюсеген адамны.

Чыкъсын жолгъа танг алада, жай кюнде,
Жетсин, жетсин жулдузлу, салкъын кюнде.
Тылпыундан жашнарча тегерекле,
Жырына эжиу этерча мелекле.

Акъ къанатым, акъ къанкъазым, умутум,
Болгъанмамы жарлы сени амалтын.
Кёзлеримден суу суратынг кетмейди,
Бу дунияда санга бир зат жетмейди.

Кел, кел, сюзюл, бийиклени ойната,
Къучагъынгдан гокка хансланы ата.
Жубат мени талпынган жюрегими,
Толтур, маржа, жашырын тилегими.

Жашырынмыды, жашырын тилегим?
Ол мен айтхан жолоучуду суйгеним.
Кюн жарыкъча кюйдюреди ол мени,
Къабышдыра сууугъу эринлени.

БАЙЗУЛЛАЛАНЫ Алий

* * *

Кесим жангыз къарайма жаууннга –
тынчлыкъ да жокъ, солуу да жокъ анга:
жарсыуларым, къайгъыларым да азча,
мудах жырын жырлайды ол манга.

Кесим жангыз жибийме жауунда,
бир жан да жокъ мылы орамлада.
Жерде жангыз да экибиз къалгъанча,
жырлайды ол чорбат къанжаллада.

Жулдузланы жутуп къарангыда,
къара булут жюзеди башымда.
Битеу жерде жангыз да биз къалгъанча,
жауун бла мен барабыз орамда.

Къучакълашып барабыз экибиз, –
кечден да кеч къалды ниетибиз:
алай а биз ёллюкледен тьююлбюз,
табийгъатны бийик бетибиз биз.

**КЪАЙГЪЫЛЫМА,
ЁКСЮЗ КЪАЙГЪЫЛЫ**

Сыртлыкъда кенг дуруну тартып,
Къолларым да – берчлилле, ауур.
Мен барама, баш энишге атып,
Арыгъан санларым да – ауур.

Салкъын ура къызгъан бетиме
Ингирликни кёксюл аязы.
Эштиле, узакъдан эшитиле
Ингир ала элни ауазы.

Мамырлы къаугъасы жерими:
Сабий ёнле, ийнек ёкюрген...
Сютден къызгъан ийнек желини,
Кёмюклеп, бир челек берген.

Арыгъан адам, мал да солур,
Кече шошду, ариуду аяз.
Не уллу муратым да толур,
Алай атам юйюне къоймаз.

Мен солуп, къарыу-кюч да алып,
Сюелирме кюзню ишинде.
Бусагъатда арыпма, арып,
Олтурама шошлукъ ичинде.

Сагъышлыма, ауур сагъышлы,
Эшитилмей мен суйючю ауаз.
Къайгъылыма, ёксюз къайгъылы,
Атамы кюсетеди арбаз.

СОЗАЙЛАНЫ Ахмат

ТАУЛУ ТИШИРЫУ

Къалыубала заманладан беричи
Жолларынгы кесинг сала келесе.
Сени бизге Уллу Аллах бергенча,
Жюреклеге жарый-жарый киресе.

Тарых желле кюйдюрдюле эсе да,
Чырайынгы эталмалла ала саз.
Намысынгы тюшюрмединг кесинги,
Сени кёре ышаргъанды дайым жаз.

Тауларынгы эр кишиси сени ючюн
Къаялада жолла салып ётгенди.
Сыфатынгы, шаудан суунуча, ичип,
Жашаууну юй бийчеси этгенди.

Толу эсе да ныхыт жолунг чылмыкъдан,
Берекетинг бла бирге келесе.
Сен – кечени жарыкъ этген чырахтан,
Кюнюбюзню ийнагъыса, гюлюсе.

Къарамынгдан жашнайдыла тау юйле,
Журтубузгъа игиликча тураса.
Миллетинге ёсдюресе сабийле,
От жагъаны жылылайын тутаса.

Къолларынгда жерибизни татыуу,
Берчли болуп кетедиле кюнлеринг.
Санга саугъа – мамыр тангны атыуу,
Бизге саугъа – ышаргъанынг, кюлгенинг.

ГЕККИЛАНЫ Магомед

КЪАДАР

Къаппа-къарангы кечеден къутула,
Излейме мадар жарыкъгъа чыгъаргъа.
Жолда уа – суула, ырхыла къутура,
Къая ыранла, шинжиле – чыгъана.

Чыкъдым жарыкъгъа, къутура, алына,
Шагъатды анга огъурлу жамауат.
Чыкъгъанды кюнюм, къубула, аллыма,
Къалды жанымда бу кече жамауу.

Кече жамауу – ауанамды мени,
Андан да къачама кюнню узуну.
Жибермейди ол а! Излейди... Нени?
Атлам айырылмайды – бир оздуруп.

Андан кьутулур умутум – кюлкюлю,
Сокьур кечеге келтирди да, кёмдю;
Тюлкю эсем, ол – кьуйругьу тюлкюню,
Юрке, элгене, батдыргьанма кюнню.

БЕППАЙЛАНЫ Муталип

АТА-БАБА ЖАГЪАМ, ХОЛАМ

Бабаланы Ибрахимге

Ата-баба жагъам, Холам:
Жууукълаша жырлы талам,
Къат-къат бийик къая къалам,
Тейри эшик ача алам,
Сала кьолгъа къадар къалам –
Ата-баба жагъам, Холам.

Ата-баба жагъам, Холам:
Ыранлада кийик жалау,
Ышыкълада къайын, балам,
Мында жашап турду алан,
Хар ууахты бола хорлам –
Ата-баба жагъам, Холам!

Ата-баба жагъам, Холам!
Билсем айта санга салам,
Бар ишимде да ол башлам,
Сериуюнлей, жете илхам,
Сатыр-сатыр жарый жазмам –
Ата-баба жагъам, Холам!

Ата-баба жагъам, Холам:
Учуп баргъанча хар атлам,
Къалай таза хауа урглам!..
Бермез бизге жазыу сайлам,
Тута къалыубала байлам –
Ата-баба жагъам, Холам!

Ата-баба жагъам, Холам:
Жууукълаша жырлы талам,
Къат-къат бийик къая къалам,
Тейри эшик ача алам,
Салды Баба кьолгъа къалам –
Ата-баба жагъам, Холам!

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

ТУРУКЪ

Бийикдеме, кьол жетмезча,
кьарт келип, отун этмезча.
Кюнлерим былай ётмезча,
таш окъу келип тиймезми?

Чыпчыкъчыкъ арып кьоннганды,
кьалкыгыгъанды булутчукъ да.
Кюз сайын бетим онганды,
жибите жауун да, чыкъ да.

Энди мен турукъ болгъанма,
къаягъа аума атмазча;
аязда шыбырдамазча,
энди мен кьуруп кьалгъанма.

Кюз арты кьалкыуумда уа
сабийлигим кёргенме.
Къыш юшюр кьор кьууумда уа
акъ кьардан мен тон кийгенме.

Энди мен турукъ болгъанма,
кёк жазны, кюзню кёрмезча,
сур боранладан безмезча,
энди мен кьуруп кьалгъанма.

Бийикдеме, кьол жетмезча,
кьарт келип, отун этмезча.
Ёмюрюм былай ётмезча,
жел, тюртюп, таудан атмазмы?

БЕГИЙЛАНЫ Абдуллах

УМУТ

Кьууана, кьыйнала жюреги,
Бу уллу, тынгысыз дуняда –
Хар жара да болур дей иги,
Умут юзмей жашайды адам.

Игиге ийнанады адам,
Къыйынлыкъ чал этсе да башын,
Къарт анам Абидат да андан,
Умут юзмей, сакълайды жашын.

Анга энтта бошалмай уруш,
Къайгысы – ингирде, эрттенде.
Аллахдан: «Жашыма сен болуш!» –
Деп тилейди, намаз этгенде.

«Жашым сау келсин!» – дей, къаргъана,
Айланады ана умуту.
Аллахха ышанады ана –
Алдамаз эсе уа умуту...

САФАРИЯТ

АНАМА

Унутханма, анам, не сейир?!
Арбазда алма терек чагъады.
Чачынгамы, чачынга сени
Ол жыл сайын, хар жыл сайын агъады.

Эслесем сени къартлыгъынгы,
Мен кеси жашлыгъыма жиляйма.
Къолунгдан алып тарагъынгы,
Чачынгы, ачитмайын, тарайма.

Мен, къызгъан будайланы жырып,
Къолума гокка хансла жыйып,
Аллынга, сабий болуп, чабама,
Юсюнге гюллеринги чачама.

Бийикден жулдуз алама деп,
Шинтикге минип, ёрге къарайма.
Узунчач къызчыкъ болама деп,
Жаууннга жалан башлай чыгъама.

Сен этген ариу алгъышладан
Мен къуру туююл – кёкге жетеме.
Солургъа ауур сагъышладан
Акътерек ичлерине кетеме.

Сен да жаш боласа жангыдан...
Кёзюме къарап, анам кюледи.
Кезиусюз агъаргъан чачындан
Алма чакъгъан татлы ийис келеди.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ЖЕЛПЕК

Желпексе сен ууахтыма,
Аны желле аулагъанда.
Кёлюм кетеди, ахтына,
Узакъ тенгиз аулагъына.

Турама энтта сагъына,
Къачынг, нюрюнг – кёзюмдеги...
Узакъ тенгиз аулагъына
Сыйынмайды кёлюмдеги.

Желпексе сен къайыгъыма.
Къайданды жел? – Аны билмем...
Жюгом – къажау хайырыма,
Къачха иер салып минмем.

Къайгъым къарны сууургъанлай,
Сагъышыма къайдады жер?!
Ингир ала сууугъанлай,
Бютюн суху урады жел.

Къайсы ташлы жагъасына
Элтип жагъар къайыгъымы?
Желпек тургъан тахан сына,
Боран чачармы къайгъымы?

Желпек – ол неди къайыкъсыз?
Тенгиз да кёлдю борансыз.
Адам – ол неди къайгъысыз?
Бийик тау неди борасыз?

КЪАЧХА КЮЙ

Кюй этеме келген къачыма,
Эсгериу узакъгъа къачыра,
Букъдура тереннге жазланы,
Гюллери тегюлген арбазны...

Кесиме къарадым туурадан
(Ой, къадар дегенинг – не къуртха!),
Ажымлы жолларым туугъандан.
Бабала журтладан узакъда
Туугъаным да болду тузакъда.

Белюннгенбиз эки да журтха,
Экиси да кюйден уртлата.
Сабийден юйреннгенме анга –
Игини, аманны таныргъа.

Юйреннгенме... юйренмей къалдым,
Бир ариу керюнеди аллым.
Келгенде уа, хар не да – башха,
Ажашып, абынама ташха.

Табыллыкъды бирде бир асыу,
Ол чакъда къачарыкъды жарсыу.
Деп, аны керюргеми сойдюм –
Кюнлюмде ишлерикме мен юй.

Тиерикди кюнюм да жарыкъ,
Ай, жулдуз бла барлыкъды, барлыкъ.
Бийикде сюелликди юйюм,
Къонагъым да келликди, сойюп.

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ Мухтар

* * *

Къайдан келип, къалай сингди
Къаныбызгъа бу зат?
Баргъаныбыз – эниш сюрен,
Азатлыкъдан узакъ.

Манга байрым ингири
бек насыплы болгъанды.

Енисейни боюнуна
жел бузланы къалайды.
Къызчыгъым, тансыкълыгъым
жюрегими талайды.

Тамарам, ингир жетип,
Сагъышымы бийлейди.
Намаз эте жюрегим,
санга насып тилейди.

БАККУЛАНЫ Артур

* * *

Къызыл отда жанадыла гюлле,
Зырафына къорайдыла кюнле.
Башхалагъа жырлайды жууулдар,
Къадарыма жайда жауады къар.

Жюрегими кършоулагъанды буз,
Сёзюнг а не учуз эди, учуз...
Узакъ жолгъа кетдим, акъылымда
Толу ийнанып сакъларыгъынга.

Не тынгысызды, жукъласам, тюшюм!..
Къатханды жюрегим, бузлап, юшюп:
Тёзалмадым къайтып кёргеними,
Сен сайладынг мени нёгерими!

АХМАТЛАНЫ Люба

* * *

Аманлыкъ атлы болуп,
Ызынгдан къууа эсе,
Амалсызлакъны къолу
Боюнунгу бууа эсе,

Жашау бетинге кюлюп,
«Низамын» сала эсе,

Жарыкъ ийнаныу ёлюп,
Тынчлыкъ бузула эсе,

Жанынга хошлукъ келип,
Жюрек тынгылай эсе.
Жангыз болгъанын билип,
Кечеде жилай эсе.

Къой, тарыкъма кёгюнге,
Жеринге да тарыкъма.
Тапмасанг да ангылау,
Сен аладан ыйлыкъма.

Жашау тирменни ташын
Тазалыгъынг бурлукъду.
Узакъ жолунгу тюзлюк
Жарытханлай турлукъду.

АППАЙЛАНЫ Лариса

ЧЕГЕМДЕН УЗАКЪДА

Жашауну китабы бетлерин жукъарта,
Жашлыгъым къартлыкъгъа къолларын узата,
Бюгюнню кюнюмю тарыхха ашыра,
Атламым кюнледе бетлерин алыша.

Жауады жауун, терезем – накъышда,
Жюрекде сагъышынг – төрели алгъышда.
Кюзню гюллери, акъгъан кюнлери,
Заманны чапырагъын шошлукъдан уята.

Жанады отум Чегемден узакъда,
Аякъ ызымы бахчада агъарта.
Элими эслери, къарлары, кезлери,
Мени жанымы къышлада жылыта.

Ариу арбазым атамы излете,
Суйген къарындаш туудукъда кёрюне.
Ачы кюнлени эшиги жабыла,
Жашайды жаным, Аллахха табына.

Ачы къолунгу тырнакъ ызлары,
Жюрек къылымда зикир окъута.

Жашайма, жарлыма сенден узакъда,
Тиширыу жаным, къадарым – тузакъда.

Сюйген Чегемим, кюнлеринг – къазауат,
Сени сюйгенден жарсыуумда – азат.
Бешик баууму къысхан баулары,
Жашауну киндигин байлагъан таулары.

Насыплыма, билеме сениме ташынг,
Жылыды тангынг, къууанчда сагъышынг,
Жашауну китабы бетлерин алыша,
Кюнюм а ётеди сенде, сагъышда.

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар

ЮЙРЕНЕБИЗ ТЁЗЕРГЕ

Аман, ахшы жашадым деп айырмай,
Мен да жолум элтген таба барама.
Аллах, менден бу жашауну сыйырма,
Кече-кюн да сенден аны сурайма.

«Саусуз болсам, бир кюнню да жашатма», –
деучю эдим. Жашау а бек татлыды.
Бу дуниядан кетиуню терк сынатма,
Ёлюп кетген – ол кимден да жарлыды.

Къайгъы мени таукел хорлай башлады,
Кюрешеме мен кесими бермезге.
Къыйналмайын адам къачан жашады? –
Юйренебиз хар затха да тёзерге.

Бу ашхамда къалам тутхан мен эсем,
Жарармы да мудах назму жазаргъа?
Сабыр халкъым сау эсе, эсен эсе,
Ол юйретир хар неге да тёзерге.

Шукур эте, тауларыма къарайма,
Малкъарымы тёзюмюне сукълана.
Бу дунияда билгенимча жашайма,
Миллетими тамбласына ийнана.

ГЕККИЛАНЫ Зейтун

БЫЛАЙДЫ

Бирни берсенг, эки даулап кюрешме,
Бай болалсанг, ёхтемленип сёлешме.
Аллай болсанг, ахырынг болур аман,
Мардасызны бек ачытады заман.

Ёхтемликни къаты кепге жыялсанг,
Сагъышынгы тил озгъанын тыялсанг,
Жюрегинг да сабырлыкъ бла байланып,
Бу дунияда насып тапсанг, айланып.

Унутмайын жарлылыкъда тешикни,
Амалсызгъа жабып къоймай эшикни,
Халаллыкъны сингдиралсанг къанынга,
Аллах берир къалгъанын да жанынга!

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
хазырлагъанды.

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

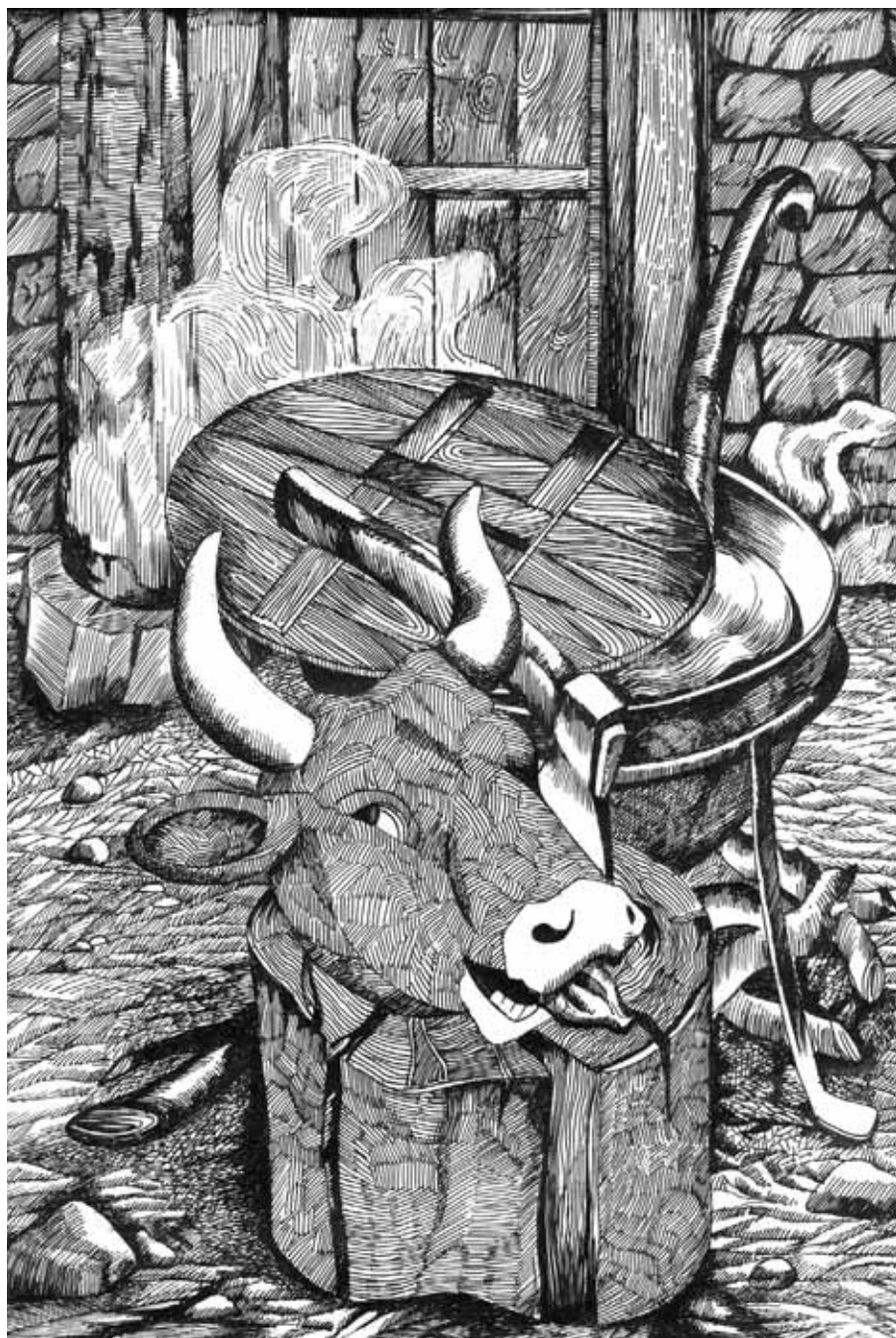
Белгили художник Ахматланы Леуанны графикасындан

Ёрюзмек

Аймуу

Балта

Таулу

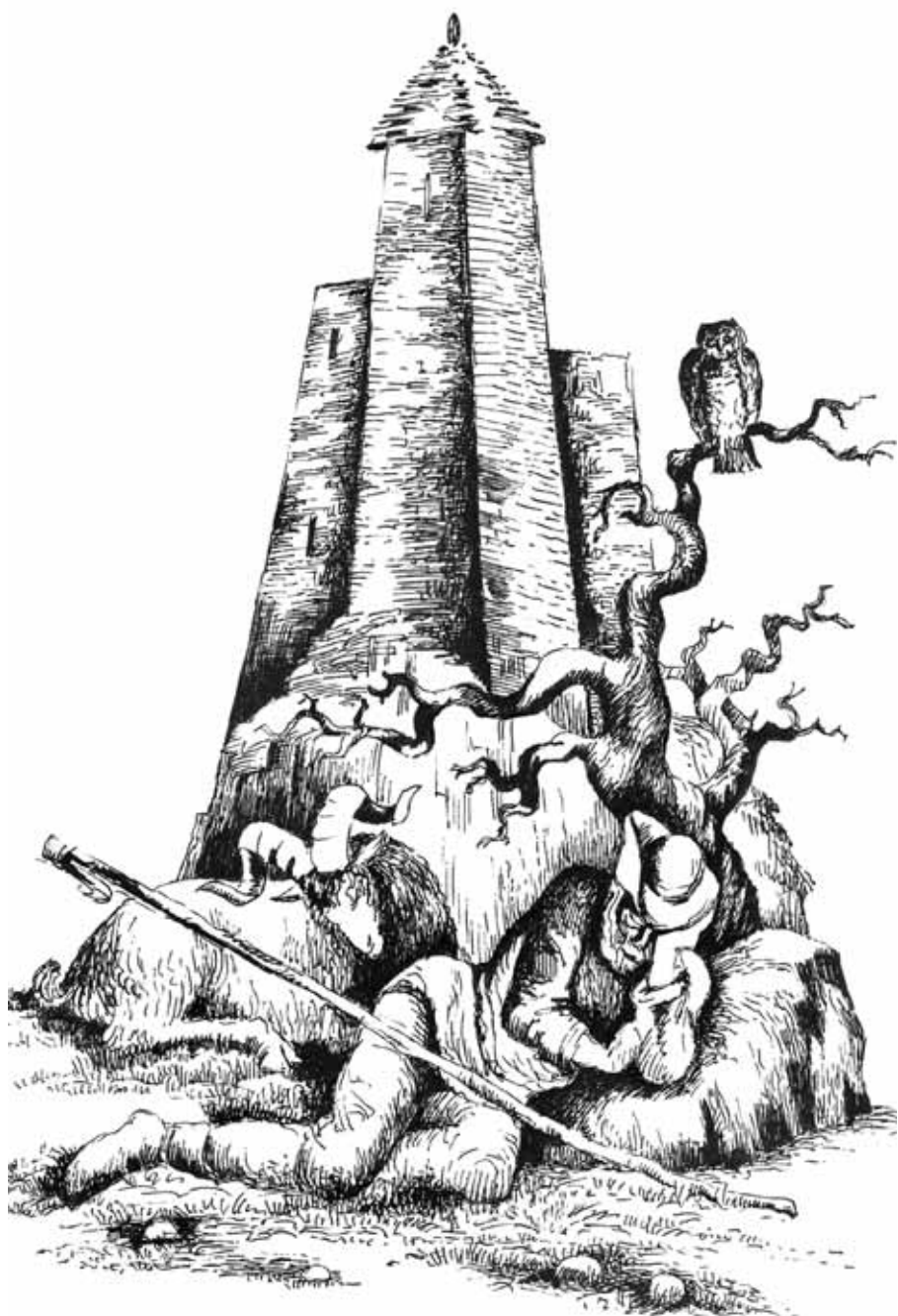
Жашаулу терек

Къуругъан терек

Темирчи

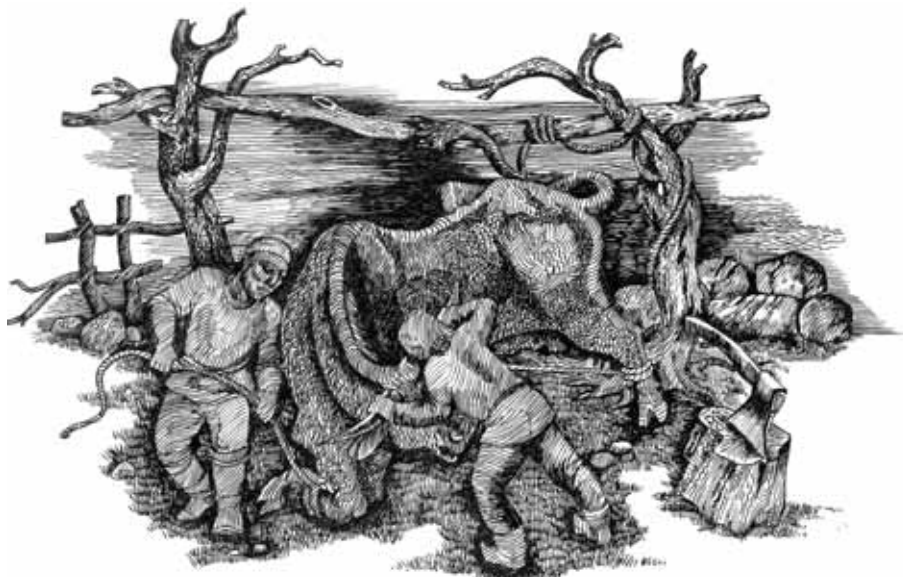
Сюрючю солуйду

Чегем

Абайланы Солтанбек

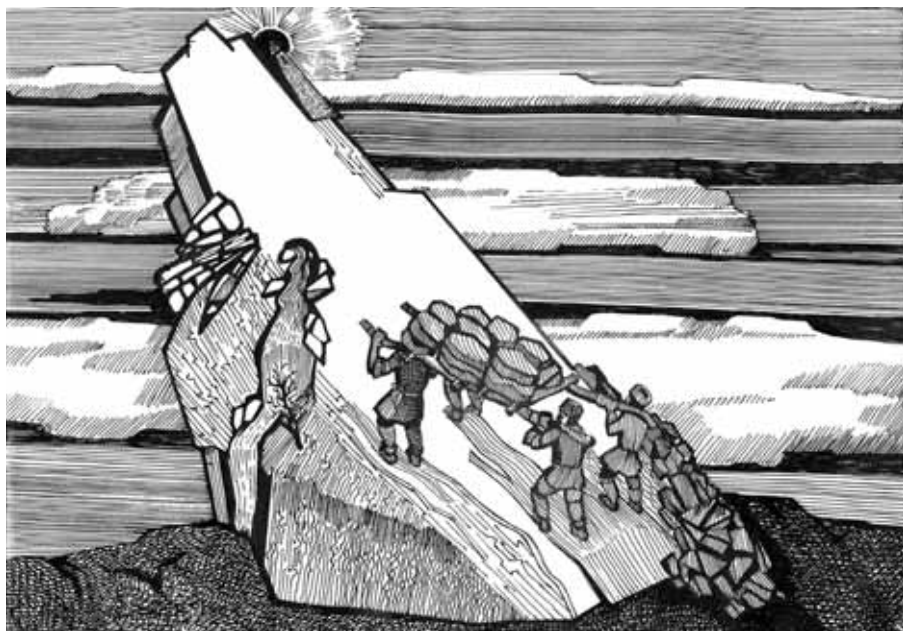
Къурманлыкъ

Сабий оюн

Ажирле

Кюннге жол

Белгили композитор Асанланы Кулинаны жырларындан

Сюймеклик-жаннет чыпчыкъ

Сл. К. Мечнева

муз. К. Асановой

Moderato

Ал - лах ман-га чач - ны у - зу-нун

5

бе-рин, на-сын бер-мей кьой-гьанд. А - нам, кьа-ра кёз - ле бе-рин,

9

сью-мек-ли-ти-ми сый-ыр-гьанд. Сюй - те - ним-ден ай - ыр - дм-ла, жю

13

ре - пи-ме кир - ди кы-ма, А-дам - ла кыай

17

гыр-май-ди-ла, кыай гыр-май-ди-ла, кы-я-ла-гы та-ры

21

♩ Più mosso

гы - ма! Тау ба-шын-да тау бол-маз, жа-нгыз те-рек бау бол-маз,

24

кым-лыч жа-ра сау бол-са да, сүй-мек-лик жа - ра сау бол-маз, Ал-

27

лах ман-га чач-ны у-зу-нун бе-рин, на-сын бер-мей кьой-гьанд,

30

на - сын бер - мей кьой - гьанд, ... Стой - мек -

32

анк - жан - нет чып - - чыкь!

pp

Аллах манга чачны узунун
Берип, насып бермей кьойгъанд.
Анам, кьара кёзле берип,
Сюймеклигим сыйыргъанд.
Сюйгенимден айырдыла,-
Жюрегиме кирди кьама.
Адамла кьайгырмайдыла,
Кьайгырмайдыла,-
Кьаялагъа тарыгъама!
Тау башында тау болмаз,
Жангыз терек бау болмаз,
Кьымыч жара сау болса да,
Сюймеклик жара сау болмаз.

Кюн тиймесе, мутхуздула
Кьарлы тауланы башлары.
Таш жюрекке учуздула
Термилгендени кёз жашлары.
Не кьыйынлыкъ, не учузлукъ
Кьалмады мен сынамагъан.
Кьадар жылда шо бир кече-
Шо бир кече,
Озмады мен жиямагъан.

Алай бла, жияй-жияй,
Талай жылларым кетдиле.
Бир сатып, бири алып,
Мени малгъа тенг этдиле.
Жюрек суйюп сиз кёрсегиз,
Сюйгенимден сиз тиймагъыз.
Эркин учхан кьанатлыны -
Кьанатлыны,
Сиз тар чаддишге жыймагъыз.
Тау башында тау болмаз,
Жангыз терек бау болмаз,
Кьымыч жара сау болса да,
Сюймеклик жара сау болмаз.

Алдандык

Ballad

Сөз. Табакьсойланы Мухтарны

Э - ки - биз да ал - дан - дык, э - ки - биз да ат - лан - дык кыар кө -

люн са - лып жал - хан а - дыр - ғы жол - ну. Кыыш өп - гон - чо, а - ры -

дынт, жаз көп - гин - чи, а - ры - дынт кыар кө - люн са - лып жал - хан а - дыр -

ғы жол - да, Қыш өл - пон - чо, а - ры - дың, жаз кел - гин - чи, а - ры -
 дың қыар кө - лон са - лып жал - хан а - дың - ғы жол -
 да.

Для повторения | Для окончания

2. Чым - маъь

Экибиз да алдандық,
 Экибиз да атландық
 Қыар келюн салып жалхан
 Адырғы жолну.
 Қыш өлгюнчо, арыдың,
 Жаз келгинчи, арыдың
 Қыар келюн салып жалхан
 Адырғы жолда.

} 2 кере

Чыммакъ-ақь қыар қыаралды,
 Ийналмай, қыарадым
 Қыар келюн салып жалхан
 Адырғы жолға.
 Оғурлу болсун жылың,
 Сайлаған жанғы жолуң
 Қыар келюн салып жалхан
 Адырғы жолдан.

} 2 кере

Сен қойсанг да унутуп,
 Жюрегинде қырутуп,
 Қыар келюн салып жалхан
 Адырғы жолну, –
 Мен андан таймаз кибиқ –
 Хар кече сайын келсин,
 Тюшоме кирип...

} 2 кере

Кёзлеринге кыарасам

Allegretto

Сёз. Мусухаланы Сакинатыны

The musical score is written in 2/4 time with a key signature of two flats (B-flat and E-flat). It consists of four systems, each with a vocal line and a piano accompaniment. The piano part features a steady eighth-note bass line and chords in the right hand. The vocal line includes lyrics in Cyrillic script. The score includes dynamic markings such as *mf* and *p*, and articulation marks like accents and slurs. The lyrics are: "Сен а-шы-гып кел-динг да, жа-ным бир бек кы-уан-ды. «Тан - сыхъ э - дим!» - де-динг да, наз-му, жыр да у-як-ды. Кыз-ле-ри-нге кыз-ра-сам, а-ла-да кюн кю-ло - ди, се-ни ма-нга тю-бет-ген кюн ке-си бо-лур э-ди. Кыз-ле-ри-нге кыз-ра-сам, а-ла-да кюн кю-ло - ди, се-ни ма-нга тю-бет-ген кюн ке-си бо-

Для повторения | Для окончания

лур э - ди. лур э - ди.

mf *p*

Сен ашыгып келдинг да,
 Жаным бир бек кыуанды,
 «Тансык эдим!» – дединг да,
 Назму, жыр да уянды.

Эжиу:

Көзлериңге кыарасам,
 Алада кюн көлөдү,
 Сени манга тобеткен
 Кюн кеси болур эди. } 2 көрө

Сен бир жарык колдоңг да,
 Сау дуня акч чакъды,
 Мудах назмум, жырым да
 Сени аллынга чапды.

Эжиу:

Сен ашыгып келдинг да,
 Кыучагың – кюнден толү,
 «Тансык эдим!» – дединг да,
 Тынч, ариу болуп жолум.

Эжиу:

Мен аллынга барама,
 Кыарамың – алай жарык,
 Уллу дуня бары да
 Ары сыйынып кыалып.

Эжиу:

Сюе эсенг

Сез. Байрамукъланы Фатиманы

Allegretto

Сю-е э-сенг,
жа-шил на-рат бо-ла-йым, жо-ре-гинг-ден жаз кет-ме-йин ту-руп-ча. Бу жа-шву-ну
жа-ш-пы-гым-на кы-уа-на: «Къарт-лыкъ не-ди?» – деп, бил-ме-йин со-руп-ча. Бу жа-шву-ну
Няколко подвожкыя
жа-ш-пы-гым-на кы-уа-на: «Къарт-лыкъ не-ди?» – деп, бил-ме-йин со-руп-ча Сю-е э-сенг,
mf

из - лей э-сенг, жа - шил на-рат бо - ла - йым. Сю - в э-сенг, из - лей э-сенг,

къа - йын те-рек бо - ла - йым. бо - ла - йым. Сю-в э-сенг, из-лей э-сенг,

Для повторения Для окончания

Сюе эсенг,
 Жашил нарат болайым,
 Жюрегингден жаз котмейин турурча.
 Бу жашауну жашлыгына кьюуана:
 «Къартлыкъ неди?» – деп, билмейин сорурча. } 2 кере

Эжиу:

Сюе эсенг,
 Излей эсенг,
 Жашил нарат болайым.
 Сюе эсенг,
 Излей эсенг,
 Къайын терек болайым.

Излей, эсенг,
 Къайын терек болайым,
 Субайлыкъга сукъланырча ёсорме.
 Кюн таякъны чапракълада булжута, } 2 кере
 Салкъынында сен солурча этерме.

Эжиу:

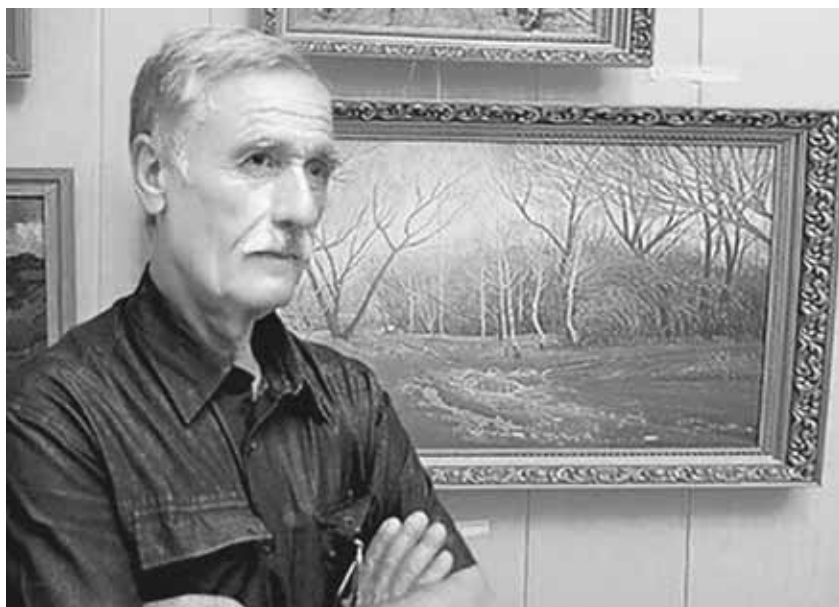
Керек эсе,
 Уллу юйрюч болайым,
 Боранладан, ачы желден сакъларча,
 Мени юючюм назикликде эсе да, } 2 кере
 Сюймеклики хар ажалдан сакъларчад.

Эжиу:

Тюйюл эсенг а,
 Кёрюннгенинча манга,
 Такъыр кёллю тал терекчик болурма.
 Бута на тенг тёйюл,
 Жашырсам да, мудахлыкъдан толурма. } 2 кере

Эжиу:

БАККУЛАНЫ ВЛАДИМИР

Баккуланы Къаншауну жашы Владимир – айтхылыкъ малкъар художник – кѣп болмагъанлай дунясын алышханды. Аны кѣрмючлери Къарачайда, Малкъарда, Москвада да болгъандыла. Энци суратлары кѣп кыралланы адамларыны коллекцияларындадыла. 2010 жылда Анкарада Кязимни поэзия кюнлери болгъандыла. Ары республикадан баргъан делегация Баккуланы Владимир ишлеген Кязимни суратын элтип баргъанды. Ол сурат тюрк дуняны культурасыны халкъла аралы «Тюрксой» биригиуню ара мекамында фойеде бюгюн-бюгече да тагъылады.

Владимирни адамлыгъы уллу эди, кеси да терен оюмлу болгъанды. Ол теренлик да, аны бетинден келген нюр да суратларында ачыкъ кѣрюнеди. Владимир «Минги-Тау» журналны художниги эди.

«Минги-Тауну» ишчилери, Владимирни замансыз кетгенине ачыу эте, жууукъларына къайгъы сѣз бередила. Аны жарыкъ сыфаты биргебизге жашарыкъды.

ГЕРБЕКЛАНЫ НЮРЛЮ

Атына алай ариу келишген адамны дуняда не хазна кѳрген болурбуз: огъурлу, нюрлю, жандаурлу, жарашыулу. Миллетим дей билеген адамны этген ишлеринден бирин айтсакъ окъуна, ол аны сыфатын терен ачыкълап къояды.

2018 жылда Анкараны арасында Кечиоренде Жѳге аллеяда Къайсынны эсгертмесин салып, аллеяны Къайсын атлы этгендиле. Анда Къайсынны бюстун сакълай эдиле. Къырал чекден ѳтер ючюн, къагъыт керек болады Ростов шахардан, эсгертмени не суратлау, неда тарых магъанасы жокъду деп. Ол къагъытны этген тынч ишледен туйюл эди. Къайсынны эсгертмеси заманында орнатыллыкъ туйюл эди, Гербекланы Нюрлю болмаса. Ол, бу болумгъа туюнюп: «Ол затла мени боюнумда болсунла», – дегенни айтып, эсгертмени машинасына салып, Ростовха барып, къагъытланы жарашдырып, Осетияда чекде къалайда эсе да бир жерде халатчыкъ кетгени бла байламлы, жангыдан Ростовха къайтып, аны да тюзетип, Гюржюде да бир къауум чырмаула чыгъып, аланы да тамам этип, Анкарагъа бюстну алай келтиреди. Быллай ѳтгюрлюкню тауну ол жанында, бу жанында да миллетибиз унутурукъ туйюлдю.

Нюрлю филология соруула бла да кюреше эди. Къарачай-Малкъар-орус сѳзлюкню чыгъарама деп, жер-жерледе айланнганды. Жарсыугъа, кеси саудан ол сѳзлюк чыкъмагъанды, замансыз бу дунядан кетгенди. Жатхан жеринг жумушакъ болсун, огъурлу Нюрлю!

ВЛАДИМИР ЗАХАРОВ

Россейни Лермонтов атлы комитетини сопредседатели, дунягъа айтылгъан лермонтовед, Мальтийский Орденни канцлери, айтхылыкъ тарыхчы Владимир Александрович Захаров 2021 жылда 1-чи ноябрьде замансыз ауушханды.

Захаровну тёрт жыйырмагъа жууукъ китабы, минг бла жюзден артыкъ илму ишлери басмаланнгандыла. «История Алан: вчера и сегодня» деген китабы кёп болмагъанлай Москвада «Вече» китап басмада чыкыгъанды. Сегиз жюз чапыракълы китабы уа басмадан чыгъаргъа хазыр болуп турады. Анга дери аланланы юслеринден айттылып келген оюмла тутхучсуз болгъанларын Владимир Александрович ачыкылагъанды. Аны келтирген шартлары архивледен алынып тинтилгендиле.

Владимир Александрович Захаровну кыйынын къарачай-малкъар халкъ ёмюрде да унутурукъ тыйюлдю. Бу дуняда жарсыгъан тере бар эсе, жарсыдыкъ. Жаннет ахлусу бол, кертиси бла да суйген къарындашыбыз!

БАШЛАРЫ

ГЫТТЫУЛАНЫ МАКСИМ ТУУГЪАНЛЫ – 105 ЖЫЛ

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий. «Сен газетде ишлеяллыкъса». <i>Статья</i>	3
ШАУАЛАНЫ Хасан. Жазуларында заманны ауазы. <i>Статья</i>	4
ГЫТТЫУЛАНЫ Ахмат. Назму	8
ГЫТТЫУЛАНЫ Максим. Назмула	9

ХАЛКЪ АЙТЫУЛАДАН

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Ал сёз. <i>Статья</i>	17
ДЕБО УЛУ КЮЧЮК. Хасаука. <i>Жыр</i>	24
Айсурат бла Бийнёгер. Таурух	26
ДОДУЛАНЫ Жамиля. Унутулмазлыкъ иш. <i>Статья</i>	57
БИЧИЛАНЫ Хусей. Керти хапарла	59

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ ТУУГЪАНЛЫ – 80 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун. Жолгъа атланнганны юсюнден сёз. <i>Статья</i>	77
АТТОЛАНЫ Магомет. Чамла	81

М. Ю. ЛЕРМОНТОВ ЁЛГЕНЛИ – 180 ЖЫЛ

М. Ю. Лермонтов таулу поэтлени кёчюрмелеринде	91
---	----

ПРОЗА

АХКЁБЕКЛАНЫ Элдар. Хапарла	135
ТЕМУККУЛАНЫ Адил. Хапар	142
ОСМАНЛАНЫ Хыйса. Хапарла	146

БИЛЛЯЧА

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Жомакъла	159
---------------------------------------	-----

МАЛКЪАР ПОЭЗИЯНЫ АНТОЛОГИЯСЫНДАН

НАЗМУЛА	166
-------------------	-----

ФАХМУ АДАМЛАРЫБЫЗ

АХМАТЛАНЫ Леуан. Графика	198
АСАНЛАНЫ Кулина. Жырла	210

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (220)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник **В. К. Баккуев**

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 24.11. 2021.

Выход в свет 29.12. 2021. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 600 экз. Заказ № 2724.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

АЛИЙЛАНЫ УМАР

Алийланы Баблашны жашы Умар 1911 жылда Огъары Тебердиде туугъанды. Ол анда орта школну окъуп бошагъандан сора, ревкомну председатели анга Баталпашински педучилищесинде окъургъа эркинлик къагъыт береди. 1924 жылда Умар, керек къагъытланы да жарашдырып, жаяулай Баталпашинскге барады. Анда окъууун бошагъанлай, рабфакга киреди. Андан сора Умар Ростовда пединститутну филология бѐлюмюнде да жетишимли окъуйду.

1934 жылда Умарны Тау пединститутда окъутургъа иедиле. Кѐчгюнчюлюкде Умар Къыргъыз къырал пединститутда кафедрагъа эм бѐлюмге да башчылыкъ этип тургъанды.

Орта Азиядан къайтханлай, ол Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетини деканы, ызы бла Къарачай-Черкес къырал пединститутну ректору болуп да ишлегенди. Ол школлагъа, вузлагъа деп талай окъуу китап, монография, кѐп илму статьяла да жазгъанды.

Умар кандидат диссертациясын Ленинградда Герцен атлы пединститутда къоруулагъанды.

Алийланы Умар Шимал Кавказда тюрк тилледен филология илмуланы биринчи докторуду. Къарачай-малкъар тил билимни мурдорун салгъанладан бириди.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

АЛИЙЛАНЫ БАБЛАШНЫ ЖАШЫ УМАР

Шимал Кавказда тюрк тилледен филология илмуланы биринчи доктору